

Volume 12, No. (1), 2016

ISSN 0974 - 0317

Research Journal

Half Yearly Journal of Science, Arts, Social Sciences, Commerce,
Home Science & Home Science Technology

RESEARCH DEVELOPMENT CELL

Estd. 1932

Women's Education Society's
Lady Amritbai Daga College for Women of Arts, Commerce
& Science and Smt. Ratnadevi Purohit College of
Home Science & Home Science Technology

NAAC - Re-accredited 'A' Grade

Research Journal
(A Peer-reviewed Journal)

Half Yearly Journal of Science, Arts, Social Sciences, Commerce,
Home Science & Home Science Technology

Co-ordinator

Dr. Shyamala Nair

Editor

Dr. Mrunalini Bande

Co-Editor

Dr. Vandana Pathak

Editorial Board

Dr. B. Malewar
Dr. R. Lanjewar

Dr. S. Hotey
Dr. G. Hiranwar

Dr. A. Tiwari
Dr. M. Datalkar

Advisory Board

Dr. P. Chande	Retd. Vice-Chancellor, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek.
Dr. M. Kashikar	Prof., PGTD, Political Science, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. A. S. Ukhalkar	Retd. Principal, G. S. College of Commerce & Economics, Nagpur.
Dr. A. D. Welankar	Retd. Head, Dept. of Marathi, Smt. Binzani Mahavidyalaya, Nagpur.
Dr. D. B. Tembhare	Retd. Prof. & Head, PGTD, Zoology, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. A. A. Saoji	Retd. Director, Institute of Science, Nagpur.
Mr. M. R. Thosar	Retd. Reader, Dept. of Env. Sci., Institute of Science, Nagpur.
Dr. P. N. Shastri	Retd. Head, Dept. of Food Technology, LIT, Nagpur.
Dr. K. M. Makde	Retd. Prof. and Head, PGTD, Botany, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. V. B. Sapre	Retd. Head, PGTD, Physics, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. C. S. Moghe	Prof., Computer Science, V.N.I.T., Nagpur.
Dr. H. Aher	Retd. Principal, Dr. Wankhede College of Education, Nagpur.
Dr. S. N. Sinnarkar	Senior Asstt. Director & Head, Library & Documentation Division, NEERI, Nagpur.
Dr. R. Khubalkar	Head, PGTD, Psychology, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. S. Johari	Prof. & Head, PGTD, History, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. S. Bapat	Retd. Lecturer in Geography, VNGIASS, Nagpur.
Dr. B. J. Wadher	Retd. Prof. & Head, PGTD, Microbiology, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. G. B. Shinde	Prof., PGTD, Biochemistry, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. A. V. Deshmukh	Asso. Prof. & Head, Dept. of Political Science, S. B. City College, Nagpur.
Dr. V. Dadhe	Asso. Prof. & Head, PGTD, Hindi, RTM Nagpur University, Nagpur.
Dr. N. Singh	Asso. Prof. & Head, Dept. of Hindi, S. B. City College, Nagpur.
Dr. M. Maind	Asso. Prof. & Head, Dept. of Hindi, C.J. Patel College of Arts, Commerce & Science, Tiroda.

Research Journal

Half Yearly Journal of Science, Arts, Social Sciences, Commerce,
Home Science & Home Science Technology, Nagpur

Estd. 1932

Women's Education Society's

**Lady Amritbai Daga College for Women of Arts, Commerce
& Science and Smt. Ratnadevi Purohit College of
Home Science & Home Science Technology, Nagpur**

NAAC - Re-accredited 'A' Grade

Research Journal
(A Peer-reviewed Journal)

Half Yearly Journal of Science, Arts, Social Sciences, Commerce,
Home Science & Home Science Technology

Editorial Office

L.A.D. & Smt. R. P. College for Women,
Shankar Nagar, Nagpur - 440 010.
Phone : 0712-2247192, 2246623 Email : ladcollege@yahoo.co.uk

Publishers

Swaprakashan Publication Cell
L.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Nagpur.

Printer

Enbitee Enterprises
S. A. Road, Laxminagar, Nagpur.

© Research Journal Vol. **12**, No.(1), 2016. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means or used by any information storage and retrieval system without written permission from the copyright owner.

Opinions expressed in the articles, research papers are those of contributors and do not necessarily reflect the views of the publisher. The publisher is not responsible (as a matter of product liability, negligence or otherwise) for any consequences resulting from any information contained therein.

Subscription Rates

Institutional : Rs. 2000/- (per annum, two issues)

Individual : Rs. 1000/- per copy

Editorial

This is the first issue of the twelfth volume of the Research Journal of L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur.

Being a multidisciplinary journal, it normally has a combination of articles spread equally over Arts, Social Sciences and Commerce. The papers in this volume shed light on comprehending individual author/s, form and genres, periods, various influences, historical and sociological perspectives, aesthetics, literary theories and movements, literature and culture, religion and belief and translation and creativity in a comparative critical context. These papers present interdisciplinary and multilingual perspectives on literature, language and culture.

The present volume of the Research Journal consists of nineteen research papers written on various issues of Indology, out of them eleven are in English and three of them are specially on Shakespearean literature. Some are associated with fields of knowledge and other subjects such as arts, history, philosophy, religion, political thought and all fields of human activity. The contributors of the articles are well known scholars in the field concerned.

As the authors of the articles in this issue are researchers of proven scholarship no considerable change has been made in the matters submitted by them for publication. Hence the responsibility of the views expressed in the papers included in this issue of the journal rest with the respective scholars.

The wide array of subjects dealt with in the present issue of the Research Journal will definitely benefit scholars from different disciplines.

We are highly grateful to all the scholars who contributed articles to this issue of the Research Journal. The guidance and encouragement given from time to time by the Principal Dr. Shyamala Nair in bringing out the Journal is gratefully acknowledged.

The contribution of the several referees in their scrupulous appraisal of the articles and suggestions for improvement needs to be acknowledged. The editorial team which consistently worked as an organized whole also deserves special accolades. All members of the committee, Mr. Satish Thengdi of Enbitee Enterprises, who helped in composing and printing of the Journal, deserve our special thanks.

We hope that the research papers published in this volume of the Research Journal augment and boost further research.

Editor and Editorial Board
Research Journal
Vol. 12, No.(1), 2016

Research Journal

Vol. 12

Issue 1

2016

1. *Shringar Rasa Siddhant and Othello*
Vandana Pathak..... 1
2. Aging with Wisdom : Lessons from King Lear
Akhilesh Peshwe..... 11
3. Mechanisms of Social Control : A Study of Slums of Nagpur City
Geeta Hiranwar 17
4. हिंदू धर्म व बौद्ध धर्म यांचे तुलनात्मक अध्ययन
सीमा देशपांडे 24
5. महाकवी बुद्धघोषांवर महाकवी अश्वघोषांचा प्रभाव
आशा अंबोरे..... 31
6. संस्कृत साहित्यातील उत्सव आणि त्याची कालानुरूप सुसंगती
पल्लवी कावळे..... 41
7. Mahadev Desai - An Epitome of Devotion and Sacrifice :
A Historical Analysis
Snehal Shriwastava 47
8. लोकमान्यालंकार: – टिळकचरित्राधारित काव्यालंकारातील
निवडक अलंकारांचे अध्ययन
मृदुला काळे..... 52
9. आदिवासी कवी नीलकांत कुलसंगे यांच्या काव्यातील 'सूर्य'
रत्नप्रभा अंजनगावकर..... 56
10. राजी सेठ के उपन्यास 'तत्सम' में विधवा समस्या
परिवर्तिका अंबादे..... 62
11. रघुवीर सहाय के काव्य का शैली—सौंदर्य
मीनाक्षी वाणी..... 67

12. Mobile Apps : Promulgating a Host of Business Opportunities in India Asha Tiwari.....	74
13. A Discourse on the Male Impersonation and Success Meenakshi Kulkarni.....	82
14. शास्त्रीय संगीत में संशोधन के उद्देश्य तथा क्षेत्र अनया थत्ते.....	92
15. आधुनिक शिक्षणप्रणालीमध्ये संगीत एक दुआ वैखरी वझलवार.....	98
16. Singing Techniques of Light Music Ahinsa Tirpude.....	102
17. Modern Technology and Agricultural Productivity in India Rosalin Mishra.....	106
18. Listening skills : Its Relevance in the Learning of Language Shilpa Sarode.....	113
19. Stress Management Among Working Women Usha Daigavane.....	119

Shringar Rasa Siddhant and Othello

Vandana Pathak

Abstract

William Shakespeare's plays form an integral part of curriculum of English literature. His plays and sonnets have been analyzed and studied from various points of view. Many literary theories have been applied to him. Postcolonial study of Shakespeare has focused on the marginalized, subaltern and the 'otherness' in Shakespeare (Anita Loomba's *Postcolonial Shakespeares*). Theories of culture too have figured in Shakespearean Studies. The gamut of Shakespearean Studies is ever expanding and as the topic of this seminar is '*Contextualizing Shakespeare in India*', my paper is a humble attempt to apply *Rasa* Theory to Shakespeare's *Othello*. Bharat in his *Natyashastra* has propounded the theory of *Navrasa*. *Shringar Rasa* is known as the King of all *Rasas* or *Rasa Raj*. My paper is a humble attempt to apply *Shringar Rasa* to *Othello*.

Keywords - Comparative Literature, Shakespeare, *Othello*, Tragedy, *Natyashastra*, *Navrasa*, *Shringar Rasa*, *Love*,

Text of the Paper

*Natyam bhinnarucerjanasya
bahudhapyekam samaradhanama*
(Kalidas)

Human emotions are universal. Each human being experiences love, fear and compassion and many other emotions. These emotions are in the human mind, at times, in a dormant form and at times, are very active. These exist either in the conscious or sub-conscious mind. While enjoying a poem or a drama, we respond to it as a '*Rasik*' and '*Sahridaya*' and all these emotions are aroused with many other emotions. This process is known as '*Rasaswad*' or '*Ras -Pratiti*'. In the heightened state of '*Ras Pratiti*', sorrow or sadness is transformed into ca-

thartic happiness. This happiness is known as '*Rasa*' in Indian Aesthetics. Bharat put forth the *Rasa Siddhant* in his *Natyashastra* in 4th Century A.D. Alka Pande describes *Rasa* as sap or juice of a plant, which means flavour and taste. It also means feeling. According to her, "It also signifies the non-material essence of something or the best or finest part of it", like perfume, which comes from matter but is not so easy to describe or comprehend. And when *Rasa* is applied to art and aesthetic experiences, the word signifies a heightened delight or *ananda*, the kind of bliss that can be experienced only by the spirit" (Shodhganga, 67-68).

In his *Natyashastra*, Bharat has

shed light on eight different *Sthayi-Bhavs* and *Rasas* associated with them. These *Rasas* are *Shringara Rasa*, *Hasya Rasa*, *Roudra Rasa*, *Vibhista*, *Karuna*, *Bhay Rasa*, *Veer Rasa*, and *Adbhuta Rasa*. Later on, *Shanta Rasa* was added as the ninth *Rasa*. Their *Sthayi-Bhavs* are *Shringara- Rati*-Love, *Hasya- Hasya*-Mirth, *Roudra Rasa- Krodh*-Anger, *Vibhista- Jugupsa*- Disgust, *Karuna- Shok*-Sorrow, *Bhaya- Bahya*-Terror, *Veer Rasa- Utsaha*- Energy, *Adbhuta Rasa- Vismay*-Astonishment, *Shanta Rasa- Shanti*- Peace. Abhinav Gupta also added *Vatsalya Rasa*. Later on *Madhura Rasa* was added. The number of *Rasas* is not important in itself but the process by which they are created is more important.

The *Rasa Sutra* states that *Rasa* is created by *vibhavanubhava vyabhichari samyogad rasa nispati* means that the combination of *vibhava*, *anubhava* and *vyabhichari bhava* gives rise to *rasa*. *Vibhavas* are the stimulants of emotions, *anubhavas* the physical responses that go with these emotional responses and *vyabhichari bhavas* are transitory emotions. The basic emotions (*bhavas*) of the reader or spectator, who reads / watches a literary text or performance, are aroused by the *vibhavas*. The emotional response is indicated by the *anubhavas* and *vyabhichari bhavas*. *Rasa* is this heightened emotional response to the text (Indian

Aesthetics). Bharata enumerates forty-nine *bhavas* dealing with a wide range of human experience.

The Navina School declares *rasa* as the soul of art, especially of poetry and drama. Any work of art is an organic product full of *sthayis*. Any *rasanubhava* should comprise of *vachik*, *aangik* and *satvik sthayibhava*. These are enjoyed by the audience giving rise to *rasaasvad*. For the spectators, Abhinavagupta feels that the “willful suspension of disbelief” is a prerequisite for enjoying any art form. The spectator should not be dubious about it. Questioning stance spoils its charm. A character in the play should be enjoyed as the character from the drama and not as an acquaintance. The character should take over the actor in a spectator's mind i.e. the heterogeneous group of spectators should rise above the worldly matters and try to experience the supernatural aspect of art which has nothing to do with worldly concerns (Pathak & Dabir, *Rasaesthetics*). Kalidas too talks about ‘*Bhinna Ruchi*’ of the spectators. They respond as ‘*Sahridaya*’. This effect is achieved by the first scene or expository part of the play. Any work of literature or art can be analyzed by applying *Rasa* theory to it. This paper is a humble effort to apply *Rasa* aesthetics to William Shakespeare’s well known play *Othello*. It is classified as a tragedy and hence deals with *Karuna Rasa* mostly. Yet

many other *Rasas* like *Krodha*, *Shringara*, *Bhaya* and *Veer Rasa* are observed in the play. An ideal combination of these *Rasas* makes the play an appreciable, enjoyable activity. Due to obvious limitations, this paper has been confined to the application of *Ras Raj Shringar* to *Othello*.

Love assumes different shapes and connotations. It could be *Prem*, *Rati*, *Mamta* and *Vatsalya*. *Rati* deals with love-love between a man and a woman. This love is observed everywhere as it is a basic emotion and is instrumental in propagation of human species. At the physical level, it is known as *kaam bhavana*. *Kaam* is, broadly speaking a desire and in a narrow sense, it is sexual desire. According to the fifth *Veda*, *Nataya Shastra*, it is known as *Shringaar* and a *Rasa* which deals with it is known as *Shringara Rasa*. The dramatist employs stage setting and directions and dialogues (verbal content) to depict this *Rasa*. An actor uses his *Abhinaya* to lead the spectators towards an aesthetic experience of *Rasa* or *Bhava*. This is known as *Chaturvidha Abhinaya* (acting) and it is *aangeek*, *vachik*, *satvik* and *aaharya*. *Aangik abhinay* comprises the use of limbs or body parts and expressions (body language). *Vachik abhinay* is the use of speech in drama—the way the actor delivers his dialogues or expresses himself through asides and soliloquies. The costumes and

physical make up of the actors and decorations in the theatre result in *Aaharya abhinaya*. The stage setting including light arrangements, scenes, drapes and accessories related to the scene enhance the creation of *rasa* due to the response of the spectators to the artists and the presentation. *Sāttvika Abhinaya* is the mental message, emotion or image communicated to the spectators by the performer's involvement emotionally in the character or in other words, his *tadatmyata* with the character. Then he is able to get or to elicit an empathetic response. All these kinds of *abhinaya* are an integral part of any good presentation or a classic and are essential for the depiction of *Shringar Rasa* as well.

Shringar Rasa is known as the “King of all *Rasa-Ras Raj*”. It is also known as *Adi Rasa*. Its *Sthayibhav* is *Rati*. It means love and attractiveness and its Deity is *Vishnu*. It is represented by Light Green colour. It is of two types: *Sanyog* and *Viyog*, meaning meeting and separation. It is also known as *Sambhog Shringar*—the erotic sentiment inducing the mutual enjoyment of a loving couple by mutually seeing, touching, etc. The *Viyog* or *Vipralambha Sringar* is an intense erotic sentiment remaining unsatisfied owing to the inaccessibility of the lover. There are five reasons of *Vipralambha*. These are *Abhilasha* (desire), *Virah* (Separation), *Irsha* (Envy/ Jeal-

ousy), *Pravas* (Travelling) and *Shaap* (Curse).

Before applying *Shringara Rasa Siddhant* to *Othello*, it is necessary to shed light on some relevant aspects of this analytical study. All four tragedies of Shakespeare are eponymous in nature. Macbeth and Hamlet possess a dual personality. The protagonist and the villain dwell together in them. In *Othello*, this villain is another person or rather he is a living, breathing person, dwelling outside. He is Iago. Whatever qualities Othello lacks, Iago possesses and whatever qualities Iago does not have, Othello possesses in plenty. Taking into consideration this aspect, it is as if Iago and Othello, even though are two different physical bodies and personalities; appear to be the two parts of the same/one mind. Culture too plays an important role in *Othello*. Shirwadkar (Kusumagraj) has pointed out three different layers of culture, as conceptualized by Shakespeare, in *Othello*. The first is obviously Othello's Moor civilization and culture. The Venetians find it backward and wild. The second is the upper class Venetian culture and the third is the culture of the marginalized and the 'other' people in Venice. Othello symbolizes the best in the first culture. Desdemona is the model representative of the second culture and Emilia belongs to the third category. To which culture does Iago belong? His behavior

is so complex that it is difficult to analyze his persona (Shirwadkar,46). Othello is born and brought up in the third category. He has ruptured or come out of the cloistered shells of his community by giving up its traditional, cherished values and in a way, has made himself free from the outward as well as inner trappings of culture.

Depending upon the classification of cultures, their concept and idea of love, *Shringar and Rati* too can be classified. Othello and Desdemona are willing to sacrifice everything for love ('*Sarvaswa Arpan*'). Roderigo is ready to devote only his wealth and nothing else. Cassio is lewd, lecherous and has relationship with prostitutes. Yet he has deep regard for ideal or true love. Emilia loves Iago passionately. Iago is self centered. He is not an active '*karta*' villain. He is a speaker and does cause all damage through his speech.

The very first scene in *Othello* invokes *Shringar Rasa*. Everyone is asleep. The tree near Brabantio's home is shaking in the wind. Its shadows look like a writhing snake. In this eerie atmosphere, appear Iago and Roderigo. Even before they are visible on the stage, their hushed voices can be heard along with their footsteps. Thus, stage setting/set up has been used very effectively with *Vachik* and *Angik Abhinaya*. Brabantio clearly tells Roderigo, "My daughter is not for thee;" (1.1.98) and the spectators realize that

this outburst of Roderigo is due to *Vipralambha Shringar* or *Viyog* due to *Irsha*. Roderigo's reason for *Irsha* is different from Iago's reason. Roderigo's *virah* is due to the union/marriage of Othello and Desdemona. Othello too declares, "that I love the gentle Desdemona" (1. 2.24). He says, "But that I love the gentle Desdemona, / I would not my unhoused free condition / Put into circumscription and confine / For the sea's worth" (1.2.24-27).

Later in the scene, when Desdemona has fallen in love with Othello due to his valour, Othello confesses, "She loved me for the dangers I had pass'd, And I loved her that she did pity them" (1..3.167-168). Desdemona's father, Brabantio, is unable to comprehend how his daughter, a fair maid of Venice, could love a man belonging to another race. He expresses his bewilderment,

*She is abused, stol'n from me,
and corrupted
By spells and medicines bought of
mountbanks.
For nature so prepost'rously to err,
Being not deficient, blind, or lame of sense,
Sans witchcraft could not* (1. 3. 60-64.)

In the court, Desdemona speaks for herself to declare that she has of her choice taken Othello as her husband. She is ready to face all consequences. She loves the Moor, and wishes to live with him. She wants to accompany him to Cyprus. His race or colour does not matter and for it, his

quality of mind, his honors, and courage are recompense enough.

*My heart's subdu'd
Even to the very quality of my lord;
I saw Othello's visage in his mind,
And to his honors and his valiant parts
Did I my soul and fortunes consecrate*
(1.3. 248-254)

Towards the end of the scene, when Roderigo and Iago are alone, a very different perspective of love is noticed. Roderigo is feeling rather sad. The woman he loves has married another. The marriage can be broken up. He says to Iago, "I will incontinently drown myself" (1.3.305). Roderigo imagines himself to be a heroic lover. He cannot live without love, one who is capable of committing suicide when he loses his love. This is *Vipralambh Shringar*. It is due to *Virah* as well as *Irsha*. Iago tells Roderigo that "we have reason to cool our raging motions, our carnal stings, our unbitted lusts, whereof I take this that you call love to be a sect or scion" (1.3.329-332). Iago' feels that love is lust in high heels. Shocked to hear this, Roderigo exclaims "It cannot be!" (1.3.333), but Iago insists that love is "merely a lust of the blood and a permission of the will" (1.3.334-335). Iago not only insists, he keeps on talking until he wins Roderigo over to his way of thinking.

Othello meets Desdemona, his "fair warrior" in Cyprus. His joy knows no bounds. He exclaims with

green-eyed monster” possesses Othello. A change in the aspects of *Shringar Rasa* is noticed here. Desdemona is soaring up in the realms of marital bliss and prepares a bouquet for Othello. But the lost handkerchief in the meanwhile causes enough damage. The handkerchief is a symbol of Othello’s love. Othello considers the handkerchief as a *vibhav* of his wife’s chastity and loyalty. This *vibhav* has been transformed into *vyabhichari bhav* of her infidelity. The recurrence of colour red is representative of love, *shringar* and *Rati*, in the play. There are red strawberries like red hearts on the handkerchief. It reminds of red stains from Othello and Desdemona's first night of love. Othello loves this red and white *vibhavs* and he expects his wife to have the same *anubhav*. He believes that Desdemona has given away his handkerchief. His jealousy and sexual implications of the gift incite him to murder Desdemona. As Iago has predicted, the love of Othello and Desdemona receded very fast. The main reason is that this love is instable and shallow. Both have professed love. For Desdemona, it is an infatuation (attraction) where as for Othello’s lonely heart, it is a consolation and support. Initially this love is enough and the marriage goes beyond consummation. It is a relationship full of conflict. Shirwadkar opines that steadfastness is not observed in the relation-

ship of Othello and Desdemona (Shirwadkar, 71). Their relationship lacks trust and understanding. Her marriage to Othello is a puzzle to her father and others as both belong to different civilizations.

Othello belongs to a backward culture. He does not or cannot hide his emotions. He expresses them overtly and bluntly. In Iago's view, Desdemona's love for Othello is simply unnatural sexual desire, and her courtesy to Cassio is "Lechery, by this hand; an index and obscure prologue to the history of lust and foul thoughts" (2.1.254-255). At the end of the scene, in a soliloquy, Iago comments on his own motivations. He says of Desdemona, "Now, I do love her too; / Not out of absolute lust, though peradventure / I stand accountant for as great a sin, / But partly led to diet my revenge" (2.1.286-289). This is a rapist's kind of love, one part lust and nine parts power-hunger.

The first night in Cyprus, Othello leaves Cassio in charge of making sure the festivities don't get out of hand. Meanwhile, he and Desdemona are going to have their own private celebration of their wedding night. As he leaves the scene, Othello says to Desdemona, "Come, my dear love, / The purchase made, the fruits are to ensue; / That profit's yet to come 'tween me and you" (2.3.8-10). It's apparent that they're going to do some love-making,

and as soon as they are gone, Iago comments to Cassio, "Our general cast us thus early for the love of his Desdemona; who let us not therefore blame: he hath not yet made wanton the night with her; and she is sport for Jove" (2.3.13-16). Iago then probes Cassio for evidence that he is in love with Desdemona, asking, "when she speaks, is it not an alarm to love?" (2.3.26). As usual with him, Iago assumes that love and sex are the same thing.

Othello exclaims, "Excellent wretch! Perdition catch my soul, / But I do love thee! and when I love thee not, / Chaos is come again" (3.3.91-93). A "wretch" is a miserable, low-down person, but in calling Desdemona "excellent wretch", Othello means what the British mean when they smile and call someone a "cheeky beggar." In speaking up on behalf of Cassio, Desdemona has been spunky and assertive, and Othello loves her for it. He loves her so much that if he ever stops loving her, the world won't make sense, so that "chaos is come again."

In the meantime, Iago manages to procure a treasured handkerchief from Desdemona that was given to her by Othello. He plants it on Cassio so that Othello sees it, then concludes that it is proof of their affair. Maddened by jealousy, he orders Iago to murder Cassio, and then he strangles Desdemona. Her innocence is revealed im-

mediately afterwards, and Iago's treachery is exposed. In a fit of grief and remorse Othello kills himself. Iago is taken into custody by the Venetian authorities. After Iago has implanted the suspicion about the relationship of Cassio and Desdemona, Othello is very jealous.

*O curse of marriage,
That we can call these
delicate creatures ours
And not their appetites!
I had rather be a toad
And live upon the vapor in a dungeon,
Than keep a corner in the thing I love,
For others' uses: Yet 'tis the
plague of great ones,
Prerogativ'd are they
less than the base,
'Tis destiny unshunnable, like death:
Even then this forked plague is
fated to us,
When we do quicken : (3.3.272-280).*

Othello feels that his wife has cheated him and so he deems it fit, "Forth of my heart those charms, thine eyes, are blotted. Thy bed, lust-stained, shall with lust's blood be spotted" (5.1.34-36). Before killing Desdemona, he kisses her. He realizes his mistake immediately after killing her and kills himself later on.

Emilia's relationship with Iago is on a different footing. She loves and adores him. Iago's attitude for her is disrespectful. His comment, "Sir, would she give you so much of her lips/ As of her tongue she oft bestows

on me, / you would have enough" (2.1.100-103) in response to Cassio's kiss can be interpreted in two ways. As such, he has a very low opinion of women. Yet Emilia is anxious and eager to please him. She steals Desdemona's handkerchief in the hope that Iago will appreciate her for once. "I nothing know, but for his fantasy," she declares (3.3.303). It is as if Emilia is aware of Iago's thirst for power and wishes she could gratify it. She asks Desdemona, "who would not make her husband a cuckold, to make him a monarch? I should venture purgatory for it" (4.3.74- 76). Abhinavgupta's comment about Ravana and *Shringar* applies well to Iago and his relationship with Emilia. "Abhinavgupta's answer is that it is not any *rasa* at all, but only a semblance or illusion (*abhasa*) of *rasa*...It deserves to be reckoned only as *shringara-rasabhasa*" (italics of Paranjape) (Paranjape,67). This *shringara-rasabhasa* is also seen in the fascination and love that Roderigo has for Desdemona.

The spectators as *Sahriday* re-

spond to the tragedy and feel sorry for the deaths of Othello and Desdemona. The different *Vibhavas* and *Anubhavas* are synthesized in the minds of the spectators. The *angik*, *vachik* (excellent soliloquies), *satvik* and *aahraya abhinay* all together result in catharsis (*Karuna Rasa*) and *tadatmyata* of the spectators. Both *Sanyog* and *Viyog Shringar* and all its aspects like *Abhilasha*, *Virah*, *Irsha* and *Pravas* figure in the play. The *shaap* (Curse), as it is seen in the plays of Kalidasa (For eg; *Shakuntalam*) does not figure here. But Othello's credulous nature is his hamartia which is like an inherent curse. The handkerchief, red strawberries, white bed sheets, blood stains, flowers, Cassio's hasty exit, hugs and kisses, arranging pillows, song of infidelity and willows, etc give rise to *akhanda-carvana* (integral aesthetic experience or *rasa pratiti*). In spite of being a tragedy, there is *Sanyog* and *Vipralambh Shringar Rasa* in the play. This *Shringar rasa* along with *karuna* and *veera rasa* complete the *Rasa* experience in the play.

References

Works Cited:

1. Paranjape, J. B. 1982. Old Lamp for the New. New Delhi: S. Chand & Company.
2. Shakespeare, William. 1971. Othello. London: Arden Shakespeare Paperbacks. All references in parentheses have been taken from this edition of the text.
3. Shirvadkar, V. V. 1983. Shodh Shakespearecha. Pune: Suparna Prakashan.

Internet Sources:

1. Shodhganga. Chapter Three. 'Rasa Theory' and its application to Soyinka's Death and the King's Horseman and Girish Karnad's Tale Danda http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/7588/8/08_chapter%203.pdf, 13 August 2015. 5pm.,

2. Indian Aesthetic Theories and Translation. http://www.nptel.ac.in/courses/109104050/lecture13/13_2.htm, 10 August 2015, 3.15pm.
3. Pathak & Dabir. Rasaethetics: Flavours of Flowers. - The Free Library. www.thefreelibrary.com/Flavours+of+f..., 18-7-15, 10.15am.

Aging with Wisdom : Lessons from King Lear

Akhilesh Peshwe

Abstract

Everyone wants to age with respect and aging the right way brings lot of ease and convenience in one's life. We find many great heroes and characters suffering a sad downfall like King Lear when they fail to adjust, accommodate and respond to right counsel. Their loss of wisdom in this regard ends up inviting torturous ordeals upon themselves. Lear's pathetic fall offers lessons to the old as well as to the young ones. The play emphasizes how important it is to cultivate the habit of using help and assistance that is available around us and develop a forgiving attitude. Aging with wisdom matters more than holding on to material prowess after a certain point of life.

Keywords - Aging, forgiving attitude, wisdom, age, respect, lessons,

Aging is an inevitable phase of our life. Various cultures and traditions offer different perspectives over aging the right way. Irrespective of the fact whether a person is rich or poor, powerful or a commoner, an elite or a commoner; he or she wants to age with respect. Aging is associated with several infirmities and weakness too. Loss of wisdom and utter neglect of the counsel can be dangerous and in case of King Lear, these can be seen as one of the major reasons of his sad downfall.

In old age, everyone wants to reap the benefits and rewards of life time service as all the hard work rendered by an individual ripens into luxuries and leisure in the 'second childhood'. However, love and care from children and younger ones in society are always significant needs of several souls.

People in general want to retire and age enjoying luxuries and leisure without any responsibilities associated with them.

King Lear's plan was not different than this.

'...it is our fast intent

.....while we

Unburthen'd crawl towards death.'

(Act I, Scene I)

But what goes wrong in this plan is a matter of serious concern and I believe has lessons to offer probably to many of us. What is it that leaves Lear 'poor infirm weak and despised old man', 'a poor old man, full of grief as age; wretched in both!' is worth exploring and relevant even today.

Several scholars suggest several reasons. In the play, sheer out of whim, Lear wants to know how much his daughters love him and initiates one of

the most surprising a ‘Love Contest’ in the court. However, Lear should not be singled out and blamed for being whimsical as in old age such whims are very common amongst the old people for the simple reason that elders have been always been giving to younger ones all their life and they might just feel like hearing from them how they are loved and cared and how they will be loved and cared for in future. All they expect in most cases is just loving and kind words and nothing more. Besides this there could also be a trend in the elite and powerful old rulers in those days.

To this apparently childish whim both Goneril and Regan produce endearing responses as follows:

Goneril:

*Sir, I love you more than words
can wield the matter;
Dearer than eye-sight, space, and
liberty;
Beyond what can be valued, rich
or rare;
.....
Beyond all manner of so much I
love you (Act I, Scene I)*

Regan:

*Sir, I am made
Of the self-same metal that my
sister is,
.....
And find I am alone felicitate
In your dear highness' love.
(Act I, Scene I)*

Lear feels very satisfied and contented at this stage but with Cordelia’s response, he almost gets a shock. His expectations are thwarted and he goes wild. There is a massive seismic upheaval that sets in Lear’s life with the utterance of “Nothing, my lord”. To this the old man responds saying “Nothing will come of nothing”. Completely forgetting that young people of tender age do not always give importance to money at that age and Cordelia was probably already in love with France at that point and her apparently strange response might also be intended to impress France, who she was going to marry. When insisted she finally says:

Cordelia:

*Good my lord,
You have begot me, bred me,
loved me: I
Return those duties back as are
right fit,
.....
Half my love with him, half my
care and duty:
Sure, I shall never marry like my
sisters,
To love my father all.
(Act I, Scene I)*

This response from her might be surprising but it does indicate that she was definitely not reticent and she had her own mind and thoughts about love and life. Besides this from one perspective what she said is also quite ju-

dicious and you feel that at this point Lear's wisdom utterly fails to comprehend the genuine intention and meaning behind her words. His mind is too clouded with other weaknesses such as ego, hubris, rashness and anger.

Daughters are aware of Lear's faults. They wonder at his poor judgment. The drawbacks that daughters have revealed here are not unusual.

Goneril:

*You see how full of changes his
age is; the
observation we have made of it
hath not been
little: he always loved our sister
most; and
with what poor judgment he hath
now cast her off
appears too grossly*

Regan:

*'Tis the infirmity of his age:
yet he hath ever but slenderly
known himself.*

Goneril and Regan begin to show their true colours. Both of them want to discipline him and his men. Regan says, "O sir, you are old. Nature in you stands on the very verge of (your) confine. You should be ruled and led by some discretion that discerns your state better than you yourself" and she decides to think over it with Goneril but Goneril being a person of action says, "We must do something and I' the heat" and without wasting time gives

direction to Oswald, "Put on what weary negligence you please, you and your fellows. I'd have it come to question. If he distaste it, let him to our sister, whose mind and mine I know in that are one, Not to be overrul'd. Idle old man, that still would manage those authorities That he hath given away! Now, by my life, Old fools are babes again, and must be used with checks as flatteries, when they are seen abus'd. Remember what I have said".

These developments in the play display how plan to have an easeful retirement gets completely shattered to a large extent because of Lear's own rashness, vanity, impulsiveness, lack of judgment, recklessness, and odious curses.

Draper says in old-age man desires 'to follow former ways of life (especially) in kings (who) were "desirous of honours' (Draper, 1940). Even after his abdication, Lear still wishes to retain the outward glories of his rules and is especially enraged at disrespect to his messenger at the curtailment of his hundred knights' because he still demanded the same respect despite of his reduction in rank.'

Its only because of the ordeal Lear realizes his mistake and says to Cordelia, "I am a very foolish fond old man, fourscore and upward, not an hour more nor less; and, to deal plainly, I fear I am not in my perfect mind" (King Lear 4.7). At this point, it's al-

ready late and there is not much time left.

Lear suffers and reaches to a pathetic state because of loss of power, loss of authority and loss of property and age. His desire to be loved and cared for was normal but his rashness, impulsiveness in disowning Cordelia and declaring 'Nothing for nothing' was at fault. In spite of faults, he might not have suffered that harshly if he had not appropriated the property and rights till the end. Doing a 'legal will' which is one of the modern day options might have been better suited to his situation and condition.

The play might purge our emotions successfully but the real purpose of the tragedy in modern times will be attained if we take small little lessons from the play. It is better to be wise and learn ways to control the typical vices of old age such as rashness, impulsiveness, rage, cursing, and vanity. Besides, how so ever mighty and powerful one may be, it is a dangerous idea to dispel good counsel when one is old because in the high profile cases like Lear, it is not just the downfall of one it is in fact, the destruction of many ushering in tragic waste in several respects.

Thus now it boils down to what wisdom does the play communicates to us and where is it to be found in the play. Wisdom is offered in the play at several stages and it can be classified

as the one that is communicated by words and thoughts of the characters about old age and one that is communicated through their acts and behaviors. We find Edgar saying, 'Ripeness in is all'. (Act V, Scene 2) and Gloucester with great depression saying, 'As flies to wanton boys we are to the Gods they kills us for their sports'. Wisdom, we find in these comments, arises more out of the thoughts or reactions of the characters. Another source of wisdom in the play lies in what is enacted and the actual behavior of the characters in the play.

Bundle of wise thoughts about old age are handed down to us throughout the play but these thoughts and opinions can be considered as coming from the author's own experience (Mason, 1975) and so as rightly said by Mason, we can safely set aside all such wisdom that is handed down to us through mere thoughts and reflections of the characters. It is rather most aptly to be found in their actions and enactments. For example, when Lear meets Cordelia in the end he says, 'When thou dost ask me blessings, I'll kneel down and ask thee Forgiveness' (Act V Scene III).

Forgiveness is all that matters in human life as we can never be fair in every act and to everyone in our lives. We create pain and trouble for each other knowingly or unknowingly as so called proclaimed fairness done in our

supreme acts is relative. What is fair in some respect may turn out to be very unfair from the other perspective. The way Goneril and Regan treated Lear might be unjust from our opinion but for some daughters perspective on Lear might be very fair.

In a nutshell, we cannot be fair to each other. 'We are guiltlessly guilty towards each other and we need to forgive and be forgiven' (Mason, 1975). Thus, we can say that just as there is a need for the old to learn a lesson from the play, the play has lot to offer and teach youngsters too.

Another lesson from the play is that Lear's plan and words: "In the mean while we shall express our darker purpose ...crawl unburden to death" tell us that Lear was comfortable with his place in the world and had a clear plan for the future. However, he overreacts when he receives a jolt, first from Cordelia and then from Kent and invites trouble for oneself (Barron, 2012). His overreaction coupled with his ingrained vices goad him on to leave his comfort zone. There are several contemporary theories and studies that indicate that in order to develop personality, one should go out of one's own comfort zone but looking at the pathetic condition of Lear, it does not seem like a good idea for someone for similar infirmities like Lear. Leaving one's own comfort zone merely out of rashness, whim or vanity does not

sound like a good idea in old age.

Another issue is whether Lear divided the Kingdom because he was mad or did he become mad because he divided the Kingdom? Answer to this question will have repercussions on the lessons for us. Madness was first referred to by Kent very early but that still does not mean that Lear was right from the beginning. Lear himself exclaims, "Oh let me not be mad, not mad, sweet heavens! Keep me in temper I would not be mad" Lear's exclamation refers to humor theory as established by Brights (Munson, 2011). As cited by Draper, Miss. Campbel confirming the theory of Elizabethan humour finds that anger, flattery and old age are the three motives that dominate the tragedy (Campbel, 1930). While describing the duties of a counsellor, Kent also refers to the same theory. Kent while berating the steward Oswald suggests that the proper role of a counselor is to balance the inner humours of the monarch. Thus if we explore what leads to madness in Lear, we tend to strongly believe that persistent rejection of good counsel offered to him eventually leads to his madness. He refused Kent's advice, he refused the advice given to him by other consuls and also fails to take advice from his beloved fool. Lear's counselors while talking to each other make it clear that they were not consulted while dividing the Kingdom. Looking at the map,

they concluded that all the portions are equal and no one has been given any privilege, not even Albany who was Lear's favourite. Lear's persistent rejection of good counsel leads to humoral imbalance which in turn leads to his madness (Munson, 2011). Thus, it becomes a lesson for us to pay heed to good counsel when age begins to cast shadow upon us.

Many humour theory critics relate the problem of Lear to anger that is believed to arise from choleric conditions. Lear may have been choleric but it is difficult to believe that choleric tendency alone is responsible for Lear's plight. If choleric condition has alone been responsible then the tragedy may have happened long back. It would not have remained impending this long, it is his age and burden of the years that influenced strongly his choleric dispositions (Draper, 1940). Had Lear paid attention to the good

counsel offer to him, this burden of the age would not have weighed fatally on him.

Researchers have proved that elderly in general resist taking help and they are reluctant to admit need and they may even deny using services (Moen, 1978). This entails that as a part of a lesson from Lear, elderly people are required to open up their minds and be more willing to utilize assistance that is available around them.

Conclusion

In the end we can say that King Lear offers lessons not just for the old but also for younger ones. If we believe that it was imbalance in the humour and not paying attention to the counsels were important in affecting issues in Lear's pathetic fall then we also need to cultivate the habit of using help and assistance that is available around us and develop a forgiving attitude.

Works Cited

1. Barron , A. L. (2012). As Full of Grief as Age: "King Lear" as Tragic Ancestor to " No Country for Old". *The Cormac McCarthy Journal*, 10 (1), 16-26. Retrieved September 26, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/42909435>
2. Campbel, L. B. (1930). *Shakespear's Tragic Heroes*. Cambridge.
3. Draper , J. W. (1940, October). The Old Age of King Lear. *The Journal of English and Germanic Philology*, 39(4), 527-540. Retrieved September 22, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/27704688>
4. Mason, H. A. (1975). Can We Drive Wisdom about Age from "King Lear". *The Cambridge Quarterly*, 6(3). Retrieved September 26, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/42965231>
5. Moen, E. (1978, February). The Reluctance of the Elderly to Accept Help. *Social Problem*, 25(3), 293-303. Retrieved October 2, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/800066>

Mechanisms of Social Control : A Study of Slums of Nagpur City

Geeta Hiranwar

Abstract

The present study examines the mechanism of social control operating in slums of Nagpur city. Slum causes a number of problems like indoor pollution, degradation of air quality with frequent slum fires, increase in communicable diseases, lack of water supply, crime and other social problems like drug abuse and alcoholism. Slums are breeding grounds of such problems. The objectives of the study are to understand the reasons as to why the slum dwellers yield in deviant behaviour, whether the pressure of slum living conduces to social deviation and to know formal and informal social control measures applicable and to understand whether social deviation is effectively controlled by these measures and regulations in preventing deviation. An exploratory and descriptive research design has been adopted for the study. Sample size of this study is three hundred respondents and three major slums of Nagpur have been selected. Interview method has been adopted. Concept of Slums, social deviation and mechanism of social control has been explained. Slum is defined as a dingy place where people have various social problems.

Deviation is understood as people who break the norms of the society. Mechanisms of Social control are police, court of laws, justice and punishment. There are two means of social control. Informal means of control - Internalization of norms and values by a process known as socialization, which is defined as "the process by which an individual, born with behavioural potentialities of enormously wide range, is led to develop actual behaviour which is confined to the narrower range of what is acceptable for him by the group standards." Formal means of social control - External sanctions enforced by government to prevent the establishment of chaos or anomie in society. Some theorists, such as Émile Durkheim, refer to this form of control as regulation. It has been discussed that majority of the slum dwellers reveal that the community fears slum dwellers who are deviant. It is observed that there is a clear cut disapproval of deviance which is a relatively rare social control gesture in the slum.

It is found in the study that the slum dwellers view or perceive police as antipathetic or unfriendly and their perception about the court of law i.e. if slum dwellers do some wrong act, it is due to their miserable condition, they should not be considered as deviants.

The slum dwellers view the concept of Justice as a negative characterization i.e. Poor do not get justice, instead they are punished.

The slum dwellers do not follow the mechanism of social control. They have their own sub-culture.

Keywords - Social-control, Mechanism of Social Control, Slums,

Introduction

The present study investigates the

problem in the larger theoretical context employing an exploratory-descriptive research design.

The problem under study needs to be approached through a systematic exposition of a two-fold view - views about the slums and slum conditions existing in India and in the specific context of the city of Nagpur and the views pertaining to social deviation among the slum dwellers.

Objectives

1. To understand what makes the slum dwellers indulge in deviant behaviour whether the pressure of slum living conduces to social deviation,
2. To identify different formal and informal social control measures prevalent and to understand whether social deviation among the slum dwellers is effectively controlled by these measures and regulations for preventing deviation.

Research Methodology

To accomplish the purpose of this study, partly exploratory and partly descriptive research design has been adopted. Three major slums have been selected i.e. Pandharbodi, Kumbhar toli, Valmiki Nagar and three hundred respondents were interviewed i.e. interview method was adopted. Non-Probability Sampling design has been used and statistical design has been

adopted.

Concept: Social Control, Mechanism of Social Control, Slums

Social control is a general method of regulating the behaviour of individuals in a society through accepted social norms. It is a way to channelize the behaviour of individuals in the society so that they conform to the accepted code of conduct. Social control is defined as “the way in which the entire social order coheres and maintains itself, operates as a whole, as a changing equilibrium”. This Social Control refers to the way society controls our behaviour, either through norms and practices or through the state and its compelling force. The regulation of behaviour in society, whether of individual or of groups is undertaken in two ways (a) by adhering to established norms and values of society; and (b) by the use of force. Johnson (1960) pg 24.

Means of Mechanism of Social Control

Formal means of control is designed and regulated by some authority like government which makes laws to control order.

Informal is unwritten rules and regulations characterized by informal authority like criticism, sociability, public opinion, etc.

Slums

Slums are squalid sections of a city or town, areas in which most inhabitants are in or near poverty, stores and residences are cheap and dilapidated, and streets are narrow and blighted. Slums have been created in various locations; where they arise depends upon political and economic conditions in a community. The world's largest slum (Dharavi) is on the northern edge of the city of Mumbai (formerly Bombay). In Mexico City and other cities of Latin America, Africa, and Asia, slums exist both near the heart of the city and on the outskirts

Slum usually means badly built and dirty crowded houses with deteriorated physical conditions 'extremely poor living standards and morals, poverty, unemployment, broken home picture and prevalence of chronic vices and notorious character'.

Slums symbolise social disorders and normlessness, which are manifested in extreme poverty and unemployment of a section of the urban community. The term slum is thus a typical outcome of the wider modern processes of industrialisation and urbanization and is defined in various ways.

Concept of Deviation

Deviation is understood as a departure from a culturally accepted way of life. Wheeler (1967) pg 317 defines deviant behaviour as a conduct that

does not conform to social norms. A deviant behaviour for Merton and Parsons is one who contravenes the social norms.

Johnsons (1960) pg 20 would add another dimension to it with regard to the usage of deviation, not merely as behaviour that happens to violate the norms but the actor is oriented to a particular point of time. Deviation is thus a motivated violation. It implies that the actor is fully aware of the norms of the society and its concomitant punishment. Albert Cohen (1959), who is known for his specialised and incisive treatment of the subject of social deviation as behavioural which violates institutionalised behavioural expectations that are shared and recognised in the social system.

Review of Literature

A slum is generally seen as a blighted area, with deteriorated physical social conditions of people and increasing tendency for culturally unwanted activities. A slum is a persistent feature of a developing city where the basic amenities of life are characteristically lacking or in short supply. [Singh, pg 173, 1972]

Slums are usually the most stigmatized parts of a city or town (other areas carrying high social stigma, such as skid rows, red-light districts, and docks, often are located near slum neighborhoods). In the mind of the general public, the disrepute and stig-

ma of the slum area washes onto the people who frequent or inhabit it. When most people think of a slum, they think of residents who deviate from the morals, norms, and standards of public decency held up by the wider conventional community (i.e., people involved in serious crime, drug and alcohol abuse, juvenile delinquency, and gang violence). People also frequently invoke the concept of “social disorganization” to describe the slum; in other words, they see it as an area lacking the socio-cultural institutions, order, coherence, and predictability found in more economically stable environments. Sociologists and anthropologists, however, paint a more nuanced picture of slum life. Research shows that a broad range of individuals and households live in slums, from the “routine-seekers” and “decent” residents, who abide by the norms and values of the larger society, to the “action-seekers” and “street” folk, who are more likely to flout or reject those standards (Gans 1962; Anderson 1999, pg 18).

Discussion and Analysis

Slums in Nagpur are due to twin processes of development viz, industrialization and urbanization and a related trend of migration as well. People from villages, migrate from villages and towns, and nearby villages migrate to the places where they find greater economic opportunities af-

forded by industrial development and find out a leeway for themselves in the heart of the city and thus move to settle in outskirts of city or beyond city limits. They come across poor housing facilities, live in huts built on free land or pay rent to the owners of the respected piece of land, the huts may be one room or two room tenements without lights and water facilities and latrines and bathrooms.

- The economic “pull” factors which also play a vital role in the process of exodus of rural people, mainly the labouring class, including the people with small land holdings, to the cities and urban areas.
- The growing employment potential industries in the cities increase in trade and commerce
- Higher demand for traditional caste occupations viz; carpenter, pottery, washing, and pressing of clothes, etc.
- In addition, to social factors like caste conflicts, untouchability, religious intolerance along with certain natural calamities seem to influence the movement of rural people toward cities and urban localities, there by contributing to a substantial growth of slums in the city’s urban centres in India.
- The same causes are also applicable to slums of Nagpur city.

Nature and Mechanisms of Social Control in Slums

Social control is the obverse of social deviation. It has been laid down in a large number of theoretical formulations on the subject of social deviation. The foregoing account is an attempt at charting out the nature and mechanisms of social control in the slums. Several questions addressed to the respondents bring out the nature and mechanisms of social control. The analyzed responses clearly bring out the efficacy of the social control in so far as the purported efficacy of these mechanisms is actually reflected in the slum situation in reference to their function of arresting deviation through creating motivations for conformist behaviour and negative rewards attendant upon deviant behaviour of the slum dwellers.

Reaction of the Community towards Deviation done by Slum Dwellers

It is observed that reaction of the community towards deviation done by the slum dwellers i.e., out of three hundred slum dwellers 13.66 per cent do not think that the slum community reacts very significantly in a punitive way. And 19 percent reveal that the community in larger context fears those slum dwellers who indulged in deviant activities and avoids interaction with them. 16.00 per cent respondents describe open dislike for deviant

slum dwellers. Thus it is seen that most of the respondents disapprove of deviance which is not the means of social. From the responses given by 11.33 per cent respondents, it is inferred that deviance does not bring about any sharp reaction in the slums. This implies a meaning that no rigorous punitive measures are adopted against the deviants in the slum community at large.

Views of the Slum Dwellers about the Police

It is observed that the views of the slum dwellers about the police are that one-fourth of them characterised the police as friends of the rich and one-fifth of them describe them as guarantors of law, custodian of peace and order and as people necessary in the larger interest of the community. Thus the slum dwellers are seen to be mostly antipathetic towards the police.

Perception about the Court of Law

In the context of potential for deviation among slum dwellers, it was thought necessary to ask the respondents representing the slum about their view, whether the courts appreciated their difficulty of the poor people. The rationale behind the question was to bring out the perception of the slum dwellers about the court of law with special reference to the human understanding demonstrated by the courts.

During the course of the interview,

a larger section of the slum dwellers felt that it is the force of circumstances i.e., their miserable conditions, which compelled them to commit some wrong and yet there was no alternate in the backdrop of this view point. Most of the slum dwellers feel that if they do some wrong act through corrupt or deviant means for survival it should not amount to deviance.

Views of the respondents about the Concept of Justice

It is seen that a negative characterization of the concept of justice is given out by 50 per cent of the slum dwellers who have said what the poor generally do not get is justice. 6.3 per cent responds understand the concept of justice in terms of reciprocal treatment.

Views of the Respondents on the Perception of Punishments

It is seen that slum dwellers generally agree on the basis of their perception that the punishment meted out to the poor is usually much more severe and oppressive as compared to the wrongs. Some better educated slum dwellers went so far to saying that even if one happened to commit small wrongs, harsh punishments were in store for them, while major crimes by the strata which could be called as white-collar section go unattended and ignored by law enforcement authority.

Conclusion

In the modern society, the courts of law are considered to be final dispensers of justice. It was very important to know, how the slum dwellers portray the laws and custodian, of order in as much as these have a direct bearing on the problem of deviation. 1/4th of the slum dwellers consider the courts as agencies of justice. An equally sizeable group amongst slum dwellers characterized them as agencies for peace and order. About 1/5th of the slum dwellers describe the court of law as conscience keepers. Law information about offences against the slum dwellers covered by the study was collected from respected police stations where they are registered. These offences range from causing injuries, minor and grievous, to kidnapping and burglary as far as Pandhrabodi bustee is considered. The overwhelming proportion of offenders is male between the ages of 19 to 45.

A large number of offenders are booked under the offences under sections 324 I. P.C. and thefts of domestic articles, motor parts, cycles and scooters. 1/5th of respondents described police as oppressive while an insignificant minority amongst them described them as guarantors of law, custodians of peace and order and as people necessary in the larger interest of the community. Thus the slum dwellers

are antipathetic towards the police. A very important factor which may be invoked as an explanation of the relatively higher proclivities of deviation is the nature mechanism of social control obtaining in the slums.

References

1. Cohen Albert K. *Delinquent boys*. Glencoe, Illinois : Free Press.
2. Gans Herbert. 1962. *Delinquent behaviour : Readings in the Sociology of Norm Violations*. Publication. CRC Press Published Publication.
3. Johnson, Harry M. 1960. *Sociology : A Systematic Introduction*. Harcourt Brace and World. Page 20.
4. Singh H. H. 1972. Residential Structure of Kanpur. Page 173-184.
5. Wheeler, Stanton. 1967. Criminal Statistics : A Reformulation of the Problem. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science* 58 (September). Page 317-324.

हिंदू धर्म व बौद्ध धर्म यांचे तुलनात्मक अध्ययन

सीमा देशपांडे

सारांश

हिंदू धर्म व बौद्ध धर्म हे भारतीय परंपरेतील प्रमुख धर्म होत. दोन्ही धर्म अतिप्राचीन धर्म असून जगातील प्रचलित धर्मांमध्ये त्यांची गणना केल्या जाते. मानवाला जीवनात शांती व समाधान लाभावे व अंतिम सत्याकडे त्याला वाटचाल करता यावी, तसेच प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्हीची उत्तम सांगड कशी घालावी याचे उत्तम मार्गदर्शन या धर्मांनी केलेले दिसून येते. दोन्ही धर्मांचा उद्देश जरी सारखा असला तरी उद्देशाप्रत पोहचण्याचे मार्ग भिन्न आहेत. जागतिक स्तरावर मान्यता पावलेल्या हिंदू धर्म आणि बौद्ध धर्मांचे तुलनात्मक अध्ययन करून त्यातील साम्य भेद उलगडण्याचा प्रयत्न मी या शोध निबंधात केलेला आहे.

हिंदू धर्म व बौद्ध धर्मांचे सामान्य स्वरूपाचे अध्ययन करणे, त्यांची वैशिष्ट्ये समजणे आणि दोन्ही धर्मात साम्य व भेद दर्शविणाऱ्या मुद्यांचा शोध घेणे अशी उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून या शोधनिबंधाचे लेखन केलेले आहे.

सांकेतिक शब्द : हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, तुलना, साम्य, भेद

हिंदू धर्म

हिंदू धर्म हा जगातील अतिप्राचीन व आद्य धर्म असून, त्यामागे कित्येक हजार वर्षांची परंपरा आहे. तो आज जगातील प्रचलित धर्म होय. तो ऋषि—महर्षींनी श्रुति, स्मृति, पुराणे, इतिहास, इ. ग्रंथांतून आकाराला आणलेला आहे.

‘हिंदू’ हा शब्द पुरातन असून त्याचा उल्लेख ग्रीक वाड्मयातही सापडतो. कित्येक हजार वर्षापूर्वी आर्यलोक धृव प्रदेशातील वस्ती सोडून सप्तसिंधू प्रदेशात आले. सिंधू नदीच्या खोऱ्यात वसाहत करणाऱ्या या मानव समूहास पुढे ‘हिंदू’ ही संज्ञा मिळाली आणि त्यांनी विकसित केलेल्या धर्मकल्पनांना ‘हिंदूधर्म’ ही संज्ञा मिळाली. कोणत्याही एका व्यक्तीला ईश्वरी साक्षात्कार होऊन या धर्माची स्थापना झालेली नाही किंवा कोणत्याही एकाच धर्मग्रंथाचे निरपवाद प्रामाण्य स्वीकारून हा धर्म उदयास आलेला नाही. त्यामुळे या धर्माचा उगम केव्हा

व कसा झाला हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतात प्रचलित असलेले लौकिक धर्म आणि आर्यांचा वैदिक धर्म यांच्या संमिश्रणामुळे हिंदू धर्म हळूहळू उदय पावला असावा, असे अनुमान करता येते. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने उपनिषदे, गीता व ब्रह्मसूत्रे ही प्रस्थानत्रयी हिंदू धर्माचे अधिष्ठान मानले जाते.

हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान

हिंदू धर्मांमध्ये आत्मा ही संकल्पना मान्य केलेली आहे. जगाचे व जीवाचे मूळ कारण सच्चिदानंद परमात्मा आहे असे तो मानतो. जीव हा परमात्म्याचा अंश आहे. जगातील प्रत्येक सजीव वस्तू व मानव हा मूलतः आत्मस्वरूप व चैतन्यस्वरूप आहे. आत्मा हा स्वरूपतः अविनाशी, स्वतंत्र आहे परंतु कर्मबंधामुळे, अज्ञानामुळे देह व मन यांनी तयार होणाऱ्या जीवाच्या उपाधीशी एकरूप होतो. अहंकारयुक्त होऊन कर्ता व भोक्ता बनतो. कर्माचा जसा

अहंकार व मोह जीव धारण करील तसे अभिरूप या विश्वसृष्टीत त्याला प्राप्त होते व तो जन्म-मृत्यूच्या चक्रात सापडतो.

जोवर जीवास प्राकृतिक प्रवृत्तीवाद आहे, तोवर त्यास जन्ममृत्यू आहेत व ज्या क्षणी त्याचा हा प्रकृतिसंबंध प्रवृत्तीवाद समूळ नष्ट होईल त्या क्षणापासून या जीवनचक्रातील त्याचा निवृत्तीवाद सुरू होतो. प्राकृतिक भोगाविषयी वैराग्य धारण करून तो प्रकृतीच्या गुणकर्मातून सुटण्यासाठी योगसाधना करू लागतो, ही त्याची 'मुमुक्षावस्था' होय. या पुढे मोक्ष हे त्याचे ध्येय बनते.

'मोक्ष' ही हिंदू धर्मातील सर्व संप्रदायांना मान्य असणारी परम पुरुषार्थ कल्पना आहे व त्यासाठी आचारमूलक यम नियमांचे पालन आणि साक्षात् अनुभव आवश्यक आहे असे हिंदू धर्म मानतो.

“हिंदू धर्मात ऐहिकवाद, पारलौकिकवाद व उभयवाद असा त्रिविध दृष्टिकोण दिसून येतो.

मानवी व्यवहार सुरळीत चालावा यासाठी आश्रमव्यवस्था व वर्णव्यवस्था सांगितल्या गेल्या. सत्य, अहिंसा व इतर नीतिधर्म यांची मीमांसा केली गेली. या सर्व गोष्टींवरून हिंदू धर्मात नीतिनियमांचा केलेला विचार, त्यांना दिलेले महत्त्व तर दिसून येतेच पण त्याचबरोबर हिंदू धर्मातील ऐहिक दृष्टिकोण देखील स्पष्ट होतो.’^१

हिंदू धर्मात ऐहिक जगाविषयी केलेला विचार जसा दिसून येतो तसाच पारलौकिक जगाविषयी असलेली जागरूकता देखील दिसून येते. उपनिषदातील सांगितलेल्या ब्रह्मस्वरूप, स्मृति व धर्मशास्त्रात केलेल्या आत्मा, परलोक इत्यादींच्या विवेचनावरून तसेच पुराणग्रंथ व आगमग्रंथ यामध्ये सांगितलेल्या व्रत, यात्रा,

उपासना या सर्व गोष्टीतून हिंदू धर्मातील आध्यात्मिक प्रेरणा स्पष्ट होते जी पारलौकिक जगताविषयीची जागरूकता सुस्पष्ट करते. एकंदरीतच हिंदू धर्माची उभारणी ही आध्यात्मिक जीवनावर केलेली दिसून येते. परंतु हिंदू धर्मात आध्यात्मिक म्हणजे पारमार्थिक जीवनाबरोबरच समाजधारणेला व अभ्युदयालाही महत्त्व दिलेले दिसून येते. म्हणूनच या धर्मात इह-पर, प्रपंच-परमार्थ, प्रेयस्-श्रेयस्, अभ्युदय-निःश्रेयस् इत्यादींच्या संदर्भात समन्वयी दृष्टिकोण दिसून येतो.

गीतेतला उपदेशही असेच सांगतो की, अभ्युदयाकडे दुर्लक्ष न करता आध्यात्मिक भूमिकेतून प्रपंच व्यवहार करावा. गीतेतील हा दृष्टिकोण, 'स्वधर्म' व 'लोकसंग्रह' यांच्या तात्त्विक मीमांसेतून स्पष्ट होताना दिसतो. श्रुती, स्मृती, पुराणे, दर्शने या मधून व मध्ययुगीन संत भारतीय तत्त्वचिंतक यांनी देखील याच भूमिकेचा स्वीकार केलेला दिसून येतो. हिंदू धर्मातील विविध पंथ, संप्रदाय यांनी आचार धर्म महत्त्वाचा मानलेला दिसतो. हिंदू धर्मातील या आचारधर्माचे म्हणजे विधीचे निरीक्षण केल्यास असे लक्षात येते की, ते ऐहिक सुखाला नाकारित नाही तर त्यांनी मोक्षाव्यतिरिक्त अर्थ व काम हे पुरुषार्थ देखील स्वीकारले आहेत. पुरुषार्थाच्या स्वीकृती-मध्ये ऐहिकहित व अभ्युदय यांना स्थान दिलेले आढळते पण ते केवळ साधन म्हणून, साध्य म्हणून नाही. हिंदू धर्मात अर्थ आणि काम याला धर्माचे अधिष्ठान हवे यावर भर दिलेला आढळतो कारण असे असेल तरच मनुष्य मुक्तीच्या अंतिम ध्येयाकडे प्रगती करेल असे हा धर्म मानतो.

हिंदू धर्मात आचारधर्माच्या या विवेचनात वर्णाश्रमधर्मानुसार केले जाणारे नित्य, नैमित्तिक व प्रायश्चित्त विधी देखील विशद केलेले

आढळतात. त्यापैकी नित्यविधीमध्ये संध्या, देवपूजा, पितृतर्पण, ब्रह्मयज्ञ, अग्निपूजा इत्यादींचे पालन करणे आवश्यक मानलेले आहे. तर सकाम उपासनाविषयीच्या विधीमध्ये यज्ञ, दान, तप, व्रत, उपोषण इत्यादींचा समावेश दिसून येतो. नैमित्तिक विधी मध्ये जन्म, मृत्यू, विवाह या प्रसंगी करण्यात येणाऱ्या विधींचा समावेश होतो. तर प्रायश्चित्त विधीत पापक्षालन करण्यात येणाऱ्या विधींचा समावेश होतो. जीवनातील प्रत्येक अवस्थेला आध्यात्मिक महत्त्व देणे हा या संस्कारविधींचा हेतू आहे. यावरून प्रापंचिक व पारमार्थिक जीवन यात अंतर राहू नये व संपूर्ण मानवी जीवन पवित्र व्हावे, धर्मनिष्ठ व्हावे हा हिंदू धर्माचा हेतू दिसून येतो.

हिंदू धर्माचे स्वरूप

हिंदू धर्माच्या तात्त्विक दृष्टिकोणानुसार आचरण करता करताच धर्माचे स्वरूपही आकारबद्ध होऊ लागले आणि त्यात काही महत्त्वाच्या धर्म निदर्शक बाबींचा समावेश झाला. त्या खालीलप्रमाणे :

१) ईश्वर : हिंदू धर्माचे लोक सामान्यपणे ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतात. प्रत्येक व्यक्ती त्याला सगुण किंवा निर्गुण मानून त्याची भक्ती करते. त्याला निरनिराळी नावे देवून त्याची निरनिराळ्या मार्गाने भक्ती करतो व त्यामुळे हिंदू धर्मात अनेक देवतावाद रूढ झालेला आढळतो. या देवतांच्या अनुषंगाने स्वर्ग-नरक, पाप-पुण्य, पवित्र-अपवित्र या संकल्पना रूढ झाल्या. मंदिराची उभारणी झाली व त्याच बरोबर नानाविध भक्तीचे प्रकार विकसित झाले, यज्ञ केल्या जावू लागले व व्रते ठेवल्या जावू लागले.

२) मूर्तिपूजा : सामान्य माणसाला निर्गुण परमेश्वराची पूजा करणे कठीण वाटते म्हणून

मूर्तिपूजेचा मार्ग अनुसरला जावू लागला. हिंदू धर्मानुसार मूर्तिपूजेद्वारे, चित्ताची शुद्धी होते. जीवन भक्तीमय होते व मोक्षाप्रत जाण्यास आवश्यक ती ज्ञानप्राप्ती होते असे मानले जाते.

३) पुनर्जन्म : हिंदू धर्म दैववाद स्वीकारीत नाही. त्यांनी कर्मसिद्धांत मानलेला आहे. मनुष्याचा आत्मा त्याच्या कर्मानुसार निरनिराळ्या योनीत जन्म घेतो अशी हिंदू लोकांची श्रद्धा आहे व या जन्मात केलेल्या पाप पुण्याचे फळ पुढील जन्मात मिळते असा कर्मसिद्धान्त आहे. मनुष्य पूर्वजन्माला अनुसरून या जन्मात सुख दुःख भोगतो. कर्माचे फळ भोगावेच लागते.

४) चातुर्वर्ण्यव्यवस्था : समाज व्यवस्था टिकणे व ती सुरळीत चालावी यादृष्टीने समाजाच्या व्यवस्थेकरिता कर्मविभागणीची आवश्यकता निर्माण झाली व त्यातूनच चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचा उगम झाला. त्या दृष्टीने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र हे चार वर्ण कल्पिल्या गेले.

५) आश्रम व्यवस्था : आश्रम व्यवस्था ही हिंदू धर्मातील आदर्श व्यवस्था होय. संयम साधून आध्यात्मिक उन्नती करणे हा आश्रम व्यवस्थेच्या मागील दडलेला विचार होय.

हिंदूधर्मशास्त्रानुसार मानवी जीवनाचा सर्व-साधारण विस्तार १०० वर्ष लक्षात घेवून, त्याचे विभाजन ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम, संन्यासाश्रम या चार आश्रमात केले गेले. या प्रत्येक आश्रमाकरिता एक धर्म सांगितलेला आहे आणि त्या धर्माची आवश्यकता आध्यात्मिक उन्नतीला अनुसरून केल्या गेली आहे.

६) पुरुषार्थ : 'पुरुषार्थ सिद्धान्त' हा हिंदूधर्माचा महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे. मनुष्याला आपल्या अंतिम उद्देशाप्रत नेणारा जो मार्ग आहे तो म्हणजे पुरुषार्थ होय. मनुष्याची स्वाभाविक

वृत्ती लक्षात घेवून धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष असे चार पुरुषार्थ मानले गेले. त्यापैकी अर्थ आणि काम याने मानवी जीवनातील हित साधले जाते. मात्र त्यांना जीवनाचे अंतिम साध्य न मानता साधन मूल्य दिलेले आहे. अर्थ आणि काम या दोन पुरुषार्थांवर नीतीचे अधिष्ठान 'धर्म' या पुरुषार्थाने साधल्या जाते.

उपरोक्त विवेचनावरून हिंदू धर्माविषयी आपण थोडक्यात असे म्हणू शकतो की, हिंदू धर्माची मांडणी विचारपूर्वक केलेली आहे. हिंदू धर्माने कुठलाही एकच ग्रंथ प्रमाणभूत मानलेला नाही विशिष्ट करणांसाठी विशिष्ट ग्रंथ हिंदू धर्मात प्रमाणभूत मानलेले आहेत. एकाच ग्रंथात समाजाच्या सार्वकालिक सुख-स्वास्थ्यासाठी नियम सांगणे शक्य नसते. जसजशी परिस्थिती बदलते तसतसे धर्माला वेगळे वळण द्यावे लागते. बदलत्या परिस्थितीला अनुसरून धर्मात बदल करण्याची व्यवस्था व आज्ञा हिंदू धर्मात आहे. म्हणूनच हिंदूधर्म हा इतर धर्मांच्या तुलनेत लवचिक ठरतो हे त्याचे वैशिष्ट्य होय.

हिंदू धर्म हा विश्वकल्याणकारी, नीति-मूल्याधिष्ठित, अध्यात्मवादी धर्म असून, या धर्मानुसार प्रवृत्ती व निवृत्ती हे एकमेकांविरुद्ध असणारे भिन्न मार्ग नाहीत तर प्रवृत्ती ही निवृत्तीची पूर्वतयारी होय. स्वधर्माचारणातून आध्यात्मिक जीवन दृष्टीचा विकास हे हिंदू धर्माचे उद्दिष्ट असल्याचे स्पष्ट होते.

बौद्ध धर्म

इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात बौद्ध धर्म उदयास आला. भगवान बुद्धांनी हा धर्म प्रवर्तित केला असून जगातल्या प्रचलित धर्मात त्याची गणना होते. वैदिक कर्मकाण्डात्मक धर्माच्या पार्श्वभूमीवर बौद्ध दर्शन उदयास आले.

बौद्ध धर्माचे स्वरूप

गौतम बुद्धांनी प्रणित केलेला 'बौद्ध धर्म' हा जगातील एकच असा धर्म आहे, की जो मानवी प्रज्ञेतून निर्माण झालेला धर्म होय. बुद्धांच्या धर्मप्रसाराच्या कार्याला सारनाथ पासून प्रारंभ झाला. वैदिक धर्मातील यज्ञ, जातिभेद व आत्म्याचे अमरत्व यांना विरोध करून कर्मकांडापेक्षा नैतिक वर्तन हे श्रेष्ठ होय व तोच मुक्तीचा मार्ग होय असे या धर्माने सांगितले म्हणून जप, तप, उपवास, व्रत, तीर्थयात्रा इत्यादी नियम व्यर्थ असून तृष्णेचा पूर्णापणे नायनाट करणे हाच मोक्षाचा खरा उपाय होय अशी शिकवण गौतम बुद्धांनी आपल्या धर्मप्रसाराच्या माध्यमातून लोकांना दिली. बौद्ध धर्माची विचारसरणी ही पारमार्थिक आहे, धार्मिक आहे परंतु या धर्माने बाह्य विश्वातील सत्य शोधण्याच्या पारमार्थिक जिज्ञासेला दुय्यम ठरविण्याचा प्रयत्न करून मनुष्याच्या अंतिम कल्याणाचे सर्वस्व माणसातच आहे, या विचाराला प्राधान्य दिलेले आहे.

'विश्वविषयक प्रश्न' व 'आत्मविषयक' प्रश्न हे असे प्रश्न आहेत की ज्यांची उत्तरे निश्चित रूपाने देता येत नाही. त्यामुळे आत्मविषयक प्रश्नांवर जीवनध्येय अवलंबून न ठेवता, प्रत्यक्ष प्रतीतीवर परमार्थ उभारावा असे बौद्ध धर्म सांगतो.

गौतम बुद्धांनी ज्या गोष्टी बुद्धिपलीकडच्या आहेत, अनाकलनीय आहेत, त्या गोष्टींविषयी म्हणजे विश्वाची निर्मिती, विनाश, ब्रह्मतत्त्व, आत्मतत्त्व याविषयी तटस्थतेची भूमिका घेतलेली होती. आपल्या दैनंदिन जीवनातील दुःखाशी याचा कोणत्याही प्रकारे संबंध नाही व म्हणून प्रत्यक्ष अनुभवास येणारी संकटे व नित्य प्रतीत होणारी दुःखे यांनाच प्रबळ प्रमाण घेऊन त्यांनी

बौद्ध धर्माची उभारणी केली. त्यामुळेच या धर्मात ईश्वर, अमर आत्मा, परलोक इत्यादी तत्वांचे खंडन केलेले दिसून येते व शुद्ध चारित्र्य व संयमात्मक जीवन जगण्याला महत्त्व दिलेले आढळते. म्हणूनच बौद्ध धर्मात 'प्रज्ञा' व 'करुणा' यांना श्रेष्ठ स्थान देणारा नीतीचा मार्ग सांगितलेला आहे. ज्याच्या आधारे अहंकाराचा निरास चित्तशुद्धी व विश्वव्यापक मैत्री यांच्या योगाने या जन्मातच निर्वाण प्राप्ती शक्य आहे.

“बौद्ध धर्मात (सांगितलेल्या) या नीतीच्या मार्गाला 'मध्यम मार्ग' असे म्हणतात. याचे कारण असे की या धर्मानुसार, धार्मिक माणसाने जीवनात दोन अंताला म्हणजे टोकांना जावू नये. त्यातील पहिले टोक म्हणजे, इंद्रिय सुखातच सुख मानणे हा एक अंत होय व दुसरा अंत म्हणजे देहदंडन करणे, म्हणजे देहाला ताप देवून तपश्चर्या करणे होय. हे टोक देखील दुःखकारक होय, म्हणून मनुष्याने ज्ञानचक्षू उत्पन्न करणारा, दुःखाचा 'उपशम', 'प्रज्ञा', आणि 'निर्वाण' यांना कारणीभूत होणारा मध्यममार्ग अंगिकारावा, ज्याला बौद्ध धर्मात 'आर्य अष्टांगिक मार्ग' असे म्हटले जाते. सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात बुद्धाने चार आर्यसत्यांचा उपदेश केला १) दुःख, २) दुःखकारण, ३) दुःखाचे निवारण व ४) दुःख निरोधाचा मार्ग ही ती चार आर्यसत्ये होत. त्या चार आर्यसत्यांपैकी आर्य अष्टांगमार्ग हे चवथे आर्यसत्य होय. हा आर्यअष्टांग मार्ग म्हणजे बुद्धांनी सांगितलेला दुःख निवृत्तीचा मार्ग होय. आर्य अष्टांग मार्गातील आठही अंगांमध्ये आचारधर्माचा उपदेश असून 'धर्मचक्रप्रवर्तन' या नावाने तो व्यक्त होतो.”^२

दुःख मुक्तीसाठी बुद्धांनी जो मार्ग सांगितला त्याला 'आर्यअष्टांग मार्ग' असे म्हणतात. अज्ञानाकडून सत्याकडे म्हणजेच

निर्वाणाप्रत नेणारा हा मार्ग होय. सम्यक् दृष्टी, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्मान्त, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृती, सम्यक् समाधी ही आर्य अष्टांग मार्गाची आठ अंगे असून स्थूल मानाने ह्या मार्गाने केलेले दिग्दर्शन असे की, विचार आणि मन शुद्ध असावे, आपल्या दृष्टिपुढे चांगले ध्येय ठेवावे, सत्य, सरळ व प्रिय भाषण करावे, प्रामाणिकपणाचे वर्तन राखावे, ज्यापासून कोणत्याही जीवाला अपाय होणार नाही. असा व्यवसाय करावा, भूतदया परोपकारांनी युक्त अशी कर्मे, नेटाने व प्रयत्नाने करावी, मन व बुद्धी जागृत ठेवावी. या प्रमाणे कर्म केले असता काम, क्रोध, द्वेष, हिंसा ही बंधने तुटतात आणि दुःख व शोक यांच्या पैलतीरावर जाऊन निर्वाणरूप असा परमपुरुषार्थ मनुष्यास प्राप्त होतो.

आर्यअष्टांग मार्गाची ही शिकवण हेच स्पष्ट करते की गौतमबुद्धांनी धर्मग्रंथाऐवजी, व ईश्वर चिंतना ऐवजी, आचार व अनुभूती ह्यांना महत्त्व दिले. त्यांच्या मते हा मार्ग फक्त सदाचरणाचा मार्ग दाखवितो. परंतु तो आचरणात आणण्यासाठी व्यक्तीने स्वतः प्रयत्नशील असावयास पाहिजे. तसेच या मार्गाचे वैशिष्ट्ये असे की, या मार्गाचा अवलंब करतांना आत्यंतिक आसक्ती व कठोर वैराग्य ह्या दोन्ही गोष्टींना टाळून या मार्गाचा अंगीकार करावयास सांगितले आहे. त्यामुळेच या आर्य अष्टांग मार्गाला 'मध्यम मार्ग' असे म्हणतात.

गौतम बुद्धांनी सांगितलेला हा मार्ग निर्वाणाप्रत नेणारा, समाधीप्रत नेणारा मार्ग आहे. त्यात गौतम बुद्धांनी ज्ञानाऐवजी आचार व अनुभूती यांना महत्त्व दिलेले आहे. त्यांनी सांगितलेली ही चार आर्य सत्ये प्रत्यक्ष अनुभवसिद्ध आहेत. ती मानली पाहिजेत व

त्याच्या आधारावर जीवनक्रम स्वीकारून, अष्टांगमार्ग पूर्ण आचरणात आणला तर याच जन्मी निर्वाणप्राप्ती होऊन अर्हत पद प्राप्त होऊ शकते. हाच बौद्ध धर्माचा मुलभूत व सर्वश्रेष्ठ सिद्धांत होय.

हिंदू धर्म आणि बौद्ध धर्मात काही बाबतीत साम्य व भेद दिसून येतात, ते खालील प्रमाणे—

साम्य

- १) हिंदू धर्म व बौद्ध धर्म या दोन्ही धर्माची विचारसरणी ही पारमार्थिक होय.
- २) या दोन्ही धर्मात कर्म—संसार—ज्ञान—मुक्ती हे सिद्धांत मानले आहेत. मनुष्याच्या आत्म्याच्या ठिकाणी मोक्षरूप परमार्थ विकसित होतो. वैराग्य, समाधी, संन्यास व प्रज्ञा ही त्याची साधने होत. जन्मपरंपरारूप संसारबंध हा कर्मविपाक आहे. या गोष्टी हिंदू व बौद्ध धर्मात समान आहेत.
- ३) संसारी जीवन हे अपूर्ण व दुःखमय आहे. मोक्षावस्था ही दुःख आणि बंधन यांच्या पलीकडे असते असे सांगण्यात उपनिषदे व बौद्ध तत्त्वज्ञानात एकमत आढळते.
- ४) गौतमबुद्ध हे आर्य संस्कृतीत व परंपरेत वाढलेले असल्याने मुळात त्यांचा पिंड वैदिक स्वरूपाचाच होता. त्यांनी वेद उपनिषदातील प्राचीन विचार, आचार व परंपरांना अधिक शुद्ध निर्दोष व प्रभावी करण्याचा प्रयत्न केला.

भेद

- १) बौद्ध धर्म हा तर्कावर अधिष्ठित आहे. शास्त्राला धर्माचे अंतिम प्रमाण मानत नाही. याउलट हिंदू धर्मात वेदाला ब्रह्मज्ञानाचे अंतिम प्रमाण मानलेले आहे.
- २) बौद्ध धर्म हा क्षणिकवादी, अनात्मवादी व

निरीश्वरवादी आहे. जगातील सर्व वस्तू क्षणकाळ टिकणाऱ्या आहेत. अनित्य आहेत. त्यात स्थिर राहणारे आत्मतत्त्व नाही. बौद्धांनी द्रव्य पदार्थ नाकारला आहे. जड वस्तूंच्या धर्मांना काहीही आधार नाही. जे आहे ते धर्माचे संघात जगातील सर्वच गोष्टी क्षणिक असल्याने कुठलीही वस्तू आपणास प्राप्त झाली तरी तिचा नाश होणारच. त्यामुळे दुःख अनिवार्य आहे.

“हिंदू धर्मात स्थिर राहणारे आत्मतत्त्व मानले आहे. उदा. हिमाचे बर्फ होते, पाण्याची वाफ होते. हे सर्व विकार गोठून त्यात द्रव्य वस्तू एकच राहते व ती स्थिर राहते. म्हणजे सर्व वस्तू या द्रव्याच्या आधारे राहतात. पुनर्जन्म व अज्ञान ही पापस्वरूप होत. त्यामुळेच आत्मा संसारी जीवनात बद्ध होतो. त्यामध्येच त्याच्या दुःखाचे उगमस्थान आहे. सर्व दुःखांपासून मुक्ती हेच मानवी जीवनाचे उद्दिष्ट आहे.”^३

- ३) बौद्ध धर्म ईश्वरकल्पना मानीत नाही. या विश्वाचा कर्ता ईश्वर आहे, ही कल्पना बौद्ध धर्माला मान्य नाही. तसेच कर्मफल—दाता ईश्वर हे ही बौद्ध धर्मांनी अमान्य केले आहे. हिंदू धर्म हा आत्मवादी व ईश्वरवादी आहे.
- ४) हिंदू धर्मात जातीभेद आहेत. वर्णाश्रम कल्पना आहे. पण बौद्ध धर्मात वर्णभेद मानले नाहीत. आदर्श सामाजिक जीवनाची रूपरेखा ही वर्णाश्रम कल्पनेत दिसून येते. बौद्ध धर्मांनी वर्णाश्रमव्यवस्था अमान्य केली आहे.
- ५) हिंदू धर्मात प्रवृत्ती—निवृत्तीचा सुंदर समन्वय दिसून येतो. तर बौद्ध धर्म हा निवृत्तीमार्ग आहे. हिंदू धर्मात प्रवृत्ती ही निवृत्तीची

- पूर्वतयारी मानली आहे. पण बौद्ध धर्मात सर्व भर संन्यासी वृत्ती व वैराग्यावर आहे.
- ६) वेदकाळात हिंदू धर्मात यज्ञसंस्था प्रचलित होती व यज्ञवेदीवर विशिष्ट देवतेला प्रसन्न करण्यासाठी पशूंचा बळी दिला जाई. परंतु बौद्ध धर्मात पशुबळीला विरोध केला आहे व अहिंसेला आपल्या विचारात महत्व दिले आहे.
- ७) बौद्ध धर्मात जेवढे मठ, मठात राहणे याला महत्व आहे तेवढे हिंदू धर्मात नाही. संन्यासावर भर नाही.
- ८) बौद्ध धर्मात क्षणिकवाद आणि अनात्मवाद मानल्यामुळे कोणत्याही पारलौकिक सत्तेचा स्वीकार केलेला नाही. परंतु नंतर बौद्ध धर्माचा ऱ्हास झाला व देवी देवतांच्या पूजा बोधिसत्त्वाच्या रूपात होऊ लागल्या. हिंदू धर्मात आत्मवादामुळे देवीदेवतांच्या पूजा प्रचलित झाल्या.

निष्कर्ष

हिंदू व बौद्ध धर्माच्या तुलनात्मक अध्ययनातून काही महत्वाच्या गोष्टी लक्षात येतात. त्या अशा:

- १) तुलनात्मक अध्ययनाने दोन्ही ही धर्माची मूलतत्वे जाणून घेतल्या गेली. त्यांची वैशिष्ट्ये जाणून घेतल्या गेली.
- २) दोन्ही ही धर्म मानवी मूल्यांचे रक्षण करतात व सत्याचे प्रतिनिधित्व करतात. हे दिसून आले.
- ३) हिंदू व बौद्ध धर्माचा स्वतःचा असा संदेश आहे, जो त्या त्या धर्माचा आदर्श होय व या आदर्शामुळेच दोन्ही ही धर्म महत्वाचे ठरतात याचे आकलन झाले. जसे हिंदू धर्मात उच्च आध्यात्मिकता आहे तर बौद्ध धर्मात नैतिक व आत्मशुद्धि करणारे आचरण हाच खरा धर्म होय असे सांगितले.
- ४) हा आदर्श दोन्ही धर्माबद्दल आदराची भावना निर्माण करतो. धर्म स्वीकृतीचा भाव निर्माण करतो. अशाप्रकारे तुलनात्मक अध्ययनात धार्मिक सहिष्णुतेचा विकास होतो हे जाणल्या गेले.
- ५) प्रत्येकच व्यक्तीच्या मनात धार्मिक सहिष्णुता निर्माण झाल्यास धर्माच्या नावावर केल्या जाणाऱ्या संघर्षाला निश्चितच आळा बसेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. जोशी ज.वा. — धर्माचे तत्वज्ञान, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पान नं. १६४
२. जोशी ज.वा.— धर्माचे तत्वज्ञान, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पान नं. १६४
३. कवि माधवी— तुलनात्मक धर्म, विद्या प्रकाशन, नागपूर २००७, पान नं. २०५

महाकवी बुद्धघोषांवर महाकवी अश्वघोषांचा प्रभाव

आशा अंबोरे

सारांश

कोणताही ग्रंथनिर्माता हा आपल्या पूर्ववर्ती साहित्यिकांच्या साहित्याचे वाचन करतो, नव्हे ते त्याने करावे; आणि म्हणूनच पूर्ववर्ती रचयित्यांच्या बऱ्याच बाबींचे तो अनुकरणही करतो. पूर्वसूरींचे आदर्श पुढे नसताना केलेली काव्यरचना श्रेष्ठ पदवीस पोहचू शकत नाही. या दृष्टीने विचार करता प्राचीन काव्यशास्त्रज्ञांनी काव्यनिर्मितीच्या हेतूमध्ये 'अभ्यासाला' महत्त्वाचे स्थान देऊन ही बाब स्पष्ट केली की, 'अभ्यास' हा काव्यरचनेकरिता अत्यावश्यक आहे. महाकवी बुद्धघोषांनीसुद्धा आपल्या पूर्ववर्ती काव्यांचा सखोल अध्ययन केलेले दिसते. याचाच परिपाक म्हणजे महाकवी अश्वघोषांचा महाकवी बुद्धघोषांवर बराच प्रभाव जाणवतो. त्याचाच विचार प्रस्तुत निबंधात केला आहे.

सांकेतिक शब्द - बुद्धघोष, अश्वघोष, पद्यचूडामणि,

संस्कृत बौद्ध वाङ्मयाचा आवाका फार व्यापक असला तरी त्यात तत्त्वज्ञानात्मक साहित्याची निर्मितीच जास्त प्रमाणात झाल्याचे निदर्शनास येते. विशेषतः आचार्य दिङ्नाग, आचार्य वसुबंधु, आचार्य असंग, आचार्य नागा-र्जुन आणि न्यायाचे पुरस्कर्ते आचार्य धर्मकीर्ती यांनी तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांचीच रचना केली आहे.

असे असले तरी महाकवी अश्वघोषाने 'शारीपुत्रप्रकरण' हा नाट्यग्रंथ आणि 'बुद्धचरित', 'सौंदर्यनन्द' ही दोन महाकाव्ये रचल्याचे सिद्ध झाले आहे. याच परंपरेतील परंतु बऱ्याच नंतरच्या काळात महाकवी बुद्धघोषांनी बुद्धजीवनावर आधारित 'पद्यचूडामणि' (सिद्धार्थचरितम्) या महाकाव्याची रचना केली. इ.स. १९२० पर्यंत हा ग्रंथ प्रकाशातच आला नव्हता. पाली साहित्यातील अष्टकथाकार बुद्धघोष व 'पद्यचूडामणि' या महाकाव्याचा कर्ता बुद्धघोष ह्या दोन व्यक्ती भिन्न आहेत. कारण इसवी सनाचे चवथे शतक हा अष्टकथाकार बुद्धघोषांचा काळ ठरतो तर महाकवी

बुद्धघोषांचा काळ ११व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत जातो.

कोणताही ग्रंथनिर्माता हा आपल्या पूर्ववर्ती साहित्यिकांच्या साहित्याचे वाचन करतो, नव्हे ते त्याने करावे; आणि म्हणूनच पूर्ववर्ती रचयित्यांच्या बऱ्याच बाबींचे तो अनुकरणही करतो. या संदर्भात इब्रन रशीक म्हणतो, "आदर्श कवी होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या कवींनी श्रेष्ठ कवींचे काव्य कंठगत केले पाहिजे. पूर्वसूरींचे आदर्श पुढे नसताना केलेली काव्यरचना श्रेष्ठ पदवीस पोहचू शकत नाही. आदर्श काव्याच्या व्यासंगाने होतकरू कवीने आपल्या मनाची मशागत केली पाहिजे." त्यासोबतच कवीला विविध कला व शास्त्रातील ज्ञान असणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने विचार करता प्राचीन काव्यशास्त्रज्ञांनी काव्यनिर्मितीच्या हेतूमध्ये 'अभ्यासाला' महत्त्वाचे स्थान देऊन ही बाब स्पष्ट केली की, 'अभ्यास' हा काव्यरचनेकरिता अत्यावश्यक आहे.

आचार्य भामहानी आपल्या काव्या-लंकारामध्ये काव्य रचणाऱ्याला कोणकोणत्या बाबींचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. हे सांगतांना लिहिले आहे की -

कवीला (शब्दशास्त्र) व्याकरण, वृत्तशास्त्र, शब्दांचा कोषप्रतिपादित अर्थ, इतिहासाश्रित कथा, लोकव्यवहार, तर्क आणि कला इत्यादी बाबींचे मनन (चिंतन) करण्याजोगे आहे.^१

पुढे जाऊन भामह लिहितात-

शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुपासनम् ।
विलोक्यान्यनिबन्धांश्च कार्यः काव्यक्रियादरः ॥^२

कोषग्रंथांचे ज्ञान प्राप्त करून, विद्यावंतांची उपासना करावी तसेच अन्य कवींच्या काव्याचे अवलोकन करावे व नंतर काव्य रचण्यास प्रारंभ करावा.

भामहाने जे 'विलोक्यान्यनिबन्धांश्च' लिहिले हे फार महत्त्वाचे आहे (कारण कोणताही कवी आपल्या पूर्ववर्ती कवींच्या काव्याचे अवलोकन करित असतो आणि ते आवश्यक सुद्धा आहे.) व्याकरणाचा व कोषग्रंथाचा कितीही अभ्यास केला तरी कोणता शब्द कुठे चपखल बसू शकतो याचे ज्ञान कवीला पूर्ववर्ती काव्याच्या वाचनानेच कळते हे खरे. भामहाच्या मते मालाकार फुलाची माला करताना जसे 'सुरभिकुसुमं ग्राह्य' सुगंधित व सुशोभित फुलांची निवड करून गंधरहित फुले बाजूला करतो. तसेच कुठले पुष्प कोणत्या फुलाजवळ शोभून दिसेल याचाही तो विचार करतो. तसेच कवीने करावे.

एतद्ग्राह्यं सुरभिकुसुमं ग्राम्यमेतान्निधेयं ।
धत्ते शोभां विरचितमिदं स्थानमस्यैतदस्य ।
मालाकारो रचयति यथा साधु विज्ञाय मालां ।
योज्यं काव्येष्ववहितधिया तद्वदेवाभिधानम् ॥^३

अर्थात भामह कवीला मालाकारप्रमाणे सावधान राहून ग्राम्य शब्दांचा त्याग करून, योग्य शब्दांची गुंफण करावी असा आदेश देतात. आचार्य रुद्रटानेसुद्धा 'त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यासः।'^४ असे म्हणून कवींसाठी प्रतिभेखालोखाल अभ्यास आवश्यक मानला आहे. आचार्य हेमचंद्रांनी असे म्हटले आहे की 'व्युत्पत्ती' तसेच 'अभ्यास' प्रतिभेला परिष्कृत करतात. 'प्रतिभाऽस्य हेतुः। व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभायाः एव संस्कारकाविति।'^५ वाग्भटाने सुद्धा व्युत्पत्ती व अभ्यासाला प्रतिभेचे उपकारक मानले आहे.^६

आचार्य मम्मटांनी कवींसाठी, 'काव्यज्ञ-शिक्षयाभ्यास' अनिवार्य मानला आहे. शक्ती, निपुणता आणि अभ्यास या तिन्ही बाबींचे काव्याच्या उत्पत्तीमध्ये सम्मिलित योगदान असते.^७

अशाप्रकारे विविध काव्यशास्त्रज्ञांनी काव्य-रचनेत 'अभ्यासाचे' महत्त्व एकमुखाने प्रतिपादित केले आहे.

आनंदवर्धनाच्या मते विद्वानांच्या कृतीमध्ये (काव्यामध्ये) संवाद (सादृश्य) असणे स्वाभाविक आहे. 'संवादास्तु भवन्त्येव बाहुल्येन सुमेधसाम्'।^८ त्यांच्या मते हा संवाद (सादृश्य) तीन प्रकारचा असतो.

संवादो ह्यन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिबिम्बवत् ।

आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्च शरीरिणाम् ॥^९

संवादाचे (सादृश्याचे) तीन प्रकार आहेत.

(१) प्रतिबिम्बवत् (२) आलेख्यवत् (चित्राप्रमाणे) (३) शरीरसादृश्य.

यापैकी 'प्रतिबिम्बवत्' व 'आलेख्यवत्' सादृश्याचा त्याग करावा कारण प्रतिबिंबामध्ये

यत्किंचितही फरक नसतो. त्यामुळे हे सादृश्य जसेच्या तसे उचलल्यासारखेच होय आणि म्हणून ते हेय म्हणजे त्याज्य आहे. तसेच आलेख्यवत् सादृश्य तुच्छ ठरते. परंतु 'तृतीयं तु प्रसिद्धात्म-नान्यसाम्यं त्यजेत्कविः।'^{१०} याचा अर्थ तिसरे म्हणजे 'अन्यतुल्येन शरीरिणा सदृशम्।' हे दुसऱ्याच्या काव्यशरीरासमान असते. काव्याची ही दोन्ही शरीरे समान असली तरी त्यांचा आत्मा अर्थात काव्याचा गाभा भिन्न भिन्न असतो. शब्दसाम्य असणे स्वाभाविक आहे. कारण कोणताही कवी आपले विचार व्यक्त करण्याकरिता सारखेच शब्द योजू शकतात. परंतु कवीचा स्वतःचा जो वेगळेपणा आहे म्हणजे अन्य कोणत्याही कवीपेक्षा त्याचे जे कौशल्य आहे ते वेगळे असते त्यामुळे तो अन्य कवीहून वेगळा ओळखला जाऊ शकतो.

डॉ. कुसुम पटोरिया आपल्या 'भारतीय काव्यशास्त्र, काव्यबिम्ब और काव्यभाषा' या ग्रंथात लिहितात - "काव्यभाषा सामान्य भाषा से विशिष्ट होती है।"^{११} अर्थात या काव्यभाषेचा अभ्यास नवीन रचना करणाऱ्यांना पूर्ववर्ती कवींच्या काव्य वाचनानेच होतो. आणखी एके ठिकाणी त्या म्हणतात "काव्यभाषा में चयन का महत्त्व है।"^{१२} म्हणजे कवीजवळ कितीही शब्दसाठा असला तरी नेमका शब्द उचलण्याची कला तो पूर्ववर्ती काव्यांच्या अभ्यासाने हस्तगत करू शकतो.

राजशेखराने म्हटल्याप्रमाणे "सर्वेऽपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते।" प्रत्येक ग्रंथकार पूर्वजांचे भांडवल घेऊन व्यापार करित असतो. तेव्हा निर्विकार मनाने कोणतेही दोन कवी एकमेकांच्या कल्पना अर्थात पूर्ववर्ती तसेच समकालीन कवींच्या

कल्पना उचलत असतात. म्हणूनच त्यांच्या काव्यात साम्यस्थळे दिसतात. ही साम्यस्थळे दोन प्रकारची असतात.^{१३}

(१) प्रसंगसाम्य (२) शब्दार्थोक्तिसाम्य.

एखादा कवी पूर्ववर्ती काव्यातील अर्थछटा घेऊन त्याला वेगळा मुलामा देतो व रमणीयत्व प्रदान करतो. तेव्हा हे त्याचे काव्यसौष्टवच म्हटले जाते, दोष नाही. अशाप्रकारचे संकेत वामनादींच्या ग्रंथात सापडतात.^{१४} राजशेखराने तर अशा कवींना महाकवी म्हटले आहे.^{१५}

राजशेखराने शब्दग्रहण, शब्दहरण इत्यादींना दोष न मानता असेही म्हटले आहे की, "कवीला जर आपल्या काव्यरचनेचे सौंदर्य वृद्धिंगत करावयाचे असेल, तसेच आपली प्रतिष्ठा सर्वतोमुखी करावयाची असेल तर शब्दग्रहण व अर्थग्रहण करणे उचित आहे."^{१६}

नवकवींच्या दृष्टीने स्वतंत्र काव्यरचना करताना कविश्रेष्ठांच्या काव्यांचे अनुशीलन करणे, समकालीन कवींकडून काव्याचे पाठ गिरविणे आणि पुन्हा पुन्हा काव्य करण्याचे प्रयत्न करणे ह्या गोष्टी अनिवार्य आहेत.

'पद्यचूडामणी'चे सूक्ष्म अध्ययन केले असता आपल्याला ही बाब प्रकर्षाने जाणवते की, बुद्धघोषाच्या महाकाव्यावर अनेक कवींचा प्रभाव दिसून येतो. कधी कल्पनास्वरूपात, कधी शब्द-साम्याच्या रूपाने तर कधी अर्थसाम्य दृष्टिगोचर होते. विशेषतः महाकवी अश्वघोष व महाकवी कालिदास यांच्या कृतींचा प्रभाव अधिक प्रमाणात झालेला दिसून येतो. काळाच्या अनुषंगाने विचार करता सर्वप्रथम आचार्य अश्वघोषांचा कवी बुद्धघोषांवर पडलेल्या प्रभावाचा विचार

करावयाचा आहे.

आचार्य अश्वघोषांचा महाकवी बुद्धघोषांवर पडलेला प्रभाव खालीलप्रमाणे -

सिद्धार्थाच्या जन्माचे वर्णन करताना अश्वघोष आपल्या 'बुद्धचरितात' लिहितात.

स हि स्वगात्रप्रभया ज्वलन्त्या दीपप्रभां

भास्करवन्मुमोष।

महार्हजाम्बूनदचारुवर्णोविद्योतयामास

दिशश्च सर्वाः। १/१७

आपल्या शरीराच्या दिव्यप्रभेने बालकाने दिव्याचा प्रकाश जणू सूर्याप्रमाणे हरण केला. मौल्यवान सुवर्णाप्रमाणे तेजोमय कांती असणाऱ्या त्या बालकाने सर्व दिशा प्रकाशित केल्या.

पद्यचूडामणीमध्ये राजा शुद्धोदनाला पुत्रलाभ झाला त्यावेळी बालक सिद्धार्थाच्या तेजाचे वर्णन पुढील प्रमाणे केले आहे. ते लिहितात -

प्रतप्तचामीकरभास्वरेण प्रसर्पता तस्य शरीरभासा।

प्रसूतिकागर्भगृहप्रदीपाः प्रत्यूषताराप्रतिमा बभूवुः॥

३/२८

अग्नीत नुकत्याच तापविलेल्या, चकाकणाऱ्या सुवर्णाप्रमाणे दूरपर्यंत पसरणाऱ्या त्याच्या देहकांतीने प्रसूतिगृहातील दिवे सुद्धा प्रातःकालीन नक्षत्रांप्रमाणे मंदप्रकाशित दिसू लागले.

दोन्ही महाकाव्यात पुत्रजन्माच्या प्रसंगी 'बालकाच्या देदीप्यमान प्रभेपुढे दिवे निष्प्रभ झाले' ही एकच कल्पना दिसून येते. कवींनी त्यासाठी फक्त उपमा वेगवेगळ्या योजल्या आहेत. बुद्धचरितात 'दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष' यातून सूर्याप्रमाणे तेजस्वी कांती असणाऱ्या बालकाने दिव्यांचा प्रकाश हरण केला, असे वर्णन आहे तर पद्यचूडामणीत प्रातःकालीन सूर्यतेजापुढे नक्षत्र जसे मंदप्रकाशित होतात तसे प्रसूतिगृहातील दिवे

बालकाच्या प्रभेने निस्तेज झाले असे वर्णन केले आहे.

बुद्धचरितात 'महार्हजाम्बूनदचारुवर्णो' तर पद्यचूडामणीमध्ये 'प्रतप्तचामीकरभास्वरेण' असे सारख्याच अर्थाचे शब्द वापरले आहेत. दोन्ही महाकाव्यातील श्लोकांमध्ये प्रसंग व कल्पना यामध्ये कमालीचे साम्य दिसून येते. म्हणून बुद्धघोषावर अश्वघोषांचा प्रभाव होता.

बुद्धचरितात सिद्धार्थजन्मानंतर निसर्गात आश्चर्यकारक घटना घडल्या तसेच पद्यचूडामणीतही सिद्धार्थ जन्मानंतर अनेक आश्चर्यकारक घटना घडल्याचे वर्णन येते.

सिद्धार्थजन्माच्या वेळी घडलेल्या निसर्गातील आश्चर्यकारक घटनांचे वर्णन करताना आचार्य अश्वघोष आपल्या बुद्धचरितात लिहितात,

यस्य प्रसूतौ गिरिराजकीला वाताहता

नौरिव भूश्चचाल।

सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा पपात

वृष्टिर्गगानादनभ्रात् ॥ १/२१

सिद्धार्थाचा जन्म झाल्यानंतर पर्वतांचा राजा असणाऱ्या सुमेरू पर्वतरूपी कीलावर स्थिर असणाऱ्या पृथ्वीला वायूने आहत केल्यामुळे हलणाऱ्या नौकेप्रमाणे ती कंपायमान झाली. तसेच आकाशात मेघ नसताना, चंदनाचा सुगंध असणाऱ्या लालनिळ्या कमलांची वृष्टी झाली.

त्याचप्रमाणे बुद्धघोषसुद्धा सिद्धार्थजन्मप्रसंगी निसर्गात घडलेल्या आश्चर्यकारक बदलांचे वर्णन खालीलप्रमाणे करतात.

ववर्ष वर्षासमयं विनापि बलाहको

वारिधिधीरघोषा।

आश्चर्यकर्माणि बभूवुरित्थं जाते

सतामग्रसरे कुमारे ॥ ३/२१

सज्जनांमध्ये श्रेष्ठ असणाऱ्या त्या राजपुत्र सिद्धार्थाचा जन्म होताच अनेक आश्चर्यकारक घटना घडल्या. वर्षाक्रतू नसतानाही पाऊस पडू लागला व मेघांनी समुद्रासारखी गर्जना केली.

बुद्धचरितात 'पपात वृष्टिगगनादनभ्रात्' असे म्हटले तर 'ववर्ष वर्षासमयं विनापि बलाहको' असे बुद्धघोष लिहितो. यात शब्दसाम्य नसले तरी अर्थसाम्य दिसून येते. बुद्धचरितात 'सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा' तर पद्मचूडामणीत पृथ्वी कमल-मय झाल्याचे वर्णन पुढील श्लोकात केलेले आहे.

तत्रान्तरे तामरसैरुदारैरुदञ्चितैरञ्चितपञ्चवर्णैः ।

सञ्छादिता तस्य विहारहेतोः कृतोपहारेव

बभूव पृथ्वी ॥ ३/११

त्यावेळी (सिद्धार्थ जन्माच्या वेळी) तो विहार करण्यासाठी निघाला असता त्याला भेट देण्याकरिता संपूर्ण पृथ्वी अनेकप्रकारच्या कमलांनी सुशोभित झाली.

त्याचप्रमाणे बुद्धचरितातील 'वाताहता नौरिव भूश्चाल' ही कल्पना बुद्धघोषाने पद्मचूडामणीत स्वतंत्र्यरित्या वर्णन केली आहे.

महात्मनस्तस्य महीध्रपातगुरूणि

पादाक्रमणानि सोढुम् ।

अपारयन्तीव भृशं चकम्पे विश्वम्भरा

विश्लथशैलबन्धा ॥ ३/१५

सिद्धार्थ जन्मासमयी, पर्वताप्रमाणे असह्य असणारा बोधिसत्त्वाचा पदभार पृथ्वी सहन करू शकली नाही, ती कंपायमान झाली. तसेच पर्वतालाही भेगा पडल्या.

अशाप्रकारे बुद्धचरितातील प्रथम सर्गात सोळा ते सव्वीस अशा दहा श्लोकात या आश्चर्यकारक घटना सांगितल्या आहे तर पद्मचूडामणीत तिसऱ्या सर्गातील अकरा ते

एकवीस अशा दहा श्लोकात आश्चर्यकारक घटना वर्णिल्या आहेत. पर्वताने अचलत्व सोडून दिले, जमिनीतून पाण्याचे फवारे उडू लागले अशा अनेक घटना दोन्ही काव्यात जवळजवळ सारख्याच प्रमाणात दिसून येतात. उपर्युक्त श्लोकांवरून असे लक्षात येते की, महाकवी बुद्धघोषांवर आचार्य अश्वघोषांचा प्रभाव पडला होता.

सिद्धार्थाचा जन्म होतो तेव्हा अनेक आश्चर्यकारक घटना घडतात. त्या पाहून कपिला नगरीतील वृद्धस्त्रिया भयभीत होतात कारण आतापर्यंतच्या आयुष्यात त्यांनी कोणात्याही जन्मप्रसंगी अशा असामान्य घटना घडल्याचे पाहिले नव्हते. या घडणाऱ्या गोष्टी बालकाच्या अशुभाच्या तर सूचक नसाव्यात? असे वाटून अशुभ गोष्टींपासून सिद्धार्थाचे रक्षण व्हावे अशी त्या देवतांना प्रार्थना करतात त्याचे वर्णन प्रस्तुत श्लोकात अश्वघोषांनी केले आहे.

निरीक्षमाणा भयहेतुमेव ध्यातुं नशेकुः

वनिताः प्रवृद्धाः ।

पूताश्च ता मङ्गलकर्म चक्रुः शिवं ययाचुः

शिशवे सुरौघान् ॥ २/३०

वृद्धस्त्रिया अतिशय भयभीत होऊन ते सर्व पाहू लागल्या त्यांनी पवित्र होऊन देवतांना त्या बालकाचे मङ्गल व्हावे म्हणून प्रार्थना केली.

सिद्धार्थ जन्माच्यावेळी त्याचे मङ्गल व्हावे या हेतूने गर्भस्थित बालकाची रक्षा व्हावी म्हणून कपिलानगरीतील वृद्धस्त्रिया औषधोपचार करू लागल्या त्याचे वर्णन बुद्धघोषांनी पद्मचूडामणीतील पुढील श्लोकात केलेले आहे.

वृद्धा वितेनुर्विधौषधीभिः पुत्रस्य

रक्षामुदरस्थितस्य ।

सैव स्मरोपद्रवपीडितानां बभूव रक्षा

भुवनत्रयाणाम् ॥ ३/८

त्यावेळी कपिला नगरीतील वयोवृद्ध स्त्रिया अनेक प्रकारच्या औषधांनी उदरस्थित गर्भाचे रक्षण करू लागल्या, जणू काही त्या काममदाने पीडित झालेल्या तिन्ही लोकांचे रक्षण करीत होत्या. (हाच बालक पुढे बुद्ध होऊन कामाच्या पीडेपासून तिन्ही लोकांचे रक्षण करणार आहे. हा भाव अभिप्रेत आहे.)

बुद्धचरितात सिद्धार्थजन्मानंतर कपिला-नगरीतील वृद्धस्त्रियांनी त्याचे मंगल व्हावे म्हणून देव लोकांजवळ प्रार्थना केल्याचे वर्णन येते. तर पद्मचूडामणीत 'उदरस्थित गर्भाची' रक्षा करण्यासाठी वृद्ध स्त्रियांनी विविध औषधोपचार केल्याचे वर्णन येते.

दोन्ही कवींच्या श्लोकात 'सिद्धार्थाचे मंगल व्हावे', त्याचे रक्षण करावे हा साधर्म्य भाव आहे. तरीही अश्वघोषापेक्षा बुद्धघोषाचे वर्णन परिणामकारक आहे. कारण त्या गर्भाची रक्षण करण्याची कारणमीमांसा त्यांनी केली आहे. त्यातून भविष्यकथनही साध्य झाले आहे. सामान्यजनांना होणाऱ्या स्मराच्या पीडेतून तो त्यांना (लोकांना) मुक्त करणार आहे व त्रिभुवनाचे रक्षण करणार आहे.

अश्वघोषांनी बुद्धचरितात बालकाचे नाव सिद्धार्थ का ठेवले याचे वर्णन केले आहे.

एवंविधा राजकुलस्य संपत्

सर्वार्थसिद्धिश्च यतो बभूव ।

ततो नृपस्तस्य सुतस्य नाम

सर्वार्थसिद्धोऽयमिति प्रचक्रे ॥ २/१७

ज्याच्या जन्मामुळे अशाप्रकारे (राज्यात कशाप्रकारे वृद्धी झाली याचे वर्णन जवळ जवळ दुसऱ्या सर्गातील १ ते १६ या श्लोकात येते)

राज्यात सर्वत्र समृद्धी झाली व सर्वबाबी सिद्ध झाल्या म्हणून त्या राजाने (शुद्धोदनाने) त्या बालकाचे नाव 'सर्वार्थसिद्ध' असे ठेवले.

पद्मचूडामणीमध्ये बुद्धघोषांनी नामकरणाची कारणमीमांसा पुढील श्लोकात दिली आहे.

स जातकर्मादिकमत्युदारं सूनोः

समापय्य पुरोहितेन ।

'सिद्धार्थ' इत्यस्य जगत्प्रशस्यामनन्य

योग्यामकरोदभिख्याम् ॥ ३/३२

राजा शुद्धोदनाने पुरोहिताच्या आदेशानुसार जातकर्म आदी संस्कार संपन्न केले व पुत्राचे नाव सिद्धार्थ असे ठेवले. तर पद्मचूडामणीमध्ये जग-प्रसिद्ध अशा इतराहून वेगळे असलेल्या त्याचे नाव सिद्धार्थ असे ठेवल्याचे म्हटले आहे. येथेही अश्वघोषाचा प्रभाव परिलक्षित होतो.

अश्वघोषांनी बुद्धचरितामध्ये सिद्धार्थ जन्माने शुद्धोदन राजाची संपत्ती तसेच संपूर्ण राजकुलातील अनेक गोष्टींची भरभराट झाली. म्हणून सर्वच बाबी सिद्ध झाल्या. त्या कारणाने त्यांनी पुत्राचे नाव सिद्धार्थ ठेवले असे म्हटले आहे.

सिद्धार्थाचा बाल्यकाल संपला उपनयनादी संस्कार पार पडले व क्षत्रियराजपुत्रांना आत्मसात करावयाच्या शिक्षणासाठी गुरुगृही पाठविण्यात आले. त्यानंतरचा प्रसंग अश्वघोष बुद्धचरितात पुढीलप्रमाणे सांगतात.

वयश्च कौमार्यमतीत्य सम्यक् संप्राप्य

काले प्रतिपत्तिकर्म ।

अल्पैरहोभिबहुवर्षगम्या जग्राह

विद्याः स्वकुलानुरुपाः ॥ २/२४

त्याने (सिद्धार्थाने) बाल्यावस्था पार करून योग्य वेळी उपनयनादी संस्काराने संस्कारित होऊन

अनेक वर्षपर्यंत शिकली जाणारी व आपल्या कुलाला अनुरूप असलेली विद्या फार अल्पावधीत ग्रहण केली.

पद्यचूडामणित बुद्धघोषांनी सिद्धार्थांचे उपनयनादी संस्कार संपन्न झाल्याचे व त्याने अतिशय शीघ्रतेने विद्या ग्रहण केल्याचे वर्णन खालील दोन श्लोकात केले आहे.

**कृतोपवीतं गलितातिबाल्यं
समस्तविद्यापरिशीलनाय ।**

**तमर्पयामास कुमारवर्यमाचार्यहस्तेषु
पतिः पृथिव्याः ॥ ३/४२**

बाल्यकाल संपतो न संपतो तोच राजा शुद्धोदनाने त्याचा यज्ञोपवीत संस्कार करविला व समग्र अध्ययनासाठी आचार्यांकडे (गुरुकुलात) पाठविले.

**स देशिकेन्द्रैरुपदिश्यमाना विद्याः समस्ताः
सकलाः कलाश्च ।**

**जग्राह मेधावितयाऽचिरेण वर्षाघनो
वारिनिधेरवाप ॥ ३/४३**

त्या कुशाग्रबुद्धी असलेल्या राजपुत्राने कुशल आचार्यांकडून शिकविल्या गेलेल्या त्या संपूर्ण विद्या व कला काही काळातच अशा ग्रहण केल्या जसे पाणी बरसविणारे मेघ समुद्रातून जलदगतीने जल ग्रहण करतात.

बुद्धचरितातील श्लोकामध्ये राजपुत्र सिद्धार्थांच्या कुशाग्रबुद्धिनेचे वर्णन आहे. कारण अनेक वर्षापर्यंत शिकल्या जाणाऱ्या विद्या त्याने अल्पावधितच ग्रहण केल्या. तसेच पद्यचूडामणीतील दोन्ही श्लोकात बुद्धचरितातील श्लोकांचा प्रभाव जाणवतो. बुद्धघोषांनी सिद्धार्थांच्या बुद्धीची जी विशेषणे वापरली ती अचूक आहे. उदा.

मेधावी इत्यादी. त्याच्या बुद्धीची तीक्ष्णता समजावी म्हणून जे उपमान योजलेले आहे तेही समर्पक आहे. 'अचिरेण वर्षाघनो वारिनिधेरवाप'। बुद्धचरितात 'वयश्च कौमार्यमतीत्य' असे शब्द आहेत. तर पद्यचूडामणीमध्ये 'गलिताति बाल्यं' अशी शब्दयोजना आहे. पण दोहोंचा अर्थ मात्र बाल्यावस्था समाप्त झाल्यानंतर असाच आहे. तसेच 'संप्राप्य काले प्रतिपत्य कर्म' असे बुद्धचरितात म्हटले आहे तर पद्यचूडामणीत 'कृतोपवीतम्' असे म्हटले. दोहोमध्ये उपनयनादी संस्कार समाप्त झाल्यानंतरच त्याने विद्याग्रहण केल्या हाच अर्थ अभिप्रेत आहे.

सिद्धार्थाला बघण्यासाठी झालेली पुरस्त्रियांची गर्दी त्या निमित्ताने त्यांचा उडालेला गोंधळ व प्रसाधन करतांना झालेली धांदल अश्वघोषांनी बुद्धचरिताच्या तृतीय सर्गातील दहाव्या श्लोकापासून तर बावीसाव्या श्लोकापर्यंत शब्दबद्ध केली आहे.

उद्यानविहार करण्यासाठी राजप्रासादातून राजमार्गावर आलेल्या सिद्धार्थाला पाहण्यासाठी स्त्रिया आपापली सर्व कामे टाकून, गच्छ्यांवर गेल्याचे वर्णन महाकवी अश्वघोषाने पुढील श्लोकात चितारले आहे.

**ततः कुमारः खलु गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः
प्रेष्यजनात्प्रवृत्तिम् ।
दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुर्जनेन मान्येन
कृताभ्यनुज्ञाः ॥ ३/१३**

**शीघ्रं समर्थापित तु गन्तुमन्या गतिं
निजग्राह ययौ न तूर्णम् ।
ह्रिया प्रगल्भा विनिगूहमाना रहःप्रयुक्तानि
विभूषणानि ॥ ३/१७**

सिद्धार्थ व त्याची वधू यांचा लग्नसोहळा पार संपन्न झाल्यावर कपिला नगरीत त्यांचे आगमन होते. नंतर त्यांची वरात नगरीतून फिरत असतांना त्यांना पाहण्यासाठी कपिला नगरीतील स्त्रियांनी स्त्रीसुलभ उत्सुकतेनुसार कशी घाई केली याचे वर्णन बुद्धघोषांनी पद्यचूडामणीच्या चवथ्या सर्गातील पंचावन श्लोकापासून तर ब्याऐंशी श्लोकापर्यंत अतिशय सुंदर रीतीने केले आहे.

सर्व कामे अर्धवट सोडून वरात बघण्यासाठी त्या महालाच्या गच्छ्यावर जातात. त्यांचे अतिशय बहारदार वर्णन कवीने पुढील श्लोकात केले आहे.

**तस्मिन् मुहूर्ते कपिलाङ्गनां
कुमारनिध्यानपरायणानाम् ।
सौधेषु सौधेषु समुद्बभूवुः शृङ्गारचेष्टा
मदनोपदिष्टाः ॥ ४/५५**

उपर्युक्त तिन्ही श्लोकांचा विचार करता असे लक्षात येते की स्त्रियांची उत्सुकता व त्या औत्सुक्यापोटी उडालेली त्यांची धांदल या वर्णनावर अश्वघोषांचा बराच प्रभाव दिसून येतो. एकंदरीत बुद्धघोषांवर अश्वघोषांचा प्रभाव दिसून येतो. कल्पना, प्रसंग, शब्द व अर्थातून तो अनेक ठिकाणी स्पष्ट होतो.

राजपुत्र सिद्धार्थाच्या असामान्य सौंदर्याने विस्मयचकित झालेल्या कपिला नगरीतील स्त्रियांच्या परस्परांशी झालेल्या संवादाचे वर्णन अश्वघोषाने पुढील श्लोकात केले आहे.

**दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता जाज्वल्यमानं
वपुषा श्रिया च ।**

**धन्यास्य भार्येति शनैरवोचञ्छुद्धैर्मनोभिः
खलु नान्यभावात् ॥ ३/२३**

अर्थ - तेजस्वी शरीर सौंदर्याने विभूषित अशा त्या राजपुत्राला पाहून अन्य भावनेने नव्हे तर

शुद्ध अन्तःकरणाने याची पत्नी धन्य आहे असे हळू आवाजात म्हटले.

सिद्धार्थाची वरात कपिला नगरीतून फिरत असतांना वधू-वराचे अलौकिक तेज पाहून आश्चर्यचकित झालेल्या स्त्रियांनी काय वक्तव्य केले याचे वर्णन बुद्धघोष पुढील श्लोकात करतात.

**कुमारमेनं कुलशैलधुर्यं भर्तारमामुं
परमाभिरूप्यम् ।
बिम्बाधरेयं जननान्तरेषु किं वाऽकरोत्
पुण्यमगण्यरूपम् ॥ ४/७८**

अर्थ - कुलाचलाचा भार वहन करणाऱ्या (शक्तिशाली), अत्यंत सौंदर्यशाली अशा राजपुत्राला पतीच्या रूपात मिळविण्यासाठी, बिंबफळासारखे लालचुटूक ओठ असणाऱ्या त्या सौंदर्यवतीने 'कोलिय राजकन्येने' किती अगणित पुण्य केले असेल.

बुद्धचरितात सिद्धार्थ वनविहाराच्या (उद्यानशोभा पाहण्याच्या) निमित्ताने निघाला असता राजमार्गावरून जाणाऱ्या राजपुत्राला पाहून कपिलानगरीतील स्त्रियांनी 'याची पत्नी धन्य आहे' असे म्हटले. तर पद्यचूडामणित सिद्धार्थ आपल्या वधूसह लग्नसोहळा संपन्न करून कपिलानगरीत (वरात) फिरत असताना कपिलानगरीतील स्त्रियांनी असे म्हटले आहे. पद्यचूडामणीत वधू-वर दोन्ही सोबत असल्यामुळे राजकन्येच्या सौंदर्याचेही वर्णन श्लोकात येते. 'बिम्बाधरयं' अशा त्या राजकन्येने 'कुलशैलधुर्यं' अशा राजपुत्राला मिळविण्यासाठी अनेक पुण्यकर्म केल्याचे म्हटले आहे. बुद्धचरितात मात्र केवळ राजपुत्रच असल्याने त्याच्या सौंदर्याने विस्मयचकित झालेल्या स्त्रियांना वाटते की, 'मदनपुतळाच' असलेला राजपुत्र जिचा पती

असेल ती धन्य होय. दोन्ही श्लोकात राजपुत्र सिद्धार्थ 'पती' म्हणून प्राप्त करणारी स्त्री खरोखरच भाग्यवान आहे हा 'सामान्य भाव' दिसतो. तसेच दोहोंमध्ये अर्थसाम्यही आहे.

आतापर्यंतच्या श्लोकातून बुद्धघोषांच्या महाकाव्यावर असलेल्या अश्वघोषांच्या चौफेर प्रभावाचे समीक्षण केले त्यावरून असे लक्षात येते की काही श्लोकांमध्ये शब्द साम्य नसले तरी अर्थ, कल्पना व भावसाम्य आहे त्यामुळे आपण या निष्कर्षाप्रत येतो की

निष्कर्ष -

- १) बुद्धघोष हे अश्वघोषांच्या साहित्य वाचनाने प्रभावित झालेले आहे. तो प्रभाव या ना त्या मार्गाने दृष्टीगोचर होतो.
- २) कवी बुद्धघोषांनी आपल्या पूर्ववर्ती कविश्रेष्ठांच्या साहित्याचे (काव्याचे) सूक्ष्म अध्ययन केले असे निदर्शनास येते. काव्याचे रसास्वादन करित असतांना, अनेकांचे भाव, विचार, कळत-नकळत त्यांच्या चिंतनाचा एक भाग बनले आणि स्वतःच्या प्रतिभेने या ज्ञान संचितांचा प्रसंगानुरूप उपयोग बुद्धघोषांनी आपल्या महाकाव्यात केला हे स्पष्टपणे दिसून येते.
- ३) अश्वघोष व बुद्धघोष यांच्या महाकाव्याचा विषय बुद्धजीवनावर आधारित असल्याने बुद्धाचा जन्म, बुद्धजन्मानंतर निसर्गात घडलेल्या आश्चर्यकारक घटना, नामकरण

विधी, सिद्धार्थाला पाहण्यासाठी कपिलानगरीतील स्त्रियांची उडालेली धांदल, स्त्रीसुलभ औत्सुक्यामुळे झालेला गोंधळ, सिद्धार्थाच्या देहसौंदर्याने त्या स्त्रियांचे विस्मयचकित होणे, अशा अश्वघोषांच्या बुद्धचरितातील बऱ्याच घटनांचा प्रभाव बुद्धघोषांवर पडलेला दिसतो.

- ४) अश्वघोषांच्या काव्यातील प्रसंग, कल्पना, शब्द, अर्थ व भाव हे काही ठिकाणी जसेच्या तसे तर काही ठिकाणी त्याच्या कल्पनेत थोडीभर घालून शब्दासाठी त्याच अर्थाचा प्रतिशब्द योजून तर काही जागी अर्थाला थोडे वेगळे वळण देऊन बुद्धघोषांनी आपल्या काव्यात मांडले आहेत.
- ५) बुद्धघोष अनेक कवींच्या कल्पना, विचार, प्रसंग व विचार यांनी प्रभावित झाला असला तरी त्याने कुणाचेही अंधानुकरण केले नाही. त्याच्या पद्यचूडामणीतील विविध कल्पनांचा वेध घेतांना लक्षात येते की कवीची कल्पनेची झेप स्वभावतःच उंच आहे. सिद्धार्थवधूच्या वरखाली होणाऱ्या नजरेला दिलेली हलत्या पाळण्याची उपमा त्याची कल्पनाशक्ती प्रकट करते. जे काही तो अन्य कवींपासून उचलतो त्याला आपल्या प्रातिभस्पर्शाने नवीन झळाळी आणतो आणि आपल्या काव्यात प्रस्तुत करतो.

संदर्भ

१. आचार्य भामह - 'काव्यलंकार' १/९
शब्दश्लन्दोभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथा।
लोकोयुक्तिःकलाश्चेति मन्तव्या काव्यवैखरी॥
२. आचार्य भामह - 'काव्यलंकार' १/१०
३. आचार्य भामह - 'काव्यालंकार' १/५९
४. आचार्य रुद्रट - 'काव्यालंकार' १/१४
५. आचार्य हेमचन्द्र - 'काव्यानुशासन' पृ. ६
६. आचार्य वाग्भट - 'काव्यालंकारसूत्र', पृ. २
७. आचार्य मम्मट - 'काव्यप्रकाश' १/३
८. आनंदवर्धन - 'ध्वन्यालोक', पृ. ५९४
९. आनंदवर्धन - 'ध्वन्यालोक' ४/१२
१०. आनंदवर्धन - 'ध्वन्यालोक' ४/१३
११. डॉ. कुसुम पटोरिया - 'भारतीय काव्यशास्त्र,
काव्यबिम्ब और काव्यभाषा', पृ. ११ ते १४
१२. डॉ. कुसुम पटोरिया - 'भारतीय काव्यशास्त्र,
काव्यबिम्ब और काव्यभाषा', पृ. ११ ते १४
१३. राजशेखर 'काव्यमीमांसा', अध्याय ११, पृ. १५६
१४. आचार्य वामन - 'काव्यालंकारसूत्रवृत्ति' ३/२/८ वृत्ति
१५. राजशेखर - 'काव्यमीमांसा', अध्याय ११, पृ. १५३
१६. डॉ. दिनेशकुमार सिंहल - 'वादीभसिंह कृत गद्य-
चिन्तामणि एक समीक्षात्मक अध्ययन', पृ. २९५

संस्कृत साहित्यातील उत्सव आणि त्यांची कालानुरूप सुसंगती

पल्लवी कावळे

सारांश

‘उत्सवप्रिया: खलु मनुष्या:।’ ही महाकवी कालिदासांची उक्ती अत्यंत यथार्थ आहे. मनुष्य जीवनात उत्सवांना अनन्यसाधारण स्थान आहे. उत्सव भारतीय संस्कृतीचे प्रतीक मानले गेले आहेत. विविधतापूर्ण भारत व समाज यांचे दर्शन उत्सवातून आपल्याला दिसून येते. मानव समाजशील प्राणी असल्यामुळे उत्सव निर्माण झालेत.

प्रस्तुत निबन्धात संस्कृत साहित्यातील मदनमहोत्सव, कौमुदीउत्सव व इन्द्रध्वजोत्सव यावर चर्चा केलेली आहे. ‘मदनमहोत्सव’ कालिदासाच्या ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ आणि हर्षकृत रत्नावली’ या ग्रन्थात दिसून येतो. ‘कौमुदीउत्सवाचा’ उल्लेख विशाखदत्तप्रणीत ‘मुद्राराक्षसम्’ मध्ये येतो. तसेच भरतमुनीच्या ‘नाट्यशास्त्रात’ ‘इन्द्रध्वजोत्सवाचे’ वर्णन आहे.

या उत्सवांचे निर्माण, ऋतु व परंपरा यांच्या आधारे विभाजन केलेले दिसून येते. सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित करणे हे या उत्सवांचे मूळ हेतू आहे.

समाजाच्या उत्तम स्वास्थ्यासाठी उत्सवाची गरज आहे व ते महत्त्वपूर्ण आहेत. हे उत्सव व त्यांची कालानुरूप सुसंगती दर्शविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

सांकेतिक शब्द - उत्सव, भारतीय संस्कृती, मदनमहोत्सव, कौमुदीउत्सव, इन्द्रध्वजोत्सव, सामाजिक ऐक्य,

प्रस्तावना

‘उत्सवप्रिया: खलु मनुष्या: ।’

(अभिज्ञानशाकुन्तलम् - सहावा अंक)

ही कालिदासाची अत्यंत सुप्रसिद्ध उक्ती आहे. भारतीय परम्परेत ‘उत्सवांना’ अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. हे उत्सव भारतीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य घटक आहेत. म्हणजेच आपल्या संस्कृतीतून आपण उत्सवांना काढूच शकत नाही. उत्सवाविना जणू सर्वत्र निरसताच पसरेल. आपला देश विविध परम्परेने आणि उत्सवांनी नटलेला आहे. देशात ‘विविधता’ असल्यामुळे आपल्याला विविध उत्सवांचा परिचय होतो. आणि याच विविधतेतून एकता साधण्याचे कार्य हे उत्सव करतात. येथे प्रांतांनुसार भाषा बदलते, पद्धती बदलतात तसेच उत्सवांचे स्वरूप सुद्धा बदलताना दिसून येते.

माणूस हा उत्सवशील प्राणी आहे.

(अभिज्ञानशाकुन्तलम् - सहावा अंक)

सतत उत्सवांच्या भोवऱ्यात तो फिरत असतो. वस्तुतः मनुष्य एकटा राहू शकत नाही. सतत समुहाने राहण्याची आणि वास्तव्याची त्याला सवय असते. मनुष्य सर्व कार्ये एकतेने, सोबत राहून करतात. याच कल्पनेतून उत्सवांचा उगम झालेला असावा. जेणेकरून माणसांचा समाज जवळ येऊन त्यांनी आनन्दाने उत्सव साजरे करावेत.

भारतावर सुरवातीपासूनच आक्रमणे झालीत, व्यापारच्या दृष्टीने उलाढाली झाल्यात इत्यादी सर्व कारणांमुळे भारतात विविध धर्म, जात, देश, भाषा इत्यादींचे लोक दिसून येतात. हे सर्व गुण्यागोविंदाने भारतभूमीला आपली भूमी समजून येथे राहतात. त्यामुळे अनेक लोकांचे

येथे अनेक प्रकारचे उत्सव 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' ही उक्ती सार्थ करतात.

या उत्सवांच्या निमित्ताने जेव्हा लोक एकत्र जमत, तेव्हा नाटके सादर होत. या नाटकांमुळेच लोकांमध्ये जनजागृती निर्माण होत असे. तेव्हा अशी नाटके, मनोरञ्जन या साठीच जणू हे उत्सव निर्माण झाले असावेत. पूर्वी उत्सवांचे स्वरूप म्हणजे लोकांनी एकत्र जमून काळ आनंदात घालविणे असे त्यांचे स्वरूप होते. नंतर हळूहळू त्यांच्यामध्ये बदल होत गेले असावेत.

आजच्या काळात सुद्धा नवीन चित्रपट, नाटके उत्सवांच्या वेळी प्रदर्शित होतात. या काळात लोक आपले सर्व दैनंदिन, गतिशील आयुष्य सोडून, कुटुंबासोबत एकत्र येऊन वेळ घालवितात. लोकांमध्ये संवाद वाढून एकोपा वाढीस लागतो.

मुख्य विषय

आपल्या संस्कृतीमध्ये अनेक उत्सव सांगितलेले आहेत. संस्कृत नाट्य सृष्टीमध्ये सुद्धा अनेक उत्सवे दिसून येतात. जसे कौमुदी उत्सव, मदनमहोत्सव, इन्द्रध्वजोत्सव इत्यादी. त्यापैकी प्रथम म्हणजे 'मदनमहोत्सव' या उत्सवाचा उल्लेख 'श्रीहर्षदेवकृत नाटिका' 'रत्नावलीच्या' प्रथम अंकात येतो. या अङ्काचे नावच 'मदनमहोत्सव' आहे. (रत्नावली - प्रथम अंक)

संपूर्ण अङ्क या उत्सवाच्या भोवती फिरतो. याच उत्सवाच्या निमित्ताने राजा उदयनाचे दर्शन नायिका रत्नावलीला होते. मुख्यरूपाने ही पूजा करताना राणी वासवदत्ता

दिसून येते. नाटकामध्ये राजाचा प्रवेशच असा होतो की 'वसन्तोत्सवाचा' वेश धारण करून राजा आसनस्थ आहे. (रत्नावली - ततः प्रविशत्यासनस्थो गृहीतवसन्तोत्सवेषो राजा विदषकश्च।)

नाटकामध्ये सर्वत्र उत्सव सदृश परिस्थिती वर्णित केल्ली आहे. हा मदनमहोत्सव म्हणजे कामदेवाचा उत्सव. राजा उदयन जणू स्वतःलाच 'कामदेव' म्हणतो. (रत्नावली - प्रथम अंक - श्लोक ९)

वसन्तऋतुदरम्यान म्हणजेच चैत्र महिन्यात हा उत्सव साजरा केला जातो. कामदेवाच्या मूर्तीची किंवा चित्राची पूजा केली जाते. पत्नी पतीची कामदेव म्हणून पूजा करते. 'चैत्र शुद्ध त्रयोदशीला हे तिथिव्रत करतात. रात्री नृत्य नाट्य सादर केले जाते. दान-धर्म केला जातो. लोक आनन्द साजरा करतात. (भारतीय संस्कृती कोश - खंड सहावा पृ. क्र. ६९२१)

या तिथीलाच मदनाचा पूनर्जन्म झाला अशी कथा सांगितली जाते. (History of Dharmashastra)

या नाटिकेत रत्नावलीला विदुषकाद्वारा कळते की सर्वत्र आनन्दमय वातावरण आहे. वाद्य वाजत आहेत. पौरजन बेधुंद होऊन नृत्य करित आहेत व सर्वत्र गुलालाची उधळण सुरू आहे. (रत्नावली - प्रकीर्णपटवासपूजपिञ्जरित-दशदिशा मुखस्य सश्रीकतां मदनमहोत्सवस्य।)

पुढे राजा सुद्धा या उत्सवाचे वर्णन करताना दिसून येतो. (रत्नावली - प्रथम अंक - श्लोक १०, ११)

या नाटिकेत राणी वासवदत्ता हा पूजाविधी करताना दिसते. राणी मकरोद्यानात रक्ताशोक वृक्षाखाली कामदेवाची उचित गन्धमाल्य पुष्पानी पूजा करते. (रत्नावली - उपनय मे पूजोप-करणानि।)

नंतर राजाची कामदेव म्हणून पूजा करते.
(रत्नावली - वासवदत्ता नाटयेन राजानं पूजयति।)

खरोखर या चैत्र महिन्यालाच 'मधुमास' म्हटले आहे. (रत्नावली - प्रथम अंक - श्लोक १५)

कामदेवाची पूजा या उत्सवात मुख्यरूपाने दिसून येते. म्हणून यास 'मदनमहोत्सव' असे म्हणतात. हा उत्सव वसन्त ऋतुत साजरा केला जातो म्हणून यास 'वसन्तोत्सव' असे म्हणतात.

'अभिज्ञान शाकुन्तलम्' या कालिदासाच्या नाटकाच्या सहाव्या अंकात सुद्धा वसन्तोत्सवाचे वर्णन दिसून येते. शकुन्तलेला घेऊन जाण्यासाठी आलेल्या सानुमती अप्सरेसमोर हा प्रसङ्ग घडतो. राजवाड्याच्या उद्यानपरिसरात दोन दासींच्या संवादातून आपल्याला या उत्सवाचे ज्ञान होते. उद्यानात फुललेल्या चैत्र महिन्यात आम्रवृक्षाला मोहर आलेला पाहून अत्यन्त आनन्दित होऊन दासी त्याला नमस्कार करते. (अभिज्ञानशाकुन्तलम् - सहावा अंक - श्लोक २) येथेच चैत्राचा उल्लेख येतो. (अभिज्ञान-शाकुन्तलम् - कथमुपस्थितो मधुमासः।) कोकिलेचा उल्लेख येतो. (अभिज्ञानशाकुन्तलम् - चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मता परभृतिका भवति।) दोघीपैकी एक दासी त्या आम्रमंजिरी तोडून कामदेवाला अर्पण करून त्याची पूजा करते. (अभिज्ञानशाकुन्तलम् - चूतकलिकां गृहीत्वा कामदे-वार्चनं करोमि।) तेव्हा कञ्चुकी-द्वारा त्यांना कळते की राज्यात उत्सवाला प्रतिषेध आहे. आणि हे राजाचे शासन निसर्गाने सुद्धा मानलेले आहे म्हणून तर चैत्र महिना आला असतानाही येथे चैतन्य दिसून येत नाही. (अभिज्ञान-शाकुन्तलम् - सहावा अंक - श्लोक ४)

वात्स्यायनकृत 'कामसूत्र' या ग्रन्थात या वसन्तोत्सवाचा उल्लेख 'सुवसन्तक' म्हणून आलेला आहे. (कामसूत्रम् - अध्याय ४/२७) याच कामसूत्राचे टीकाकार यशोधराने 'मदनमहोत्सव' म्हणून उल्लेख केलेला आहे. (सुवसन्तक इति सुवसन्तो मदनमहोत्सव, तत्रनृत्य गीतवाद्य प्रायाः क्रीडाः।)

'सरस्वती कण्ठाभरण' या ग्रन्थातून कळते की सुवसन्तकाच्या दिवशी विलासिनी कण्ठात कुवल्याची माळ आणि कानांमध्ये नव आम्र मञ्जरी खोचून गावात फेरफटका मारीत असत. (सरस्वती कण्ठाभरणम्)

'कालिदास विरचित' 'ऋतुसंहारम्' मध्ये सुद्धा या उत्सवाचे वर्णन आढळते. (ऋतुसंहारम् - सहावा मार्ग)

कवी भासविरचित 'चारुदत्त' नाटकात या पर्वाचे नाव 'कामदेवानुयान' असे आलेले आहे. (चारुदत्त - प्रथम अंक)

'दशकुमारचरितम्' या ग्रन्थात उल्लेख आढळतो की याच दिवशी राजा मानसाराची कन्या अवन्तिसुन्दरीने मदन पूजा केली होती. (दशकुमारचरितम् - १/५/४४) तेथे यास 'कामोत्सव' असे संबोधिले आहे. (दशकुमार-चरितम् - २/२/८७-८)

'भविष्यपुराणात' या उत्सवाला 'चैत्रोत्सव' म्हणून संबोधिले आहे. (भविष्यपुराण - ४/१/३)

याच उत्सवांपैकी एक उत्सव म्हणजे 'कौमुदी उत्सव' होय. हा उत्सव म्हणजे आश्विन पौर्णिमेस होणारा एक प्राचीन लोकोत्सव होय. (भारतीय संस्कृती कोश - दुसरा खंड पृ. क्र. ५१५) या दिवशी साऱ्या नगरात उत्सवाचे वातावरण असत. लोक गावातले

रस्ते, स्वच्छ करीत, ध्वज लावीत, घरेदारे पुष्पमालांनी सजवीत असत. रात्रीच्या वेळी शहरात भ्रमण करीत असे. नृत्यगीत सादर होत असे आणि लोक जागरण करीत रात्र काढीत असत. तसेच जुगारही खेळत असत. (भारतीय संस्कृती कोश - दुसरा खंड पृ. क्र. ५१५)

‘कामसूत्रकार वात्स्यायनाने’ या उत्सवास ‘कौमुदी जागर’ असे म्हटले आहे. (कामसूत्रम् - अध्याय ४/२७)

‘आश्वलायन गृह्यसूत्र’ (आश्वलायन गृह्यसूत्र - २/२) आणि ‘शाङ्खायन गृह्यसूत्रात’ (शाङ्खायन गृह्यसूत्र - ४/१६) याविषयी माहिती मिळते. या दिवशी यज्ञ, हवन होत असे.

‘धम्मपदानुसार’ हा उत्सव रात्रभर साजरा केला जात असे. (धम्मपद आत्मकथा - ३/४/६१)

‘विशाखदत्तविरचित’ ‘मुद्राराक्षसम्’ या नाटकातसुद्धा या उत्सवाचा उल्लेख आढळतो. या नाटकाच्या तिसऱ्या अङ्कात हा प्रसङ्ग वर्णित आहे. आर्य चाणक्याने या उत्सवाला प्रतिषेध केलेला आहे असा उल्लेख तेथे आढळतो. राक्षसासमोर राजा चन्द्रगुप्त व चाणक्य यांच्यात वितुष्ट निर्माण झालेले आहे. हे या उत्सवाच्या प्रतिषेधाच्या निमित्ताने त्याला दाखवायचे होते. या नाटकात असा उल्लेख आढळतो की हा उत्सव शरद ऋतूतील पौर्णिमेला साजरा केला जातो. (मुद्राराक्षसम् - ‘अहो शरत्समयसंभृताशोभातां दिशामतिरमणीयता ।’)

तसेच अङ्कारंभीच कज्यूकीयच्या मुखातून कळते की त्या दिवशी पौर्णिमा होती. (मुद्राराक्षसम् - तिसरा अंक - श्लोक २) पुढे या शरदऋतूतील वातावरणाचे वर्णन करताना विशाखदत्त म्हणतात की निरनिराळ्या कमळांनी

युक्त हंसाच्या शब्दांनी युक्त हा शरद ऋतु आहे. (मुद्राराक्षसम् - तिसरा अंक - श्लोक ७) पुढे म्हणतात की या शरद ऋतूने साऱ्या जगालाच विनयाचे धडे दिले आहे. (मुद्राराक्षसम् - तिसरा अंक - श्लोक ८)

पुढे या कौमुदी उत्सवादरम्यान नगरातील वर्णन करताना नाटककार म्हणतात की मार्गात धूर्तलोकांचे अनुगमन करणाऱ्या गणिका दिसत नाहीत, घराघरात शोभा सजावट दिसत नाही आणि येथील नागरिक लोक आपल्या पत्नीसमेत शारद पौर्णिमेला होणारा हा ‘कौमुदी उत्सव’ साजरा करीत नाहीत. (मुद्राराक्षसम् - तिसरा अंक - श्लोक १०)

संस्कृत साहित्यातील एक प्राचीन उत्सव म्हणजे ‘इन्द्रध्वजोत्सव’ होय. या उत्सवाचा उल्लेख ‘भरतमुनिकृत’ ‘पञ्चमो वेद’ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ‘नाट्यशास्त्रात’ येतो. या नाट्यशास्त्राच्या प्रथम अध्यायात या उत्सवाचा उल्लेख आढळतो. या अध्यायात ब्रह्मदेव म्हणतात की नाट्य सादर करण्यासाठी ‘इन्द्रध्वजोत्सव’, हे उत्तम निमित्त असेल. या वेळेसच या नाट्यवेदाचा वापर करावा.

हा उत्सव म्हणजे दानवांवर इन्द्राचा विजय आहे. असुराच्या अन्तानंतर हा उत्सव साजरा झाला होता. (नाट्यशास्त्र - प्रथम अध्याय श्लोक ५४-५६)

पुढे या इन्द्रध्वजोत्सवाच्या बदल माहिती आपल्याला ‘श्रीभोजदेव’ कृत ‘समराङ्गण-सूत्रधाराच्या’ सतराव्या अध्यायात दिसून येते. येथे इन्द्रध्वजोत्सवाचे सविस्तर निरूपण आलेले आहे. (समराङ्गणसूत्रधार - सतरावा अध्याय)

उपसंहार

अशाप्रकारे संस्कृत नाट्यसृष्टीमध्ये 'मदन-महोत्सव', 'कौमुदीउत्सव' 'इन्द्रध्वजोत्सव' या उत्सवांचे वर्णन आलेले दिसून येते. या उत्सवांचे स्वरूप प्रामुख्याने 'आनन्दोत्सव' या रूपाने दिसून येते. या सर्व उत्सवांमध्ये साम्य असे की या उत्सवांचा मूळ उद्देश म्हणजे मनोरञ्जनासोबत समाजाला जोडून ठेवणे होय. व लोकांमध्ये एकता निर्माण करणे होय. थोड्याफार प्रमाणात या उत्सवांचे स्वरूप तात्कालीन सामाजिक परिस्थितीत दिसून येते.

'मुद्राराक्षसम्' या नाटकात सांगितलेला 'कौमुदीउत्सव' आजचा 'कोजागिरी उत्सव' होय. या उत्सवादरम्यान पूर्वी जागरण केले जात असे, आजही या दिवशी जागरण केले जाते. शरद ऋतूतील चांदणं आपल्या शरीरासाठी अत्यन्त लाभदायक असते. या जागरणाच्या निमित्ताने हे चांदणं लोकांना अनुभवायला मिळते. म्हणून 'जीवेत् शरदः शतम्' असे म्हटल्या जाते. आज सुद्धा शरद ऋतूतील, अश्विन महिन्यातील पौर्णिमेला जागरण करीत, नृत्य गीत म्हणत हा उत्सव साजरा करतात.

तसेच 'मदनसहोत्सव' म्हणजेच 'वसन्तोत्सव' सुद्धा पूर्वी प्रमाणेच थोड्या फार प्रमाणात साजरा करताना दिसतो. आजही चैत्र महिन्यात, वसन्त ऋतूत हा उत्सव साजरा करताना दिसतो. यालाच आज 'वसन्तपञ्चमी' असे म्हणतात. यादिवशी मदनाची पूजाअर्चना केली जाते. थोडेफार 'होलिकोत्सवाप्रमाणे' या उत्सवाचे स्वरूप दिसून येते.

'नाट्यशास्त्रातील' 'इन्द्रध्वजोत्सव' तर आजकाल दिसून येत नाही. परंतु आजही एखादे

नाटक सादर होत असताना पूर्वरङ्गविधी पार पाडत असताना इन्द्राच्या त्या 'जर्जरक' नावाच्या ध्वजाची पूजा करूनच नाटकाला प्रारंभ होत असताना दिसून येतो.

अशा प्रकारे दिसून येते की मुख्यत्वे या उत्सवांची विभागणी निसर्ग, ऋतु, परम्परा इत्यादींच्या आधारे आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये केलेली आहे. ऋतुंच्या आधारे, वेगवेगळ्या परिस्थितीनुसार हे उत्सव साजरे केले जातात. या उत्सवांमुळेच समाजाचा विकास होतो. समाज प्रगतीशील होतो. उत्सवादरम्यान लोकांच्या भेटीगाठी होतात. सर्व लोक एकत्र जमतात. सर्वत्र आनन्दोत्सव दिसून येतो. यामुळे त्यांच्यामध्ये एकता प्रस्थापित होऊन बंधुभाव वाढतो. आपोआपच त्यांच्यामध्ये जवळीक साधली जाते. तसेच सर्व वयोगटातील लोक एकत्र जमल्यामुळे तीनही पिढ्यांमध्ये संवाद वाढून, मिळूनमिसळून राहण्याची भावना वाढीस लागते. वयाच्या फरकामुळे निर्माण झालेली दरी दूर होऊन मन मोकळे होतात.

आजकाल या झपाट्याने पुढे जाणाऱ्या जीवनात एका घरातील लोक सुद्धा एकमेकांना कित्येक दिवस निवांत भेटत नाहीत. नोकरी, व्यापार, शिक्षण इत्यादी कारणांमुळे, घरापासून दूर राहिल्यामुळे याच उत्सवांच्या माध्यमातून त्यांना थोडा विसावा मिळतो व सर्व लोक एकत्र राहून आनन्दाने काळ व्यतीत करतात. उत्सवांमुळे व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाची गुणवत्ता तर सुधारतेच परन्तु त्याच्या वैयक्तिक जीवनात सुद्धा प्रगल्भता निर्माण होते. मन ताजे होऊन व्यक्ती विचार करण्यास सुरवात करते. सर्वत्र आनन्दलहरी उसळतात. अत्यन्त दूरगामी

परिणाम या उत्सवांमुळे आपल्या जीवनात घडून येतो. प्रेमपूर्ण परिस्थिती निर्माण होऊन सौहार्द प्रस्थापित होते. या उत्सवांमुळे मनुष्यांमध्ये क्रियाशीलता वाढते, सृजनशीलता वाढते.

म्हणूनच माझे असे मत आहे की समाजाचे स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी तसेच स्वतःचेही स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी हे उत्सव सर्व काळांमध्ये अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कार्य करतात.

संदर्भ ग्रन्थ सूची

- १) अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदास, श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - २०११
- २) अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदास, सौ. नीला सोमलवार, कौमुदी प्रकाशन, यवतमाळ
- ३) कामसूत्रम्, वात्सायन, श्री देवदत्त शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी - १९९६
- ४) कालिदास ग्रन्थावली, कालिदास, आचार्य उमेश शास्त्री, युनिट ट्रेडर्स, जयपुर - २००४
- ५) दशकुमारचरितम्, दण्डी, श्री शेषराज शर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास आकादमी, वाराणसी - २००२
- ६) नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनी, न्यु भारतीय बुक कॉरपोरेशन, दिल्ली, एम. एम. घोष - २००६
- ७) भारतीय संस्कृती कोश, पं. महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे - २२०३
- ८) मुद्राराक्षसम्, विशाखादत्त, डॉ. रमाशङ्कर त्रिपाठी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी - २००८
- ९) मुद्राराक्षसम्, विशाखादत्त, रा. शं. वाळिंबे, पुणे - १९५८
- १०) रत्नावली, श्रीहर्षदेव, पं. परमेश्वरदीन पाण्डेय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - २००३
- ११) समराङ्गणसूत्रधार, भोजदेव, डॉ. सुधाकर मालवीय, पं. चितरञ्जन मालवीय, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी - २०११
- १२) सरस्वतीकण्ठाभरणम्, भोजदेव, डॉ. कामेश्वरनाथ मिश्र, चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी - १९७६
- १३) Complete plays of Bhasa, Bhasa, Dr. K. P. A. Menon, Nag Publication, Delhi - 1996
- १४) History of Dharmashastra, P. V. Kane, Uttar Pradesh Sansthan, Lukhnow - 1992

Mahadev Desai - An Epitome of Devotion and Sacrifice : A Historical Analysis

Snehal Shrivastava

Abstract

The Indian freedom struggle was blessed with numerous valiant leaders who sacrificed their life for its success. Central to the story of our struggle for freedom is the part played by Mahatma Gandhi and the working of a unique non violent movement that changed the face of the world. He undertook various types of activities like planning a number of non violent movements, creating an awakening among the masses through his articles and constructive works, negotiating with the British government on their various policies and future course of action. Chester Bowles once remarked "Everybody on Earth has been affected by Gandhi".¹ This effect could be prominently seen in the 'family of workers' that revolved around Gandhi's ecosystem. These men and women of all hues and colors of varying political predilections and from diverse religions, class, caste and national groups strengthened the foundation of Gandhi's working. Although their leader was Gandhi yet his salvation came through interaction with people of various backgrounds and mind-sets. However not all of these who helped shaped Gandhi's personality find a decent mention in history. They seem to have been lost in the annals of Gandhi's historiography. With the exceptions of a few, people are left unaware of the many stellar individuals who had contributed their lot with Gandhi and in turn helped craft his great mission.

Keywords - freedom struggle, Gandhi, national movements, other leaders, contribution, sacrifice, historiography

History is known for its heroes. They provide a direction, a channel and a sense to it. There however are some people who make themselves immortal without playing the role of a hero. The part they play is indispensable. They just work as a silhouette and leave an unconquerable mark for lifetime. The Indian freedom struggle was blessed with such unsung heroes whose contribution remains unparalleled in history. Had not been for them, the leaders, around whom the freedom struggle revolved would have met a

different fate. Though their sacrifice was no less yet many chose to remain behind the curtains and never came in the limelight. One such person was Mahadev Desai. Most of the reading public in India knows of Mahadev Desai as a faithful and lifelong Secretary of Mahatma Gandhi. Some will in addition recognize him as the translator of Gandhi's autobiography into English. But very few people know anything of forces that shaped his life and career and the invariable role that Mahadev played in the life of Mahatma.

His contribution as a Secretary of Gandhi, as his ambassador on certain occasions, as a journalist and editor of various nationalist newspapers and sometimes merely as a devotee of Mahatma; admiring him and gaining inspiration from the activities of Mahatma Gandhi and giving it a place in his personal diaries, cannot be eclipsed.

The journey with Mahatma Gandhi

Before Mahadev Desai met Gandhi for the first time in July 1915, he had already established a name for himself as a linguist. Although he was a qualified lawyer yet it was through his love of literature that Mahadev Desai met Mahatma Gandhi. He first met Gandhi at a public meeting and after a two hour long discussion, Mahadev Desai had made up his mind to join Gandhi someday. Over the next two years they met off and on each becoming progressively more impressed with the other. Finally in 1917 he joined Gandhi. It seemed as if the Providence brought the two together in order to shape and give turn to India's destiny. Gandhi had found in him three outstanding qualities - regularity, fidelity and intelligence. Mahadev in acceptance had written to his friend that it was the first time in his life that he had received such a testimonial for himself and that he always wanted to do something futile in life for which he will be remembered. The disciple had finally discovered his guru and that was the

beginning of a relationship destined to last for quarter of century.

Working with Mahatma Gandhi

The story began as Gandhi's activities became Mahadev's activities. After the success of Champaran movement he accompanied Gandhi to the mill workers strike at Ahmedabad in 1918. In 1919 when Gandhi was arrested for the first time in Punjab, he nominated Mahadev as his heir. In 1920, he came in touch with prominent leaders. In 1921 Gandhi sent him to Allahabad on Pandit Motilal's request to run his paper, The Independent. Here Mahadev created history by publishing a cyclostyled paper when the British government confiscated the press.²

The Bardoli Satyagraha is a unique historical incident where Mahadev had a dual role to play, as Gandhi's representative and as a colleague of Vallabhbhai. In 1929, he travelled to Burma with Gandhi and courted arrest. During the Salt Satyagraha he occupied a place next to Gandhi. He was one of the seven companions whom Gandhi took along with him to the Second Round Table conference at London.

India's freedom movement was like a mountain path, twisting and turning to negotiate insurmountable obstacles. Gandhi tried to strengthen the movement through the constructive work programme. And in this endeavor

of Gandhi, Mahadev was always with him. Gandhi was a very exacting task master. "There in fail not" was his motto.³ But in Mahadev, he recognized a potential disciple of a high caliber. Being Secretary to the most sought after person in India was no ordinary job.

Apart from his work as the Secretary of Gandhi, his greatest contribution to the freedom struggle has been through his writings. His contribution in the form of reports and articles on Gandhi's work is significant. They proved to be a bridge between man and the Mahatma. It helped people to get the correct picture of the problem based on Gandhi's public speeches, his personal talks and discussions and occasionally letters. Moreover like a proficient strategist he analyzed and explained the strategy at different points of time during the struggle.⁴ Gandhi's activities from 1917 to 1947 coincided with the freedom movement and Mahadev brought to us the inside story of that history.

Anthropologist Verrier Elwin has written about Mahadev, "His task was to make Gandhiji real to millions. He made Gandhi perhaps most loved man. Without him a thousand jewels more precious than diamonds would have been lost to the world."⁵ He was able to show the world the Mahatma off the stage and below the platform. However, the most important of his writing is his diary titled 'Day to Day'. He meticulously recorded letters, speeches,

conversations and even inner most thoughts of Gandhi. He began writing his diary on 11th November 1917, a week after joining Gandhi as his Secretary and continued writing till 14th August 1942, a day before he died. However his diary is more of Gandhi than himself. It is a life commentary blended with love, filled with faith, intellect and devotion. Sometimes his articles interpreted Gandhi's mind better than Gandhi's own pen and tongue. In the foreword to the book, "The fire and the rose", Rajmohan Gandhi remarked, "Desai lived Gandhi's life thrice – first in an attempt to anticipate it, next in spending it alongside Gandhi, and finally in recording it into his diary".⁶

The death of Mahatma Desai in 1942 was the climax of the saga of endless devotion. He was arrested in the wake of Quit India Movement and detained in Aga Khan Palace. Like a true martyr, he died fighting relentlessly on 15th August 1942 with all weapons of non violence. In faithfully following the dictum of 'Do or Die', Mahadev had paid the ultimate price in winning India its freedom.

Relationship between Mahatma Gandhi and Mahadev Desai

The relationship that Mahadev shared with Mahatma was an example of endless devotion, where the devotee elevated the master to the highest degree and then his only aim in life was

to perform his duty with purity and benevolence. The very relationship that Mahadev cultivated with Gandhiji erased the traditional idea of a Secretary.

Mahadev related everything about himself to Gandhiji. To find Mahadev, it is necessary to find Gandhiji.

Gandhiji has very rightly described Mahadev's life as a poem of endless devotion.

From a personal letter written by Mahadev it seemed that Gandhiji told him before his arrest in 1919, that he was being named his heir. Mahadev wrote about this in his letter-

*"I have never considered myself fit enough for that status....My desire is to think of Hanuman as my ideal and swim through life by devotion and surrender..."*⁷

For Mahadev this work of years might not have made headlines in the newspaper, but it can certainly be described as a result of his 'devotional valor'.

Gandhiji once observed about Mahadev in an article published in Harijan on 12th August 1946 -

"If I am asked what was Mahadev's greatest quality, I would say his ability to reduce himself to zero whenever occasion demanded it."⁸

It is likely that Gandhiji's value became ten-fold because of Mahadev becoming a zero but it must also not be forgotten that without Gandhiji, Mahadev would have been a zero without

the digit 1.

Kanhaiyalal Munshi has rightly said that Mahadev's attitude towards Gandhiji was like that in the Gita,

*"Abandon all duties and come to me, the only refuge."*⁹

Conclusion

The very relationship that Mahadev cultivated with Gandhi erased the traditional idea of Secretary. The relationship was that of a devotee which had at the end resulted in similarity and unison.

Payarelal Nayar in his tribute to Mahadev writes, "Shri Desai was great in his own right. His attitude towards Gandhi was that of a spiritual devotee to his Guru and a lover of the motherland towards the promised deliverer."¹⁰

However most of the writings of which Gandhi is pivot either traces western influences and precursors of Gandhi's thought or they speak about the various political figures who were chiefly involved in working with Gandhi towards India's freedom. It reveals very little of the lives of many like Mahadev Desai, who did not bask in the political limelight of the Freedom movement and instead chose to closely identify themselves with Gandhi's larger agenda. It is therefore necessary to provide such people the place they deserve.

Their faith, devotion and supreme sacrifice must not be left unnoticed.

References

1. Narhari Parikh, 1953, *Mahadev Desai's Early Life*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House, Pg 52-53
2. Mahadev Desai, 1979, *Day to Day (Diary of Mahadev Desai - Vol 16)*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House, Pg 161-163.
3. Pyarelal Nayar, 10/02/1946, Harijan
4. Narayan Desai, 1995, *The Fire and the Rose*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House, Pg 104
5. D. G. Tendulkar, 1944, *Gandhiji*, Bombay, Keshav Bikaji Dhanwale, Pg 15
6. The Fire and the Rose , op.cit, Pg vii
7. The Fire and the Rose, op.cit, Pg 179
8. ibid, Pg 95
9. ibid, Pg 677
10. Pyarelal, op.cit

Bibliography

1. Desai Mahadev, 1979, *Day to Day (Diary of Mahadev Desai - Vol 16)*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House
2. Desai Narayan, 1995, *The Fire and the Rose*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House
3. Gandhi M. K., 1927, *An Autobiography : My Experiments with Truth*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House
4. Parikh Narhari, 1953, *Mahadev Desai's Early Life*, Ahmedabad, Navjivan Publishing House
5. Tendulkar D. G., 1944, *Gandhiji*, Bombay, Keshav Bikaji Dhanwale
6. Pyarelal Nayar, 10/02/1946, An Article Published in Harijan
7. Personal interview of Shri. Narayan Desai
8. Personal research work done by Shri. Nachiketa Desai

Internet Sources

1. Price of Freedom, Venu Madhav Govindu, www.outlookindia.com, 15/08/2008
2. Mahadev, Ramchandra Guha, www.hindu.com, 23/10/2005
3. Associates of Mahatma Gandhi, www.mkgandhi.org
4. Bapu Surti son, Ashlesaha Khurana, articles.timesofindiatimes.com, 13/12/2009
5. A greatness of his own, V.M. Govindu, www.indiatogether.com, 12/11/2013

लोकमान्यालंकारः — टिळकचरित्राधारित काव्यालंकारातील निवडक अलंकारांचे अध्ययन

मृदुला काळे

सारांश

साहित्याची निर्मिती, मानवी जीवनाची अनुभूती आणि कल्पनाविश्व यामधून होत असते. संस्कृतमध्ये साहित्य या अर्थाने 'काव्य' हा शब्द देखील वापरला जातो. साहित्यशास्त्राला अलंकारशास्त्र असेही म्हटले जाते. अलंकार या शब्दाचा अर्थ दागिना,भूषण असा आहे. अर्थातच शोभा वाढवणारी गोष्ट. अलंकाराची व्याख्या "सौंदर्यम् अलंकारः।" अर्थात् जे सुंदर तो अलंकार अशी व्याख्या वामनाने केली. अर्थ यथायोग्यपणे व्यक्त झाला की तो आपोआपच सुंदर होतो अशी व्याख्याही त्यानेच केली.

पंडित गजानन रामचंद्र करमळकर शास्त्री विरचित 'लोकमान्यालंकारः' हा अलंकारशास्त्राचा एक अभिनव ग्रंथ आहे. अलंकारांचे ज्ञान हे साहित्याच्या मार्मिक अध्ययनासाठी अत्यंत आवश्यक असते. अलंकारांचा अभ्यास करताना, प्राचीन ग्रंथांमधली उदाहरणे ही श्रुंगाररसपूर्ण असतात, तेव्हा बालवयातच श्रुंगाररसपूर्ण कल्पनांचे स्पष्टीकरण देण्यापेक्षा राष्ट्रभक्ती आणि हितावह संस्कार देता येतील, असा विचार करून करमळकरशास्त्रींनी हा ग्रंथ लिहिला.

दृष्टान्ताः प्रायशो ग्रन्थे दृष्ट्या श्रुंगारसेविनः
असंस्कृताश्च बालबुद्धिं विकुर्युरिति चिन्तया ।
श्रुंगाररसवर्ज्या ये राष्ट्रभक्तिप्रबोधकाः
हितावहा मया प्रोक्ता लोकमान्या विशेषतः ।

हाच उदात्त उद्देश मनात ठेवून श्री. करमळकरशास्त्रींनी, 'लोकमान्यालंकारः' या ग्रंथात लोकमान्य टिळकांच्या चरित्राचा आश्रय करून राष्ट्रीयत्व बोधक अशा उदाहरणांची रचना केली. एकूण १०० अलंकार व उदाहरणादाखल अथवा स्पष्टीकरणार्थ लोकमान्य टिळकांच्या चरित्राधारित श्लोक आहेत. प्रस्तुत शोधपत्रात यातील काही महत्त्वपूर्ण, प्रसिद्ध आणि सर्वसामान्यांना माहिती असलेल्या अलंकारांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सांकेतिक शब्द : लोकमान्यटिळक, 'लोकमान्यालंकारः', अलंकार, संस्कृतसाहित्य, इतिहास, पंडित करमळकर,

साहित्याची निर्मिती, मानवी जीवनाची अनुभूती आणि कल्पनाविश्व यामधून होत असते. संस्कृतसाहित्य या अर्थाने 'काव्य' हा शब्द देखील वापरला जातो. छन्दोबद्ध असे श्रव्यकाव्य, गद्यस्वरूपातले ते गद्यकाव्य आणि नाटकाला दृश्यकाव्य म्हटले जाते. या साहित्याचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे अलंकार. साधारणपणे इसवीसनाच्या सहाव्या शतकापासून नाटकेतर साहित्याच्या विचाराला सुरवात झालेली दिसते. साहित्य शास्त्राला अलंकारशास्त्र असेही म्हटले जाते.

अलंकार या शब्दाचा अर्थ बराच व्यापक

आहे. नाटयशास्त्रात भरताने प्रयोगालंकार, नेपथ्यालंकार, पाठ्यालंकार असे शब्दप्रयोग केलेले दिसतात. तेथे अलंकार या शब्दाचा अर्थ सौंदर्य असा आहे म्हणूनच कदाचित साहित्याला 'वाचा अलंकृति' अर्थात भाषेचे सौंदर्य अस भामहाने म्हंटले तर वामनाने अलंकाराची व्याख्याच मुळी "सौंदर्यम् अलंकारः।" अर्थात् जे सुंदर तो अलंकार अशी केली. तर अलं म्हणजे पुरे. अर्थातच आशय यथायोग्यपणे व्यक्त झाला की तो आपोआपच सुंदर होतो अशी दुहेरी व्याख्याही त्यानेच केली. यानंतरच्या काळातही अनेक ग्रंथांची रचना झाली आणि

अलंकारांचे प्रकार सुध्दा दण्डी किंवा भामह यांच्या वेळेला ३०—४० होते ते हळुहळू १००—१२५ पर्यंत गेले. पण सर्वमान्यता मात्र मम्मट आणि विश्वनाथ यांनाच मिळाली.

अलंकारांची सृष्टी व्यापक आहे. संस्कृतसाहित्य तर अलंकारप्रचुरच आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. पंडित गजानन रामचंद्र करमळकर शास्त्री विरचित 'लोकमान्यालंकारः' हा अलंकारशास्त्राचा एक अभिनव ग्रंथ आहे. अलंकारांचे ज्ञान हे साहित्याच्या मार्मिक अध्ययनासाठी अत्यंत आवश्यक असते. अलंकारांचा अभ्यास करताना, प्राचीन ग्रंथांमधली उदाहरणे ही श्रुंगाररसपूर्ण असतात, तेव्हा बालवयातच श्रुंगाररसपूर्ण कल्पनांचे स्पष्टीकरण देण्यापेक्षा, राष्ट्रभक्ती आणि हितावह संस्कार देता येतील, असा विचार करून करमळकरशास्त्रींनी हा ग्रंथ लिहीला.

दृष्टान्ताः प्रायशो ग्रन्थे दृष्टा श्रुंगारसेविनः
असंस्कृताश्च बालबुद्धिं विकुर्युरिति चिन्तया ।
श्रुंगाररसवर्ज्या ये राष्ट्रभक्तिप्रबोधकाः
हितावहा मया प्रोक्ता लोकमान्या विशेषतः ।

हाच उदात्त उद्देश मनात ठेवून, श्री. करमळकरशास्त्रींनी, 'लोकमान्यालंकारः' या ग्रंथात लोकमान्य टिळकांच्या चरित्राचा आश्रय करून, राष्ट्रीयत्वबोधक अशा उदाहरणांची रचना केली. चन्द्रालोक या कवि जयदेवाच्या ग्रंथाचा आधार घेत, 'लोकमान्यालंकारः' या ग्रंथात एकूण १०० अलंकार व उदाहरणादाखल अथवा स्पष्टीकरणार्थ लोकमान्य टिळकांच्या चरित्राधारित श्लोक आहेत. ग्रंथाच्या सुरवातीपासूनच करमळकरशास्त्रींची देशभक्ती आणि लोकमान्यां—वरील प्रेम दिसून येते. लोकमान्यांवरील निष्ठेने आणि देशप्रेमाने ओतप्रोत असलेल्या करमळकर शास्त्रींनी १९४० मध्ये अर्थात पारतंत्र्यात असतानाच हा राष्ट्रहितकरी पण साहित्यिक मूल्य

असलेला ग्रंथ रचला. इंदूरच्या या ग्रंथ—लेखकाला मा. माधव श्रीहरी अणे यांची प्रस्तावना देखील लाभलेली आहे. 'लोकमान्यालंकारः' या ग्रंथाचे स्वरूप अगदी साधे आहे. प्रत्येक अलंकाराचे लक्षण व त्यानंतर प्राचीन ग्रंथांमधली उदाहरणे नमूद करून मगच त्यांनी स्वतःच्या रचना उदाहरणा दाखल दिलेल्या दिसतात.

कीर्त्या भारत लोकमान्य इति यो लोके प्रसिद्धिं गतः
निर्विघ्नं निजभक्तकार्यकरणे रात्रिदिवं तत्परः

बालः पुण्यपुरे सुवृत्ततिलको गंगाधरे भक्तिमान्
पार्वत्याः स सुतो गणाधिप इव प्रेम्णा मया नम्यते ॥

येथे गणाधिप इव लोकमान्य, गणाधिप इव गंगाधरे भक्तिमान् अशी श्लेषयुक्त उपमा देऊन ग्रंथाची सुरवात केलेली आहे. देशासाठी तन, मन, धन तीनही वाहून टाकणाऱ्या लोकमान्यांचे वर्णन

तनुधनहृदयैस्तद् राष्ट्रकार्यं सुकुर्वन्
भुवनतिलक! नूनं त्वत्समोऽभूस्त्वमेव ॥

असे करत 'उपमान उपमेयत्वे एकस्यैववाक्यगे।' असे लक्षण असणाऱ्या अनन्वय अलंकाराचे उदाहरण दिले आहे. राजाच्या अर्थात् इंद्रजांच्या करांमुळे (taxes) वंचना केल्या गेलेल्या लोकांसाठी हा (बालरूपी) तेजस्वी सूर्य संतापहारक आहे असा रूपकही करमळकरशास्त्रींनी अत्यंत खूबीने रचलेला आहे.^१ स्वभावोक्ती अलंकाराचे^२ खालील उदाहरण वाचून तर लोकमान्यटिळकांची भव्यमूर्तीच साक्षात् डोळ्यांसमोर उभी राहिल्याशिवाय राहात नाही.

उष्णिषं निजमुर्ध्नि रक्तममनिशं रम्योपवस्त्रं गले
वामे दक्षिणके करे सुदधतिं सत्पुस्तकं यष्टिकाम्
अर्घ्योदक्षिणसंज्ञके सुललिते चोपानहौ कुर्वतीम्
मूर्तिं पूगिफलस्य चर्वणकरीम् के विस्मरेयुस्तव ॥

भूमीतला गन्ध, सागराची गम्भीरता, वाऱ्याची चंचलता तशीच लोकमान्य टिळकांच्या मनात असलेली स्वराज्य विषयक नित्य, दृढ

ममता हा साधारण धर्म दाखवत दीपक अलंकार^३ साधला आहे.

भूम्या गन्धगुणो जलेन हिमता सा चोष्णता भास्वता व्योम्ना व्यापकताऽनिलेन चलता गम्भीरता चाब्धिना मात्रा वत्सलता सुते सुवणिजा नैजी वणिकवृत्तिता नित्यं चित्तधृता स्वराज्य ममता त्यक्ता त्वया नो कदा॥

भारतीयांच्या फूटिर वृत्तीचे ,फितूरीचे अगदी समर्पक वर्णन करणारा हा श्लोक,

भेदवन्तो भारतीया यावत्स्थिति भूतले
स्वराज्यलाभो दूरं स्यात्तावदित्यब्रवीर्वचः॥

यात उत्तर अलंकार^४ स्पष्ट दिसतो. तर नेंदं भारतवर्षमस्ति नगरीयं स्वर्णरत्नाकरा एतेनाङ्गलजनाः परस्वहरणे धूर्ता वणिकसज्जनाः॥

असा देशातील लोकांना इंग्रजांच्या व्यापारी वृत्तीची पुन्हा एकदा जाणिव करून देणारा, प्रकृताचा निषेध करून अप्रकृताचे वर्णन करणारा, अपहृति अलंकार येथे साधलेला दिसतो. श्लेष अलंकाराचे करमळकरशास्त्रीनी दिलेले उदाहरण तर अतिशय मनोहारी आणि शब्दचमत्कृतीपूर्णच म्हटले पाहिजे. शार्दूलविक्रीडीतातील

श्रीमत्केसरीनन्दन!प्रगतिमन्!रक्तास्य!हेबुद्धिमन्!
श्रीगङ्गाधरदैवतांप्रिरतिभूत्!सत्सेवकानां वर!
देवीं भारतमातरं विपदितां मायाविना संहृताम्
ज्ञात्वा मोचयितुं प्रयत्नमकरोस्तीर्वा सहाब्धिं निजैः॥

यातील श्लेष, रामभक्त हनुमान आणि टिळक या दोघांचेही वर्णन अतिशय चपखलपणे करतो. तर त्याच अलंकारातील अनुष्टुपातील उदाहरणादाखल दिलेला

गाङ्गाधरे!गणाध्यक्ष!सर्वारम्भकृतस्मृते!
भक्तेच्छापूरक! श्रीमंस्त्वामजानन्न कोऽस्तिकौ॥॥

हा श्लोक सर्वारम्भी पूजनीय असा गणपती अणि टिळक यांच श्रेष्ठत्व पटवून देतो. पुढे प्रस्तुताकडे नेणारे अप्रस्तुताचे वर्णन करताना अप्रस्तुतप्रशंसा या अलंकाराचे उदाहरण देतांना करमळकर शास्त्री म्हणतात,

स्थित्वा स्वर्णसुपंजरे बहुविधं सौख्यं न यो वाञ्छति
जीवत्यात्मपराक्रमेण भुवने राजन् स्वतंत्रः सदा
नित्यं गर्जनया स्वदेशकृतया भूभृत्स्थिरत्वं हरन्
धन्यो वंचकभीतीदः स च हरिदास्यं न यस्मै प्रियम्॥

एकाच अलंकाराची वेगवेगळ्या छंदांमधली उदाहरणे, अलंकारांचे प्रकार हे या ग्रंथाचे एक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल. अलंकारांचे प्रकार दाखवतांना देखील, करमळकरशास्त्रीनी, तो प्रकार का वेगळा आहे याची स्पष्टीकरण देणारी कारिका देऊन, त्याप्रकाराचे देखील उदाहरण दिले आहे. या वैशिष्ट्या खेरीज आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे, करमळकरशास्त्रीनी अलंकारा मध्ये एखादा शब्द वेगळ्याच संदर्भात वापरला असेल, तर प्रत्येक पानांवर तळटीपांमध्ये त्या शब्दाचा अर्थ आणि संदर्भाने घ्यायचा अर्थ हे दोन्ही दिलेले आहेत. करमळकरशास्त्री विरचित या ग्रंथामध्ये, काही ठिकाणी अगदी सहजपणे तर काही ठिकाणी मात्र प्रयत्नपूर्वक अलंकार रचण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. मुळात बहुतांशी अलंकारांमध्ये श्लेषाचे आधिक्य दिसून येते. उदा. व्यतिरेकाच्या उदाहरणातील 'सुजन— ताऽवासः' अर्थात सौजन्य किंवा मावळे जनता^५, रूपकातील राज्ञःकरेण तुदितान् कुर्वन्^६ या उदाहरणातील राज्ञःकरेण याचा एक अर्थ चन्द्राची किरणे असा आहे, तर दुसरीकडे राजाने अर्थात इंग्रजांनी लादलेले कर असाही आहे. या अत्यंत सुंदर ग्रंथातून, लोकमान्य टिळकांच्या राष्ट्रबोधक चरित्राच्या निरनिराळ्या छटा, करमळकरशास्त्रीनी अत्यंत सहज, काव्यमय आणि अर्थातच अलंकारमय शब्दात व्यक्त केल्या आहेत. ग्रंथवाचनाची आणि लोकमान्य चरित्र चिंतनाची फलश्रुती त्यांनी 'हेतु'^७ या अलंकाराचे उदाहरण म्हणूनच दिली आहे. करमळकरशास्त्री म्हणतात,
तपोज्ञानवयोवृद्धबालवाङ्मयचिन्तनम्
परदास्यविमुक्तिः प्राक् स्वराज्यप्राप्तीरेव च॥

लोकमान्यांचे चरित्र विशद करणारा आणि स्वतंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रबोधक आणि हितावह संस्कार मिळण्याच्या दृष्टीने रचला गेलेला, अत्यंत अभिनव असा हा ग्रन्थ, एकप्रकारे देशसेवाच होती असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. अशाच प्रकारे श्रेष्ठपुरुष, संत, क्रांतिकारी

समाजसेवक शास्त्रज्ञ स्त्री पुरुषांची चरित्रे, अशा माध्यमातून पुढे आली तर निश्चितच त्यांचे कार्य तर सर्वदूर पसरलेच तसेच त्यांच्या चरित्रांना साहित्यिक मूल्येही प्राप्त होतील. विद्यार्थी, अध्यापक आणि इतर वाचक यांना ते प्रेरणादायी ठरेल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ

१. राज्ञःकरेण तुदितान् कुर्वन् विकसितानान्
तेजस्वीबाल!सूर्योऽभूर्लोकसन्तापहारकः।।। (रूपक)
(लोकमान्यालंकारः)
२. स्वभावोक्ति अलंकार — स्वभावोक्तिः स्वभावस्य
जात्यादिस्थस्य वर्णनम्। (लोकमान्यालंकारः)
३. दीपक अलंकार — वदन्ति वर्ण्यवर्णानां धर्म्यैक्यं
दीपकं बुधा। (लोकमान्यालंकारः)
४. उत्तर अलंकार — किंचिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमु—
त्तरम्। (लोकमान्यालंकारः)
५. गोविप्रेशशिवप्रियः सुजनताऽवासः सदाचोन्नतः
क्राम्यत्केसरिणा स्वकीयपरयोर्निभीतिभीतिप्रदः
शक्यो नाक्रमितुं विना परिचीतानेवं समत्वं च स
किन्तु त्वं खलु चेतनः स तु सदा श्रीसिंहदुर्गो जडः।।।
(लोकमान्यालंकारः)
६. राज्ञःकरेण तुदितान् कुर्वन् विकसितानान्
तेजस्वीबाल!सूर्योऽभूर्लोकसन्तापहारकः।।। (रूपक)
(लोकमान्यालंकारः)
७. हेतु अलंकार — हेतुहेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरूच्यते।
(लोकमान्यालंकारः)

संदर्भ सूची

१. लोकमान्यालंकारः — पं. गजानन रामचन्द्र करमळकर
शास्त्री, प्रकाशक — पं. ग. रा. करमळकर शास्त्री,
तोफखाना घर नं. १२ इंदूर १९४१
२. आचार्यमम्मटकृत काव्यप्रकाशः — गजाननशास्त्री
मुसळगावकर, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
३. नवनीत संस्कृत व्याकरण — पं. रा. नाटेकर, नवनीत
पब्लिकेशन्स लि. मुंबई १९९५
४. सुगममराठी व्याकरण — मो. रा. वाळींबे, नितीन
प्रकाशन, पुणे ३०, १९९७
५. संस्कृत साहित्यशास्त्राची तोंडओळख — सरोज
देशपांडे, पद्मगंधा प्रकाशन, २००५
६. The Practical Sanskrit Dictionary — V. S.
Apte, Motilal Banarasidas Publishers
Private Limited, New Delhi, 2010

आदिवासी कवी नीलकांत कुलसंगे यांच्या काव्यातील 'सूर्य'

रत्नप्रभा अंजनगावकर

सारांश

डॉ. नीलकांत कुलसंगे म्हणजे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होय. कुही तालुक्यातील मांडळ सारख्या लहान गावात जन्म झाला. या गावचा आदिवासी समाजातील पहिला एम.बी.बी.एस., नाट्य, लोककला, संगीत, साहित्य कलांची आवड. महाराष्ट्रात वैद्यकीय अधिकारी होते. सध्या भारत सरकारच्या सूचना आणि प्रसारण मंत्रालयांतर्गत गीत आणि नाटक प्रभागात उपनिदेशक पदावर कार्यरत 'आदिम सुगंधयुक्त' हा त्यांचा पहिलाच काव्यसंग्रह. या काव्यसंग्रहाचे प्रामुख्याने काही वैशिष्ट्ये ठळकत्वाने जाणवतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराविषयी नितांत आदर, धम्मतत्वज्ञानाची छाप, आदिवासींची वेदना, आदिवासी क्षमता, आदिवासींचे पेटून उठणे इत्यादी.

बाबासाहेबांसम प्रदीप्त सूर्याचे दर्शन झाले आणि कवींच्या अस्तित्वालाही प्रकाशाचा स्पर्श झाला. ह्या व्यक्तिमत्त्वाने कवींचे जीवन लखलखून जाते आणि आपल्या सर्व वेदनांवर आणि दुःखावर मात करून आकाशाला गवसणी घालण्याचे स्वप्न प्रत्यक्ष साकार होते. हा सर्व प्रवास ह्या लेखात 'सूर्य' ह्या प्रतिमेच्या अनुषंगाने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कवी कुलसंगे ह्यांच्या बहुतांशी कवितांत 'सूर्य' ही प्रतिमा 'प्रकाशमय' अंधारावर मात करणारी, कधी अन्याय करणारी व्यक्ती म्हणूनही येते तर कधी हा सूर्य माणसाला उजेडाचे वरदान देणारा म्हणून येतो. ह्या कविता वाचताना 'सूर्य' विविध रूपांत, रंगात आपल्यासमोर येतो. विद्रोह चेतवण्याचे एक नवे दालन अनेकदा 'सूर्या'च्या रूपात वाचकांसमोर येते. ह्याच पार्श्वभूमीवर 'आदिम सुगंधयुक्त' ह्या काव्याचे अंतरंग उलगडण्याचा हा प्रयत्न आहे.

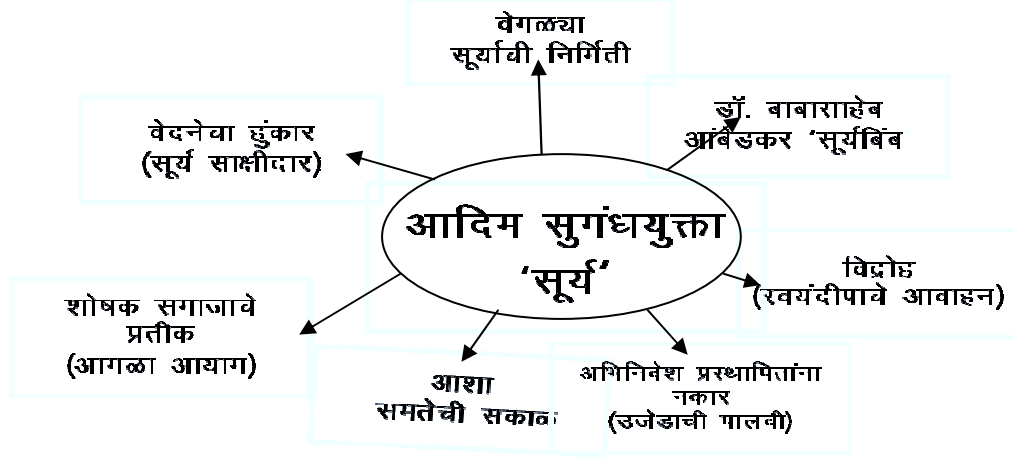
सांकेतिक शब्द : समाजभान, सूर्य, वेदना, विद्रोह,

प्रास्ताविक

आदिवासी काव्य 'आदिम सुगंधयुक्त' चा अभ्यास करतांना आदिवासी साहित्य म्हणजे काय ह्याचा विचार करावा लागतो. प्रसिद्ध आदिवासी कवी आणि समीक्षक, डॉ. विनायक तुमराम यांच्या मते "आदिवासी काव्य आदिवासी जीवनातील दुःखाचे शोध घेणारे, आदिवासी हुंकारांनी भडकलेले आणि अंधाराशी झगडणारे आहे." (डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन, पृ. २) वन-अरण्यात राहणारा हा समाज मुख्य प्रवाहापासून अलिप्त झाला. शिक्षणापासून वंचित राहिला. प्राचीन काळापासून मानवी अधिकारांपासून वंचित राहिलेल्या या आदिवासींनी स्वतःची लढाई स्वतः सुरू केली. ही लढाई जेव्हा शब्दांनी

लढवल्या गेली. तेव्हा आदिवासी साहित्य मुक्तिसाहित्य बनले. आपल्या घायाळ आयुष्याची मलमपट्टी करताना त्यांच्या कला त्यांच्या समवेत होत्या. 'साहित्य' कलेने त्यांचे जीवन सुसह्य केले आणि त्यासोबतच सान्या समाजाला मानसिक आणि वैचारिक बळ दिले. त्यांच्या भोगलेल्या दुःखांना शब्दरूप मिळाले आणि आदिवासी समूह चेतला. प्रस्थापित व्यवस्थेला धक्का देता देता समाजात नवी जागृती आली. प्राचार्य राम शेवाळकर म्हणतात, आजचे आदिवासी साहित्य हे नव्या प्रबोधनाचे उपासूक्त आहे" (प्राचार्य राम शेवाळकर, 'गोंडवन पेटले आहे' पुरस्कार, विनायक तुमराम, चंद्रपूर, पृ. ३)

आदिम समाजाचे चित्रण करताना हे

साहित्य कालबाह्य तर झाले नाही? असा प्रश्न निर्माण होणाऱ्या हजारो अंतःकरणांना आदिवासी साहित्याने नवीन उर्जा दिलेली दिसते. त्याचेच मूर्त उदाहरण 'आदिम सुगंधयुक्ता' होय. आदिवासींचे आदिम जीवन शब्दबद्ध करता करता कवी 'आदिम सुगंधयुक्ता' चा प्रवास आधुनिक सुगंधयुक्ताकडे वाटचाल करताना दिसतो.

डॉ. कुलसंगे ह्यांचा हा २००७ चा काव्यसंग्रह होय. आदिवासी कवितेच्या प्रेरणा, अनुबंध आणि तिचे विशेष अत्यंत ठळकत्वाने डॉ. कुलसंगे ह्यांच्या काव्यातून दिसून येतात. आदिवासींचे प्रखर जीवन सोसताना आलेले दुःख, दुःखातून वर येण्याची धडपड आणि निराशेतून बाहेर पडून हा विश्वास देणारा महामानव ह्याचे चित्रण 'आदिम सुगंधयुक्ता'त आहे. ह्या काव्यसंग्रहातील सूर्य आणि तत्सम शब्द, प्रतिमा, प्रतीके ह्यांच्या साहाय्याने ह्या कविता उलगडण्याचा प्रयत्न आहे. आदिम जीवनचित्रण करतानाच ही कविता आधुनिक काळातही आपली अर्थनिष्ठा गमवत नाही. उलट

तिचा आशयपरिघ निरंतर वाढताना दिसतो.

'असा जन्म झाला माझा' ही संबंध कविता आदिवासी जीवनाची करुण कहाणी आपल्या समोर मांडते आणि त्यासोबतच उजेडाचा वसा मिळताच मायबापाची कमाई अर्थपूर्ण होऊन जाते. झुडपाच्या आडोशाला जन्मलेला बाळ, पालापाचोळा साक्षीदार, नभाने घेतलेले दर्शन, 'माय' होण्याच्या वेदनेचा हंबर काळ्या नभालाही थबकवणारा. पावसाच्या धारा, झोपायला मात्र धरा, तान्हुल्याचे स्पंदन ठार करणारी थंडी आणि रक्त जाळून टाकणारे आयुष्य असे दुःखाचे शब्द वाढत असताना कवी म्हणतात.

....मेंदुमध्ये माझ्या
दुध उर्जाइचे गेले....
लपू लपून चांदणी...
जाग आली प्रकाशाला...
धावोनिया चंद्र आला...
माझा उजेडाचा वसा
गावोगावी पोहचला...
दिशा सुगंधाने न्हाल्या...
मायबापाच्या डोळ्यांना
धारा आनंदाच्या आल्या...

‘मी एक पंखहीन पक्षी’ असे म्हणून हिणवणाच्या कवीच्या कानावर शब्द येतात, उठा; शिका; संघटित व्हा; संघर्ष करा आणि पंख फुटतात हे पंख स्वत्वाची जाणीव करून देणारे, अस्मिता जागवणारे असतात.

बाबासाहेब आंबेडकर आणि सूर्य

कवी नीलकांत कुलसंगे यांचे डॉ. आंबेडकरांशी एक प्रामाणिक वैचारिक नाते आहे. पंखहीन भूतकाळावर मात करून आज आदिवासींना झुंजार बनविणारे महामानव म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कवीने ‘सूर्यबिंब’ म्हणून गौरविले आहे.

..... आणि माझ्या दारात

माझ्या स्वागतासाठी

उभे एक सूर्यबिंब

माझ्या प्रतिक्षेत केव्हाचेच

माझ्या हाती सूर्य द्यायला.

(अंधारलेली खोली)

अंधारात आयुष्य काढणाऱ्याच्या हाती ‘सूर्य’ देणारे आंबेडकर कवीला दिसतात.

डोळ्यात प्रकाशपुंज घेवून येत असलेला महामानव मला प्रदान करून गेला.

एक संपन्न उजेडाचे झाड ... (उजेडाचे झाड)

संकटाच्या अंधारावर विजय मिळविण्यासाठी त्या महापुरुषाच्या डोळ्यातून प्रकाश घेतलेला असतो. आणि उजेडाचे झाड अधिकच प्रकाशमय होते. कवीचा आत्मविश्वास शब्दात असा व्यक्त होतो.

मी जाणार आहे तिथे

जिथे सूर्यसुद्धा कधी पोहचलाच नाही. (रत्ने)

बाबासाहेबांनी असे हजारोनी सूर्य निर्माण केले. जणू त्या युगाचे नाव ‘प्रकाशपर्व’ ठरवावे. आकाशातल्या सूर्यालाही हे तेज पाहून धडकी भरली. आकाशस्थ सूर्य भारतभूवरील सूर्याला

भिऊ लागला—

कारण त्या सूर्याने अनेक सूर्य निर्माण केले

प्रकाशपर्वच जणू

तेव्हा सूर्यालाही भरली धडकी

माझ्या प्रकाशपर्व भरारीची.... (उड्डाण)

शोषितांसाठी हा महामानव म्हणजे रणरणत्या उन्हात मंद वारा; उष्याने दुभंगलेल्या मातीत मृगशंख,; श्रावणसरीतील मृद्गंध, सुखद गारवा, अलगद, उबदार स्पर्श करणारे ‘तेजोवलय’ म्हणजे डॉ. आंबेडकर. सूर्यकुलाचे सभासद बनवणारे बळ त्यांच्याकडे आहे. सूर्य मुठीत धरणारी भरान्यांची भरारी घेणारी पिढी त्यांनी तयार केली आहे.

वेदना, विद्रोह आणि सूर्य

राना—डोंगरदऱ्यात, टोला—पांड्यात राहणारा आदिवासी समूह आपले दुःख बोलू लागला. लिहू लागला. ठसठसणाऱ्या वेदनेला शब्दरूप आले. आदिवासी मायच्या वाट्याला आनंदाचे गाणे कधीच आले नाही. आसवांचे गाणे गाणारी ‘माय’ ह्या काव्यात आहे.

सान्या दुःखीतांचे भले तुझ्या डोयामंथी आले

(आसवांचे गाणे)

पण ह्या खाचाखळग्याच्या वाटेवरून चालताना अनेक स्वप्नांचे ‘गर्भपात’ होतात.

सूर्योदयाच्या प्रथम किरणापासून

सूर्यास्ताच्या अंतीम किरणापर्यंत

वेदनेने बरबटलेले माझे जगणे

असंख्य

काळोख्या रात्री देखील

लपवू शकल्या नाहीत ... (गर्भपात)

हजारो वर्षापासून आदिवासींच्या वेदनांचा सूर्य साक्षीदार आहे. उगवतीचा सूर्य प्रकाश घेऊन येईल असे वाटत असतानाच, शांत प्रकाश पसरवणारा चंद्र लुप्त होतो.

परंतु सूर्योदयाच्या शांत प्रकाशकिरणाने
चंद्रज्योती वळून जाते
चंद्राच्या, अस्तात....
पण चंद्राच्या अस्तात आणि
सूर्योदयात एक लहानसे अंतर असते
त्याचक्षणी अंधार सर्वात जास्त
गडद असतो असेही म्हणतात
पण,
ते जीवन असते फक्त भयाण (तक्रार)

काळोखमय जीवनाला भिऊन पळणाऱ्या
मुर्दाड लोकांची कवीला चीड आहे. आपलेच
प्रेत छिन्नविछिन्न अवस्थेत पाहणाऱ्या लोकांचा
उद्वेग आहे. म्हणून आदिवासी बांधवांनी अंधार
फेकून द्यायचा आहे. प्रस्थापित व्यवस्थाधिशाना
कवी ललकारतात —

युगायुगाच्या काळ्याकुट्ट
अंधारातून मी माझ्या आयुष्याला
ओढत ओढत उजेडाकडे आणले
(व्यवस्थाधिशानो....)

कवीला 'उजेडाकडे येणे' ही सुद्धा
जीवनाची अपूर्णता वाटत असावी. नीलकांत
कवितेत 'स्वयंदीप भव' हा संदेश मिळतो.

अखंड उगव
विसरू नकोस, दुःखी होऊ नकोस,
उजेडानं अंधार दूर होतो
यशाची छाया सतत तुझ्या सोबतीला आहे.
तू फक्त उगव अविरत
महाप्रकाश होण्यासाठी ... (नीलकांत....)

मग कशाचीही भीती वाटत नाही.
अत्याचाराने फाटलेले आकाश, काळवंडलेला
सूर्य, संस्कृतीने बुरसटलेले मन ह्या सर्वांवर
विजय मिळविण्यासाठी

माझा प्रत्येक डोळा झाला असतो.
एक एक तळपता सूर्य
एक एक अंगारलेला सूर्य ... (आग)

अभिनिवेश, आशावाद आणि सूर्य

स्वतःचे सोसणे ही एक अस्सल अनुभूती
आहे. प्रथम प्राक्तन म्हणून स्वीकारलेले प्रखर
जीवन आहे. पण ह्यातून प्रस्थापितांना नाकारून
अभिनिवेशाने दिलेला प्रखर लढा सुरू आहे.
दुःखातून वर येण्याची धडपड आहे आणि मूर्दाड
बनविणाऱ्या नैराश्यातून निघूच हा विश्वास
कवितांत आहे. हा आत्मविश्वास देणारी
बाबासाहेब आंबेडकर ही महान व्यक्ती सतत
कवींसोबत आहे. 'उजेडाची पालवी' या कवितेत

...तुझ्या ओलाव्यात
उजेडाची पालवी आहे
उर्जेचा गंध
आणि स्वयंप्रकाशित जीवनाची सुंदर पहाट
आहे. (उजेडाची पालवी)

ही उजेडाची पालवी आई, पत्नी किंवा
प्रेयसीही असू शकते. उजेडाची पालवी ज्यांच्या
आयुष्यात आहे, तिथे 'समतेची सकाळ'
उगवणारच. 'समतेची सकाळ' शोधायला
निघालेला कवी म्हणतो.

केव्हाचीच माझी वाट पाहाते आहे
फक्त माझीच वाट पाहाते आहे
समतेची सकाळ ... (समतेची सकाळ)

या संग्रहात 'काळा पापुद्रा' नामक छोटी
पण अर्थसंपृक्त प्रतीकात्मक कविता आहे. सूर्य
हा शोषक उपकारकर्त्याच्या भूमिकेत आणि चंद्र
लाचार माणसाच्या भूमिकेत आहे. पण हाच
लाचार माणूस चेतून उठतो. त्या व्यक्तीविषयी
कवी अभिमान व्यक्त करतात. चंद्राला 'काळा
पापुद्रा' ही शिक्षा कोणी दिली?

कां म्हणून तू
सूर्याला जाब मागीतला नाहीस ?
ज्याने तुला प्रकाशित केले
की त्याचाही तू वैरी झालास
अमावस्येला त्याचा प्रकाश घेण्यास

नकार दिलास म्हणून....
पण त्यामुळेच मी तुझ्या
स्वाभीमानाची कदर करतो ... (काळापापुद्रा)

‘सूर्यास्ताच्या कविता’ हे दीर्घ काव्य प्रतीकांच्या पातळीवर अत्यंत समर्पक उतरले आहे. ह्या काव्यातील ‘सूर्य’ बहुआयामी आहे. शोषक समाजाचा सूर्य अस्ताला गेला आहे हे वेगवेगळ्या पद्धतीने कवी सांगतो. खूप सोसल्यानंतरची उसळलेली आग अमानुष अत्याचारानंतर होरपळलेले जीवन, मायबहिणीवर क्रूर बलात्कार करणाऱ्या नरभक्षक श्वापदांना कवी अभिनिवेशात उत्तर देतात ‘आम्ही निर्माण करू वेगळे सूर्य, वेगळे विश्व निर्माण करण्यासाठी ह्या विश्वात कुंतीला उपभोग्य समजणाऱ्या सूर्याचे काही स्थान नाही. द्रोणाचार्यासारख्या भेदभावाच्या कचाट्याला आम्ही फेकून देऊ. या सर्व संघर्षात आम्ही एकाकी, बहिष्कृत ठरू शकतो पण त्याची पर्वा नाही, कारण

सूर्याला उगवू दे म्हणणाऱ्या
तथाकथित मानवपुत्रांनो
तुमचा सूर्य कधीच अस्ताला गेला आहे
आणि आता तर,
माझा सूर्य
उगवायला प्रारंभ झाला आहे ..

(सूर्यास्ताच्या कविता)

प्रा. विजयकुमार गवई ह्या काव्यसंग्रहाचे स्वागत करताना म्हणतात, ‘डॉक्टरांचे अनुभव— विश्व अत्यंत समृद्ध असल्याचे जाणवतेच परंतु निराशा, पराभव या घटनाक्रमांकावर जिद्दीने विजय संपादन करण्याची त्यांची जीवनहातोटी सुद्धा मोठी प्रकाशमय व अवर्णनीय आहे.’³ (आदिम सुगंधयुक्ता, पृ. ९)

आदिम सुगंधयुक्ता आणि वर्तमानकाळातील
आव्हाने

एक फार मोठा समूह मुख्य प्रवाहापासून दूर होता त्या आदिवासी समूहात वैचारिक जागृती येते. मुख्य प्रवाहात सामील होताना त्यातला गाळ काढून एक निर्मळ प्रवाह तो निर्माण करतो. ‘आदिम सुगंधयुक्ता’ माणुसकी— पासून दूर गेलेल्या माणसाला पुनश्च ‘माणूस’ बनवायचे व्रत घेऊन आलेला आदिम सुगंध आहे. डॉ. विनायक तुमराम ह्यांनी एकूणच आदिवासी साहित्याविषयी केलेले विधान ‘आदिम सुगंधयुक्ता’ ह्यातील काव्यालाही लागू पडते. या साहित्यात वेदना, विद्रोह, अभिनिवेशही आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेला दिलेला विचारपूर्वक नकार आहे. मानसिक बळ देणारे वैचारिक संकेत आहे.⁴ (विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन, पृ. २) ‘आदिम सुगंधयुक्ता’ काव्य परिवर्तनाचा ध्यास देते. न्याय आणि समता ह्यांची आस जागवते. मानवतेचा प्राणश्वास देते. कारण ही कविता जीवनवादी आहे. समाजातील आदिवासींचे दुःख, त्यांचे तळतळाट, त्यांचे पेटून उठणे, स्वतःच्या अस्तित्वासाठी लढा देणे इत्यादि ‘आदिम सुगंधयुक्ता’ची बलस्थाने आहेत. पण त्याबरोबरच नवीन काळातील नव्या आव्हानांना सामोरी जाण्यासाठी कवी कुलसंगे ह्यांच्या कवितेने तयार असावे. आदिवासींच्या निष्पाप निसर्गावर ‘नक्षलवाद’ धिंगाणा घालतो आहे. ह्यात आदिवासी मारतो आणि मरतो. ह्या नक्षलवादाविषयी वास्तविक जागरणही आजच्या काळाची गरज आहे. हे साहित्यात यायला हवे. आता चिंतनाचा परिघ विश्वपातळीपर्यंत विस्तारतो आहे. अर्थव्यवस्थेतील जागतिकीकरण साहित्यकलेलाही प्रभावित करित आहे. आदिवासी साहित्यात उमटलेला विद्रोह आणि

समतेचा स्वर हा सान्या जगातील आदिवासींना आपला वाटायला हवा. तरच मराठी आदिवासी साहित्य खरेखुरे विश्व साहित्य बनेल. ज्या कवीजवळ कुठल्याही आस्थेचे अंतःकरणातून, उमटलेले शब्द आहेत, संघटित होणारे, आग चेतवणारे, विद्रोह फुलवणारे, युद्धाचे शिंग फुंकणारे, मूर्तिमंत 'संघर्ष' असे शब्द आहेत, त्या कवीला उसन्या कळवळ्याची आणि लढावूपणाची गरज नाही. वर्तमानातील नव्या आव्हानांना सामोरी जाणारी कविता यापुढची नक्कीच असेल.

निष्कर्ष

आदिवासी साहित्याच्या मुख्य चार प्रेरणा आहेत. निसर्ग, सांस्कृतिक संचित, आदिम इतिहास आणि आंबेडकरी विचार.

कवी कुलसंगे ह्यांच्या कवितेने कोणतेही पारंपारिक साचे न स्वीकारता 'स्व'तंत्र वापरले

आहे.

'सूर्य' ही प्रतिमा वापरताना प्रकाशाचे ते प्रतीक आहे हे स्वीकारणे जसे आहे. तसेच 'सुगंधयुक्ता' तील सूर्य अनेकपरीने वेगळा आहे.

'आदिम सुगंधयुक्ता' मधील सूर्य तेजस्वी आंबेडकरांसाठी वापरलेले प्रतीक आहे तर कधी शोषकही आहे. कधी वेदनांचा साक्षीदार आहे तर कधी तप्त प्रक्षोभाचे रूपही धारण करणारा आहे. कधी कुंतीलाही बदनामी देणारा आहे तर कधी आशा आणि विश्वासाचे बळ देणारा आहे.

कवी कुलसंगे ह्यांचा 'आदिम सुगंधयुक्ता' हा काव्यसंग्रह पहिलाच प्रयत्न आहे, असे असूनही त्यांची काव्यभाषा आणि काव्याशय अतिशय सखोल आहे. आपल्या मर्यादा ओलांडून नक्कीच विश्वसाहित्याकडे झेप घेणारे बळ तिच्यात आहे.

संदर्भ सूची

१. डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन, पृ. २	३. प्रा. विजयकुमार गवई, प्रस्तावना, 'आदिम सुगंधयुक्ता', पृ. ९
२. प्राचार्य राम शेवाळकर, गोंडवन पेटले आहे, पुरस्कार, पृ. ३.	४. डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन, पृ. २

संदर्भ ग्रंथ

१. कळवे डॉ. डी. एन. (संपादन) आदिवासींच्या लोकसाहित्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती, वैभव प्रकाशन, हिंगणघाट, २०१३	४. तुमराम, डॉ. विनायक, आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२
२. कुलसंगे, नीलकांत, आदिम सुगंधयुक्ता, समित प्रकाशन, नागपूर, २००७.	५. तुमराम, डॉ. विनायक, शतकातील आदिवासी कविता, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, २००३
३. तिडके श्रीकांत समकालीन साहित्य जाणिवा आणि भाष्य, तनुजा प्रकाशन नागपूर, २०००	६. मुनघाटे, डॉ. प्रमोद, आदिवासी कादंबरी आणि इतर, तनुजा प्रकाशन नागपूर, २००५

राजी सेठ के उपन्यास 'तत्सम' में विधवा समस्या

परिवर्तिका अंबादे

सारांश

राजी सेठ एक उच्च कोटि की साहित्यकार के रूप में उभरकर सामने आती हैं। हिन्दी साहित्य जगत में उनकी अपनी अलग पहचान है। इनका साहित्य मानव कल्याण और शाश्वत जीवन मूल्यों की भूमिका पर आधारित है। उन्होंने अपने कथा-साहित्य में वर्तमान समय की ज्वलंत समस्याओं को उकेरा है। इनका साहित्य वास्तविकता को दर्शाता है। काल्पनिकता की इनके साहित्य में कोई गुंजाइश नहीं दिखाई पड़ती। उनका 'तत्सम' उपन्यास मानसिक अंतर्द्वन्द्व तथा चयन की कथा है। भारतीय समाज में विधवा स्त्रियों का जीवन दुःखों से भरा तथा यातनामय है। सामाजिक कट्टरता एवं रूढ़ियाँ उसका जीना दुभर कर देती है। स्त्री इस जीवन को एक अभिशाप के रूप में झेलती रहती है। 'तत्सम' उपन्यास में इस अभिशाप से बाहर निकलने के लिए नायिका तथा उसके परिवार के सदस्य पुनर्विवाह का पक्ष लेते हुए दिखाई देते हैं। वह एक सुशिक्षित विधवा नारी है। परिवेशगत संस्कारों और अपनी मानसिकता से जूझती पीड़ित स्त्री का अति सूक्ष्म चित्रण इस उपन्यास में किया गया है। इस उपन्यास की नायिका विधवा है, जो समाज की रूढ़ियों, विसंगतियों की परवाह न करते हुए अपने आप से संघर्ष करती हुई आगे बढ़ती है। इस नारी के माध्यम से ही लेखिका ने आज के समाज की अन्य भारतीय नारी का भी चित्रण किया है। लेखिका ने इस उपन्यास में नारी की समस्याओं का समाधान ढूँढ निकाला है। इससे पता चलता है कि लेखिका नारी की पक्षधर रही है। वह नारी जाति की चेतना की समर्थक है। 'तत्सम' के माध्यम से विधवा समस्या को उभारा है और उसका निराकरण करके चेतनामयी नारी का चित्रण किया है।

सांकेतिक शब्द : तत्सम, विधवा, समस्या, चेतना, नारी, राजी,

प्रस्तावना

राजी सेठ हिन्दी कहानी जगत में एवं महिला कथा लेखन में अपना विशेष स्थान रखती है। अपने स्वतंत्र चिंतन के कारण एक स्वतंत्र पहचान भी बनाये हुए है। उनका स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी साहित्य के विकास में महत्वपूर्ण योगदान रहा है। उन्होंने समाज में पनपती समस्याओं को कथा-साहित्य में दर्शाने का भरसक प्रयास किया है। इनका कथा-साहित्य मानव कल्याण और शाश्वत जीवन मूल्यों की भूमिका पर आधारित है। आधुनिक बोध से निहित समाज का चित्रण उनके कथा साहित्य में स्पष्ट दिखाई पड़ता है।

उपन्यास, जीवन के यथार्थ को उजागर करने का एक सशक्त माध्यम है। उपन्यास समाज में व्याप्त सभी प्रकार की समस्याओं को

लेकर चलते हैं और उन समस्याओं से जूझने का समाधान प्रस्तुत करता है। उपन्यास साहित्य में परिवेश या वातावरण का अपना महत्व है। राजी सेठ ने 'तत्सम' उपन्यास में विधवा समस्या का उल्लेख किया है और उसके समाधान के रूप में पुनर्विवाह का प्रस्ताव रखा है। जो आज भी एक अक्षम्य अपराध माना जाता है। स्त्रियों के लिये जो लक्ष्मण रेखाएँ खींची गई हैं शायद उन्ही की ओर संकेत करते हुए 'गुप्त जी' ने कहा है –

“नर कृत शास्त्रों के बंधन है
सब नारी को लेकर

अपने लिए सभी सुविधाएँ
पहले ही कर बैठे नर।”^१

'तत्सम' उपन्यास राजी सेठ का प्रसिद्ध उपन्यास है। जिसकी प्रमुख समस्या विधवा –

विवाह अर्थात् पुनर्विवाह की रही है। उन्होने इस उपन्यास में दुनिया के दस्तूर की बात की है। “दुःख को अगर हम हँसकर झेले तो दुःख, दुःख नहीं रह जाता। कचोट एवं कसक नहीं पहुँचता। दुःख को लेकर बैठोगे तो जीना मुश्किल हो जाएगा।”² भारतीय संस्कृति के विकृत स्वरूप को भी वह व्यक्त करती है। यह उनके ‘तत्सम’ उपन्यास की विशेषता है। इस उपन्यास में जीने की जिजीविषा को व्यक्त किया है।

‘तत्सम’ एक सामाजिक उपन्यास है, जो जीवन के प्रति एक खुली सार्थकता और खोज का परिणाम है। उपन्यास की नायिका वसुधा चौधरी एक सुशिक्षित विधवा नारी है। और वसुधा की हरी-भरी जिन्दगी दुःख में डूब जाती है। यहाँ लेखिका ने वसुधा को रोते, बिलखते हुए, या सामाजिक कुरितियों का पालन करते हुए नहीं दिखाया बल्कि वसुधा निखिल के जाने के बाद अपने पावों पर खड़ी होती वह प्राध्यापिका बनती और अपना भविष्य निश्चित करती।

‘तत्सम’ यूँ तो चिरकाल से चली आ रही विधवा समस्या की ही कथा है, किन्तु उस समस्या को राजी सेठ ने अलग परिप्रेक्ष्य एवं संदर्भ में उठाया है। यहाँ परंपरा या रूढ़ि विधवा विवाह में बाधक नहीं है और न ही परिवार की मानसिकता। यहाँ समस्या है, विधवा वसुधा की स्वाधीन अस्मिता की, उसकी स्वायत्त एवं आत्मनिर्णय की। अपने ही शुभचिंतको के विचार एवं अपने स्वतंत्र विचारधारा के संघर्ष की तथा उसके अन्तर्द्वंद्व की, जिसका चित्रण राजी ने बखूबी किया है। ‘तत्सम’ का कथानक पढ़कर यह महसूस होता है कि, जैसे राजी सेठ ने परंपरा और सांस्कृतिक आधुनिक समाज बोध को एक साथ मानवीय संबंधों में बाँध दिया है।

वसुधा का विधवापन उसे असुरक्षित कर जाता है। हमारा समाज जानता है कि वसुधा प्राध्यापिका है—अपनी देखभाल कर सकने योग्य प्रतिभा व साधन जुटा रही है। तथापि, उसे किसी न किसी सुरक्षा की आवश्यकता को सहना पड़ता है। भैया और भाभी समाचार—पत्र में वैवाहिक विज्ञापन देते हैं परिणामस्वरूप ऐसे ऐसे लोग वसुधा को देखने आते हैं, जो असहनीय होते हैं। उनके व्यवहार से ही पता चलता है कि विधवा की समाज में क्या अवस्था होती है। समाज विधवा को किस नज़र से देखता है।

वसुधा के प्रति जतीन, पाठक, मि. इंटलेक्चुअल जो उसे देखने आये थे उनका अभद्रतापूर्ण व्यवहार न सिर्फ पुरुष जाति के लिए कलंक है बल्कि स्त्री के आत्मसम्मान को भी ठेस पहुँचानेवाला है। “मि. इंटलेक्चुअल में देह की चुप्पी को आजमा लेने की हँस है..... और तो और अपनी पुरुष प्रभुत्व सजगता में फँसले का अधिकार भी वे अपना ही समझते हैं, क्यों न हो नियति के पेड़ से अधपके फल की तरह टूटी वसुधा के लिए इतनी उदारता जरूरी है।”³ हालांकि माँ नहीं चाहती कि वसुधा का पुनर्विवाह हो। वह स्वयं वैधव्य झेल चुकी है। इसका कारण भी है— सामाजिक प्रथाएँ, जिसमें पुनर्विवाह को मान्यता नहीं है। लेकिन वसुधा के भैया—भाभी चाहते हैं। किसी न किसी रूप में वसुधा स्वयं भी चाहती है।

‘तत्सम’ में विधवा स्त्री की हर भंगिमा को रेखांकित किया है राजी सेठ ने। “वैधव्य सजा है—स्त्री के रूप में जन्म लेने की, रूढ़ियों तथा परंपराओं की चौखट में प्रेम कर दिये जाने की, त्याग और संयम का लवाददा ओढ़ लेने की, सपनों और महत्वाकांक्षाओं का गला घोट देने की, अभिशापित आत्मनिर्वासित जीवन जीने

की।”^४ वैधव्य किस प्रकार जीवन के हर रंग को छीन लेता है, इसका प्रमाण है शालिनी। परंपराओं की बंदिनी है—शालिनी। जीवन इतना रंगहीन कि नाटक में भी ‘नव—विवाहिता की भूमिका’ के रंगों से परहेज रहता है। त्याग और संयम के नाम पर विधवाओं की छद्म, जीवन जीने की, विवशता का उदाहरण है शालिनी। तभी तो नव—विवाहिता की भूमिका करने से इंकार कर देती है। राजी सेठ ने ऐसे ही संस्कारों में जकड़ी महिलाओं का भी उल्लेख किया है जो महिमा मंडित की जाती है। ताकि आगे की पीढ़ी भी उन परंपराओं का पालन करें। “एक कोई ताई थी जिन्हें पति की चिता से खींचकर लाना पड़ा था और महिनों कमरों में बंद रखना पड़ा था। बहुत दूर की एक मौसी थी, वैधव्य में संन्यासिनी होकर स्वर्गाश्रम में रह रही थी। एक माँ की सहेली थी, उन्होंने पच्चीस वर्ष से नमक नहीं खाया था अपने पति की मृत्यु के बाद।”^५

सुधारवादी दृष्टिकोण भी विधवा स्त्री को समझौता करने के लिए ही विवश करता है। वसुधा की व्यथा इन शब्दों में प्रकट होती है “अजीब तरह से पराधीन हो गया है जीवन। दूसरो के लिए समाधान, समझौते के लिए अभिशाप।”^६

वसुधा के रूप में जिस पात्र को राजी सेठ ने रचा है वह मानो नारीवादी चेतना की साकार मूर्ति है। वह विधवा होने के बावजूद अपने अस्तित्व को यथोचित सम्मानित तरीके से अखंडित बनाये रखने में सफल होती है। अपनी जीने की इच्छा से उर्जा प्राप्त करती है। “बिना आक्रमण या विद्रोही हुए, बिना नारीवादी आंदोलन का बिगुल बजाए, नारी शक्ति का एहसास कराती है। स्वावलंबी, आत्मसजग वसुधा वैधव्य को अभिशाप मानकर दयनीयता एवं सहानुभूति का पात्र नहीं बनना चाहती और

न ही आधुनिकता के नाम पर ‘विमेन लिब’ के झंडे तले आकर खड़ी हो जाना चाहती है। सामंजस्यपूर्ण तरीके से अपने अधिकार का उपभोग करती है।”^७

राजी सेठ ने वसुधा के माध्यम से विधवा समस्या को उजागर किया है और उसका समाधान भी ढूँढ निकाला।

विधवा समस्या

हिन्दी उपन्यासकारों ने विधवा समस्या को पर्याप्त महत्त्व दिया है। नारी के अमानुषिक शोषण के अतिरिक्त विधवा प्रथा समाज में अनेक अनाचारों का भी मूल कारण रही है। प्रेमचंद युग के अधिकांश सामाजिक उपन्यासों में इस समस्या का चित्रण ‘वरदान’, ‘प्रेमाश्रम’, ‘प्रमिला’, ‘परख’ आदि प्रमुख उपन्यासों में किया गया है। विधवा पर दोषारोपण करना कितना आसान है इसका मार्मिक चित्रण प्रेमचंद ने किया है। यशपाल ने ‘देश विद्रोही’ में विधवा समस्या को नए वैचारिक धरातल पर प्रस्तुत किया है। इसी प्रकार राजी सेठ के उपन्यास ‘तत्सम’ की विधवा नायिका जीवन में संघर्ष करके पुनर्विवाह करती है।

जीवन साथी का न रहना किसी के लिए भी दुःखदायी होता है चाहे वह स्त्री हो या पुरुष। किन्तु साहचर्य के अभाव को ही जीवनसाथी बनाकर व्यथित जीवन जीने का अधिकार नारी को, रूढ़ियों एवं परंपराओं के नाम पर समाज ने दिया है, जिसका नाम है वैधव्य। वैधव्य स्त्री को इन्सानियत की परिधि से बाहर ढकेल दिए जाने की व्यथा है। असहायता, दयनीयता तथा विवशता से घिर जाती है विधवा नारी। उसका आत्मविश्वास और आत्मसम्मान छलनी होते जाता है। वसुधा भी ऐसी ही नारी है। ‘तत—सम्’ में विधवा स्त्री की हर भंगिमा

को रेखांकित किया है राजी सेठ ने।

वसुधा जैसी शिक्षित व स्वावलंबी नारियों की समस्या, उनकी व्यथा इन स्थूलताओं से परे होती है। स्त्री होने की पीड़ा तब और भी बढ़ जाती है जब वह विचारवान हो, चिन्तनशील हो। शरत् भैया ओर भाभी का सुधारवादी रवैया भी वसुधा के लिए तकलीफदेह ही होता है। अपने जीवन पर मानो अपना अधिकार ही नहीं रह जाता।

विधवा स्त्री को बेसहारा और आधारहीन मानकर समाज के दुराचारी व्यक्ति उसका फायदा उठाने की फिराक में ही रहते हैं। वसुधा को भी ऐसे हालात का सामना करना पड़ता है जिसके कारण वह क्षुब्ध होती रहती है। हर कोई एहसान करना चाहता है। 'जतीन' और 'पाठक' जैसे लोगों की कमी नहीं है संसार में। वसुधा की अम्मा की भी अपनी ही व्यथा कथा है। वह स्वयं विधवा है। अपनी ही बेटी के भविष्य—निर्माण में अम्मा की भूमिका नगण्य है। वह नहीं चाहती वसुधा पुनर्विवाह करें। वे वैधव्य को अपनी नियति मानकर सहज भाव से उसे स्वीकारने के पक्ष में है। इस प्रकार विधवा की व्यथा को राजी सेठ ने 'तत्सम' उपन्यास में दर्शाया है।

समाधान

बदलते युग के साथ नारी भी बदली है। परिस्थितियाँ भी बदलती गयी। राजी सेठ ने वसुधा के चरित्र के माध्यम से मानो आधुनिक स्त्री को एक दिशा दे दी है और विधवा जैसे समस्या का समाधान ढूँढ निकाला है। वसुधा यहाँ आधुनिक नहीं बल्कि प्रगतिशील नारियों का प्रतिनिधित्व करती नजर आती है। निखिल के चले जाने से घर का सपना भले ही बिखर गया हो लेकिन टूटा नहीं है। वह हर संकटों का

तटस्थ भाव से सामना करती है। सर्वप्रथम अपने पाँवों पर खड़ी होती है। प्रोफेसर बन जाती जिससे उसका आत्मविश्वास दृढ़ होता है। वसुधा जीवन की पुकार को रूढ़ि एवं परंपरा के नाम पर, अनसुना नहीं कर देना चाहती बल्कि उस पर तटस्थता से विचार करती है। वह जानती है निखिल का अभाव। उसकी अनुपस्थिति वह जानती है, यह व्यथा से व्यथा तक का ही सफर है। इस व्यथा से बाहर आने के लिए वह स्वयं प्रेरित होती है, विवेक से मिलने के बाद। विवेक दिल्ली विश्वविद्यालय में प्रोफेसर है। वह उससे प्रेम करती है और पाना चाहती है। विवेक को अपने जीवनसाथी के रूप में चुनने के लिए मानसिक रूप से तैयार भी हो जाती है पर विवेक की अपनी मानसिक और भावनात्मक समस्याएं हैं। जिसके कारण दोनों विवाहसूत्र में बंध नहीं पाते। बावजूद इसके वसुधा ना ही हताश होती है आर ना ही टूट जाती है। वह एक चौकन्नी नारी की भूमिका अदा करती है जो अपने संस्कारी मन एवं प्रतिपल मन प्राणों को उत्तेजित करते हुए घर, परिवार एवं बाहर के मुक्त वातावरण के बीच अपनी संपूर्ण मनोबल की सहायता से संतुलन एवं समन्वय स्थापित करने की चेष्टा करती है।

वसुधा दक्षिण भारत की यात्रा पर आती है। वहाँ जाकर वह बीमार हो जाती है। वहाँ आनन्द नामक युवक उसकी सेवा करता है। वसुधा की ओर आकर्षित होते हुए वह उसके समक्ष विवाह का प्रस्ताव रखता है। वह वसुधा को विचार करने के लिए समय लेने की छूट भी देता है। वसुधा आनन्द को अपने जीवन का सम्पूर्ण अतीत बताती है। अनचाहे दबाव या याचना से परे उसका व्यवहार खुला—खुला एवं बेबाक है। अंत में वह आनन्द को जीवनसाथी के रूप में चुनती है। आनन्द और वसुधा की

स्थितियाँ कहीं न कहीं 'तत्सम' है।

इस प्रकार वसुधा अपने वैधव्य को अभिशाप नहीं बनने देती बल्कि प्रेमी का चयन करते हुए अपने आत्मनिर्णय, आत्मसंतोष के साथ अपने मनोभावों को व्यक्त करती है, जिसमें एक स्त्री को अपना 'तत्सम' चुनने का अधिकार है।

निष्कर्ष

निष्कर्षतः कह सकते हैं कि राजी सेठ समकालीन महिला लेखिकाओं की सूची में एक ऐसा नाम है जो अपनी व्यक्तिगत विशिष्टताओं के कारण अपनी एक अलग पहचान बना लेती है। उनका 'तत्सम' उपन्यास नारीवादी चिंतन से ओतप्रोत है। इस उपन्यास की सबसे प्रमुख समस्या विधवा विवाह की है। यह भी स्पष्ट किया गया कि वैधव्य मात्र जीवनसाथी खोने की पीड़ा नहीं है बल्कि अभिशापित जीवन जीने की व्यथा है। स्त्री-स्वातंत्र ने आज की नारी को ऐसे प्रश्नों के समाधान के लिए प्रेरित किया है। इस उपन्यास में नारी अपने लिए जमीन ढूँढती

हुई एक अस्मिता के रूप में चित्रित हुई है। वसुधा की समस्या केवल यह नहीं है कि वह विधवा है और उसे पुनर्विवाह कर जीवन में पुनः स्थापित हो जाना है। बल्कि वसुधा सामाजिक संस्कारों के दबाव और अपनी मानसिकता के भँवर में इस प्रकार दबी, उलझी है कि उसके लिए सहजता से रास्ता मिलना मुश्किल है। इसके बावजूद इस उपन्यास में नारी की समस्या का समाधान मिल गया है। इससे पता चलता है कि लेखिका नारी की पक्षधर रही है। राजी सेठ ने स्त्री के विविध रूपों का चित्रण किया है। वसुधा चौधरी के समान ही आज की आधुनिक युग की भारतीय नारी की समस्या है। आज की नारी बुद्धिमान, समझदार है, जो संघर्ष करती हुई, अपनी समस्याओं का समाधान स्वयं ढूँढ लेती है। इस प्रकार राजी सेठ ने इस उपन्यास में नारी की सामाजिक समस्या का समाधान ढूँढ कर उसे हमारे सामने चित्रित किया है।

संदर्भ सूची

1. राकेश कुमार — नारीवादी विमर्श, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं. २०००, पृष्ठ १०३
2. डॉ. स्नेहजा सोनाले — राजी सेठ का रचना संसार, विद्या प्रकाशन, कानपुर, प्र.सं. २००८, पृ. १६८
3. डॉ. सरोज शुक्ला, राजी सेठ का कथा-साहित्य : चिन्तन और शिल्प, विद्या प्रकाशन, कानपुर, प्र.सं. २०१२, पृ. २८१
4. — " —, पृ. २८२
5. राजी सेठ, 'तत्सम', राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, द्वि. सं. २०१०, पृ. १९
6. — " —, पृ. ४५
7. डॉ. सरोज शुक्ला, राजी सेठ का कथा-साहित्य : चिन्तन और शिल्प, विद्या प्रकाशन, कानपुर, प्र.सं. २०१२, पृ. २७९

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. □ डॉ. कश्मीरीलाल, राजी सेठ कथा सृष्टि एवं दृष्टि, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, नयी दिल्ली, प्र. सं. २००६
2. डॉ. किर्ति मिश्रा, महिला उपन्यास लेखन एवं स्त्री विमर्श, समीक्षा प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. २०१०

रघुवीर सहाय के काव्य का शैली—सौंदर्य

मीनाक्षी वाणी

सारांश

पुरातन काल में भाषा तैय थी कि कौन से युग में कौन सी भाषा का प्रयोग हुआ है, जैसे आदिकाल में अपभ्रंश भाषा का प्रयोग मिलता है। तुलसीदास ब्रजभाषा को अपनाते हुए रचनाएँ प्रस्तुत करते हैं। उसी तरह शैली भी साहित्यकार की पहचान होती है, किंतु ऐसा भी नहीं की वह रचनाकार एक ही शैली में हमेशा रचना प्रस्तुत करे। मतलब समयानुरूप एवं आवश्यकता के अनुरूप शैली में भिन्नता परिलक्षित होती है। हम यह भी कह सकते हैं कि शैली कवि की व्यक्तिगत रुचि, विचार और भाव के अनुरूप होती है। इसी शैलीगत सौंदर्य को केंद्र में रखकर रघुवीर सहाय के काव्य को परखने का प्रयास किया है। जिसमें नाटकीयता शैली, गद्यात्मक शैली, किस्सागोई शैली आदि का आधार लेकर निम्न विषय को प्रस्तुत किया है।

सांकेतिक शब्द : किस्सागोई, सपाटबयानी, व्यंग्यात्मकता, नाटकीयता,

हर रचनाकार जब अपनी रचना को प्रस्तुत करता है, तब हर एक कवि की अपनी एक विशिष्ट शैली होती है। साहित्य जगत में शैली का एक विशिष्ट महत्वपूर्ण स्थान है। कवि साहित्यकार विविध विषयों, प्रसंगों, घटना को अनुरूप शैली के द्वारा अपने हृदय के भावों और विचारों को अभिव्यक्त करता है।

पुरातन काल में भाषा तैय थी कि कौन से युग में कौन सी भाषा का प्रयोग हुआ है, जैसे आदिकाल में अपभ्रंश भाषा का प्रयोग मिलता है। तुलसीदास ब्रजभाषा को अपनाते हुए रचनाएँ प्रस्तुत करते हैं। उसी तरह शैली भी साहित्यकार की पहचान होती है, किंतु ऐसा भी नहीं की वह रचनाकार एक ही शैली में हमेशा रचना प्रस्तुत करे। मतलब समयानुरूप एवं आवश्यकता के अनुरूप शैली में भिन्नता नजर आती है। हम यह भी कह सकते हैं कि शैली कवि की व्यक्तिगत रुचि, विचार और भाव के अनुरूप होती है।

रघुवीर सहाय मानव केंद्रीत रचना प्रस्तुत

करते हैं। इन कविताओं में मानव जीवन की पीड़ा अनेक समस्याओं को भी अभिव्यक्त करते। सहाय जी मानव की पीड़ा शोषण दर्द को अभिव्यक्त नहीं करते बल्कि उन पूँजीपतियों के खिलाफ लड़ने के लिए प्रेरित भी करते हुए नजर आते हैं।

१) नाटकीयता

रघुवीर सहाय की भाषा जन—सामान्यों की बोलचाल की भाषा है। उनकी भाषा में नाटकीयता, संवाद शैली का प्रयोग मिलता है। इस शैली द्वारा कवि समाज के प्रति अपना आक्रोश, विद्रोह, खीझ, गुस्सा आदि को प्रकट करते हैं।

डॉ. नामवर सिंह, आत्महत्या के विरुद्ध और 'समाधिलेख कविताओं की नाटकीयता के संदर्भ में लिखते हैं। "आत्महत्या के विरुद्ध कविता के आंतरिक एकालाप के अंदर से एक दुनिया उठती हुई नजर पड़ती है जो समाधिलेख की दुनिया से ज्यादा ठोस, ज्यादा खुंखार, ज्यादा भयावह और संभवता ज्यादा राजनीतिक

है। इस दुनिया की सजीवता कविता की आंतरिक नाटकीयता का आधार है।”^१

‘विचित्र सभा’ कविता में नाटकीय शैली को अपनाकर, कविता के अंतर्गत कुछ नेता हैं जिन्हें इसलिए घेरा गया था कि जनता नेताओं की गलतियाँ बताएगी, उन नेताओं से सवाल—जवाब पूँछे जाएंगे किंतु तभी एक अज्ञात शक्ति उन नेताओं को जनता के घेरे से मुक्त करा लेती है उसी भावों को इस कविता के अंतर्गत अभिव्यक्त किया गया है। लिखते हैं —

*सभा अन्त होने लगी तब बाजा बज उठा,
उसके बन्द होते ही मंच पर अँधेरा हुआ
और मंच पर बैठे लोगों के पीछे
आकृतियाँ खड़ी हो गयीं
रोशनी पीछे थी आकृतियाँ काली थीं^२*
(विचित्र सभा पृ. २०६)

‘आत्महत्या के विरुद्ध’ कविता के अंतर्गत एकालाप शैली को अपना कर कवि एक साथ अत्यंत साधारण शब्दों द्वारा युग की विसंगति को सरल शब्दों का प्रयोग कर दृश्य में मूर्तिमान कर देते हैं। लिखते हैं —

*‘एक गरीबी, ऊबी, पीली, रोशनी, बीबी
रोशनी, धुंध, जाला, यमन, हरमुनियम अदृश्य
डबाबंद शोर
गाती गलता भींच आकाशवाणी
अंत में टडंग।’^३*

(आत्महत्या के विरुद्ध पृ. १४२)

‘आत्महत्या के विरुद्ध’, ‘दयाशंकर’, ‘कैमरे में बंद अपाहिज’, ‘चेंज’, ‘गुलाम’, ‘हैं’, ‘विचित्र’ सभा’, ‘कला के लिए’, ‘नशे में दया’, ‘भेट’ विरह की हीनता, ‘मा निषाद’, ‘पितरों’ का श्राद्ध’ आदि कविताओं में संवादात्मक शैली को अपनाया गया है।

शैली

हर एक कविता की अपनी एक विशिष्ट शैली होती है। उसी शैली में वह कवि अपनी भावाभिव्यक्ति करता हुआ नजर आता है। कोई आत्मकथनात्मक शैली में लिखता है तो कोई स्वप्नात्म तो कोई गद्यात्मक आदि कवि अलग अलग शैली को अपनाते हुए परिलक्षित होते हैं।

निष्कर्ष रूप से कहा जा सकता है की रघुवीर सहाय के काव्यों में नाट्यात्मक शैली दृष्टिगत होती है। इस शैली का प्रयोग सहाय जी ने सफल एवं सार्थक रूप में किया है।

२) गद्यात्मकता

सहाय की भाषा जन—सामान्यों की बोलचाल की भाषा है। इनकी कविता एक विशेषता गद्यात्मक शैली भी मानी जाती है।

सहाय की कविताएं जब पाठक पढ़ते हैं तब प्रथमतः उन पाठकों को लगता है जैसे गद्य रचना पढ़ रहे हैं मूलतः वह पद्य रचना होती है, किंतु दोबारा पढ़े जाने पर पाठक को कवि की रचना शैली की एक विशेषता गद्यात्मक शैली का परिचय होता है।

कविता को गद्यात्मक में लाना अर्थात् कविता को जीवन व्यवहार के निकट लाना। कवि ने परंपरागत चलती आ रही परिपाठी अर्थात् पुरानी बस्ती को उजाडकर नई बस्ती की सृष्टि की है। रघुवीर सहाय ने अपने व्यक्तित्व को उभारने के लिए ‘धूप का इतिहास’ कविता में गद्यात्मक शैली को अपनाकर कविता को प्रस्तुत किया गया है।

इस कविता में कहीं भी छंद, लय, अलंकार तथा तुकबंदी नहीं थी। जैसे — ‘क्या कर रहे हो यहाँ पारक में बैठे तुम जब तुम्हें इस उम्र में किसी कुर्सी पर लदे हुए या किसी

कुर्सी पर टिके हुए कलम घिसते रहना चाहिए। 'इसी तरह 'कला क्या है' कविता में भी गद्य शैली तथा कवि के कथ्य एवं विचार शिल्प को उभारा गया है।

'अनुभव से समृद्ध होने की बात तुम मत करो
वह तो सिर्फ अद्वितीय जन ही हो सकते हैं
अद्वितीय याने जो मस्ती में रहते हैं

चार पहर

केवल कभी चौककर

अपने कुएँ में से झाँक लिया करते हैं
वह कुआँ जिसको हम लोग बुर्ज कहते हैं।'^४

(कला क्या है, पृ. २०५)

'भला', 'धूप कमा इतिहास', 'कला क्या है?', 'भविष्य', 'सड़क पर रपट', 'काला नंगा बच्चा', 'पैदल', 'कैसर', 'निमंत्रण', 'घूटन', 'नवनिर्माण आदि कविताओं में गद्यात्मक शैली देखने मिलती है।

उपर्युक्त गद्यात्मक शैली की दृष्टि से यह परिलक्षित होती है कि सहाय जी के काव्य में गद्यात्मक शैली सफल एवं सार्थक रूप में परिलक्षित होती है।

३) किस्सागोईपन

रघुवीर सहाय की कविताओं में किस्सागोई शैली भी देखने मिलती है। इस के अंतर्गत एक लोक कथा होती है एक किस्सा जिसे कविता में अभिव्यक्त किया जाता है।

'लोग भूल गये है' काव्य संग्रह के 'दयाशंकर' कविता में ऐसी ही लोककथा के आधार पर कविता प्रस्तुत कि गई है। इसमें बताया गया है कि बच्चे सो जाने के बाद पति-पत्नी किस तरह पूरे खाते है बच्चे जागकर भी पूरे माँगते नहीं। इस लोककथा को किस्सागोई शैली में सुंदर ढंग से अभिव्यक्त किया गया है। जैसे

'इस बड़े शहर में कई नागरिक रहते हैं
उनमें से एक दयाशंकर कहलाता है
वह नकलनवीसी करके एक कचहरी में
तनखाह एक सौ दस रुपए घर लाता है ५

(लोग भूल गए हैं, पृ. २२३)

निष्कर्ष रूप से कह सकते है सहाय जी में व्यक्तियों के नाम निर्देशन कर कर काव्य रचना प्रस्तुत कि है जैसे दयाशंकर कविता प्रस्तुत करते है।

४) अखबारी शैली में कविता (पत्रकारिता)

रघुवीर सहाय पत्रकार थे। नवभारत टाइम्स जैसे अखबार में विशेष संवाददाता रह चुके है। दिनमान का तो संपादक पद भी विभूषित कर चुके है। अतः पत्रकार होने से अखबारी शैली में कविताएं प्रस्तुत होना स्वाभाविक है। रिपोर्टर या पत्रकार जब विशेष अधिकारी या मंत्रियों के भाषण या बातों को नोट करता है तब एक विशेष शैली में प्रस्तुत करता है जिसे 'शार्ट हैंड' कहते है। उस शैली को भी रघुवीर सहाय ने कविता में अपनाया है। 'अज्ञातवासी' कविता में शार्ट हैंड शैली को प्रस्तुत करते है।

'आये अखबार नहीं
स्थिति में तनाव था
घर पर भी लगता था
च.प. ने फोन किया
रेडियो पर प्र.म.बोली हैँ औँ'
मैं छुट्टी गया।'^६

(अज्ञातवासी, पृ. २४७)

५) स्वप्नात्मकता

रघुवीर सहाय ने अपनी कविताओं में स्वप्न शैली को भी अपनाया है। इस शैली में एक खास तरह की संवेदना मूर्त होती है। इसमें तर्क और संवेदना का एक भाव निश्चित रूप में रहता है।

सहाय स्वप्न में क्योरियां और हरे अंखुए दिखाई देती है। इन आँखों द्वारा आशा की किरण नजर आती है। जो विनाश हो चुका है उस खिलाफ कारवाई करने की परिचायक होती हैं। 'चेहरा' कविता में इस स्वप्न शैली को देखा जा सकता है।

*'खेत में सजी हुई क्यारियाँ थीं
उनमें पानी भरा था
मैंने हाथ से उन्हें पटीला
अँखुत झाँकते दिखायी दिये
सपना था यह
धीरे से बदल गया।'^७*

(चेहरा, पृ. २३२)

'गुलाम स्वप्न' कविता में घटना तथा तर्क में असंबद्ध दिखता है। पहले दोनों पहले दो लड़कियाँ बैठी दिखायी देती हैं जो कैदखाने में थीं। गुलाम ने हत्या नहीं की थी, कोई निर्णय नहीं हुआ और उसने कमरे में मरते हुए देखा था, वही उसे गोलमेज पर बैठा दिखायी दिया, जो उस व्यक्ति के निर्णायकों में बैठा था।

*एक बड़े खँडहर की ऊपर की मंजिल में
दो लड़कियाँ दिखायी दीं
वे कैदखाने में थीं अपने बाप को
हत्या में मदद पहुँचाने के जुर्म में
फिर मैंने देखा कि मैंने एक कमरे में
एक आदमी को गिरकर मरते हुए देखा है।'^८*

(गुलाम स्वप्न, पृ. १९२)

रघुवीर सहाय के आदि कविताओं में स्वप्न शैली को देखा जा सकता है।

निष्कर्षरूप से कहा जा सकता है कि रघुवीर सहाय ने सफल रूप में स्वप्नात्मक शैली को अपनाया है।

६) सपाटबयानी

समकालीन कवियों की कविता में सपाट—

बयानी शैली ने प्रमुख स्थान पाया है। जीवन की विसंगती को यथार्थ वस्तुगत स्थिति में अंकित करना एवं उससे उत्पन्न तनाव एवं नाटकीयता का वर्णन करने के लिए सपाटबयानी शैली को अपनाया जाता है। गद्य में के वक्तव्य को ही सपाटबयानी कहा जा सकता है।

सपाटबयानी कविता में गद्यात्मक की संरचना को तोड़ देती है। आगे चलकर गद्यात्मक ढाँचा देशकाल से जुड़कर सपाटबयानी रूप को प्राप्त कर लेता है।

'एक दिन रेल में' कविता में सहाय एक युवक की बेचारगी और बेबसी को सामने रखता है। उसी मध्यम वर्गीय स्थिति को प्रस्तुत करती है यह कविता — सहाय लिखते हैं।

*एक दिन रेल में
एक आदमी मिला
एकदम चुप खड़ा
काम खोजता हुआ
कुछ न सोचता हुआ।'^९*

(एक दिन रेल में, पृ. २११)

आदि कविताओं में रघुवीर सहाय ने सपाटबयानी शैली को अपनाकर कविताएँ प्रस्तुत की हैं।

७) व्यंग्यात्मकता

समाज में घटित होनेवाले घटनाओं अथवा प्रसंग जो कवि मन को अच्छे नहीं लगते अर्थात् कवि को लगता है कि इस घटना, प्रसंग समाज के लिए शाप है, गलत है तब कवि उस घटना प्रसंग के खिलाफ एक तीखे शब्दों के माध्यम से प्रहार करता है उस शब्दों को — कविता को व्यंग्यात्मक कविता कहते हैं। इस कविता में वाच्यार्थ प्रधान न होकर उससे निकलने वाला व्यंग्यार्थ प्रधान है।

रघुवीर सहाय के काव्य में व्यंग्यात्मक

शैली को देखा जा सकता है। कवि जन-सामान्य जनता, जिनका शोषण हुआ है, पीड़ी, दुःखी, गरीब जनता के प्रति सहाय को सहानुभूति है। कवि पूँजीपतियों द्वारा होनेवाले अन्याय अत्याचार को देख कवि मन तिलमिला उठता है। इसी घायल हृदय की टिस तीखे शब्दों के माध्यम से व्यंग्य करती है।

समाज, राजनीतिक, विसंगति, वर्गभेद, समाज व्यवस्था के खिलाफ, बदलते मानवीय मूल्य — शैतान बनता जा रहा मनुष्य आदि के प्रति व्यंग्य अभिव्यक्त करते हैं।

व्यंग्य के प्रति सहाय अपने मत को अभिव्यक्त करते हुए कहते हैं। 'जब व्यथा में जो व्यंग्य है वह भी वहाँ हो ... नहीं तो व्यथा ही कैसे वहाँ होगी ... ताकि जब माथे पर हृदय के कष्ट का भर ढोते-ढोते हम अपनी दुःख गाथा में ही गौरवान्वित अनुभव करने लगे तब हमारी सामाजिक चेतना का अपराजित बल हमें जीवन पोषक उन शक्तियों से मिलाए जो हमारे अंतर की जिवीविषा के लिए संघर्ष करती हैं, ताकि हम त विनत होकर किसी प्रभु को न पुकार उठें बल्कि अपनी अनुभूति को सुधारे, जिससे अपनी वेदना को समझते भी जाएँ और उनका प्रतिशोध भी लेते जाएँ।'^{१०}

मनुष्यता पर व्यंग्य को अभिव्यक्त करते हुए कहते हैं कि आज का मनुष्य स्वार्थी हो गया है वह अपने स्वार्थ सिद्धि के लिए चापलूसी और नीचता का अवलंबन करता है। वह अपनी मनुष्यता के गुण को मिटा चूका इसी भाव को व्यंग्यात्मक शैली में वाणी देने का प्रयास रघुवीर सहाय ने किया है — लिखते हैं।

*‘मुझे विश्वास नहीं है
कि मेरे जीते जी
यह देश क्यों*

*कोई भी देश
अपनी मनुष्यों को
आदमी बना लेगा।’^{११}*

(बडा आदमी, पृ. २४०)

‘हँसो, हँसो जल्दी हँसो’ काव्य संग्रह में सामाजिक राजनीतिक विसंगतियों पर करारा व्यंग्य प्रस्तुत किया गया है। राजनीति और नेताओं पर व्यंग्य प्रस्तुत किया है।

ऐसे ही ‘हमारा दल’ कविता में भी नेताओं की नियति जे कितनी दलबदल प्रवृति भ्रष्टाचार स्वार्थ लोलुपता को प्रदर्शित करती है। कवि लिखते हैं —

*‘सब लोग बारी बारी के मुख्यमंत्री होंगे
हमारी पार्टी में ही यह विशिष्टता है
विरोधी दल तो अभी बने ही नहीं हैं
उनमें बनने के पहले ही स्पर्धा होती है
हम लोग जब बन जाते हैं तब शुरु करते हैं।’^{१२}*

(हमारा दल, पृ. ३३२)

रघुवीर सहाय अपनी कविताओं द्वारा सत्ताधियों पर करारा व्यंग्य करते हैं। राजनीतिक षडयंत्र, नेताओं की स्वार्थी नीति आदि को यथार्थ स्थिति में कविने रखने का प्रयास किया है।

आदि काव्य संग्रह अंतर्गत आनेवाले कविता में जगह-जगह व्यंग्यात्मक शैली देखने मिलती है। जब कवि उन स्थितियों का सामना नहीं कर पाते तब अपनी कविताओं द्वारा उन स्थितियों के प्रति विद्रोह करते हैं। व्यंग्यात्मक शैली में रघुवीर सहाय की एक अलग मूर्ति देखने मिलती है।

निष्कर्ष रूप से कह सकते हैं रघुवीर सहाय समाज में जहाँ कहीं अघटित होता देखे वही अपने व्यंग्य के बाणों से कविता प्रस्तुत कर दी। राजनीतिक नेता, उनके षडयंत्र आदि पर भी

करारा व्यंग्य प्रस्तुत करते हैं।

निष्कर्ष

हिंदी के रघुवीर सहाय ने अपनी कविताओं के अंतर्गत शैली सौंदर्य को बखूबी से प्रस्तुत किया है। शैली सौंदर्य ही तो रचना को सुंदरता प्रदान करता है। शैली सौंदर्य से ही कवि की पहचान बनती है। जिस शैली का प्रयोग अधिक किया वहीं उस कवि की विशेषता बन जाती है।

रघुवीर सहाय ने अपने भाषिय क्षेत्र में लोकख्याति प्राप्त की है, किंतु इस ख्याति के साथ ही एक विशिष्ट शैली में भी प्रचलित होने का सन्मान प्राप्त किया है।

1. नाटकीय शैली में कवि ने लेखनी चलाई है। मात्र लेखनी चलाई नहीं तो उसमें सफल होते हुए दृष्टिगत होते हैं।
2. गद्यात्मकता आधुनिक युग की देन मानी जाती है। पद्यात्मक शैली से आगे धीरे-धीरे गद्यात्मक शैली का प्रचलन हो गया। इन सहाय ने भी अपने कविता प्रस्तुतिकरण में गद्यात्मक शैली को सफल रूप में प्रस्तुत करते करते हुए परिलक्षित होते हैं।
3. किस्सागोई शैली को कवि ने सफल एवं सार्थक रूप में अपनाया है दयाशंकर जैसे

व्यक्ति के व्यक्तित्व को उभारने का प्रयास किस्सागोई शैली से किया है।

4. अखबारी शैली को अपनी विशेष पैलू में कविता रखने का कार्य रघुवीर सहाय ने किया है। मूलतः वे पत्रकार थे जिससे अखबारी शैली का प्रभाव इनकी कविताओं में दिखाई देता है।
5. स्वप्नात्मक शैली को कवि ने बहुत ही सुंदरता से अपनी कविता में रेखांकित किया है। स्वप्नात्मक शैली कवि की विशेष शैली के रूप में उभरी है।
6. सपाटबयानी शैली में रघुवीर सहाय की कविताओं में अधिक प्रमाण में सपाटबयानी शैली दृष्टिगत होती है।
7. व्यंग्यात्म शैली — सहाय मार्क्सवादी होने के कारण साहुकार और पूजिपति वर्ग पर करारा व्यंग्य करते हुए दिखाई देते हैं। किसान वर्ग गरीब वर्ग के प्रति सहानुभूति और पूजितियों के प्रति करारा व्यंग्य दोनों कवियों के कविताओं में परिपक्षित होता है।

उपर्युक्त अध्ययन के अनुरूप कवि की शैली सौंदर्य में सफलता हासिल करते हुए परिलक्षित होते हैं।

संदर्भ ग्रंथ

१. कविता के नये प्रतिमान डॉ. नामवर सिंह लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद, प्रथम संस्करण १९९९, पृ. १५५
२. लोग भूल गये — विचित्र सभा रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा, राजकमल प्रकाशन पटना पृ. २०६
३. आत्महत्या के विरुद्ध रघुवीर सहाय रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा, राजकमल प्रकाशन पटना पृ. १४२
४. कला क्या है रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा राजकमल प्रकाशन पटना पृ. २०५
५. लोग भूल गये है दयाशंकर रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा राजकमल प्रकाशन पटना पृ. २३१
६. अज्ञातवासी लोग भूल गये है रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा राजकमल प्रकाशन पटना पृ. २४७
७. चेहरा रघुवीर सहाय की रचनावली १ सं. सुरेश शर्मा राजकमल प्रकाशन पटना पृ. २३२
८. गुलाम स्वप्न — हँसो हँसो जल्दी हँसो रघुवीर सहाय की रचनावली १ राजकमल प्रकाशन पटना पृ. १९२

रघुवीर सहाय के काव्य का शैली—सौंदर्य

९. एक दिन रेल में रघुवीर सहाय की रचनावली १ सं. सुरेश शर्मा राजकमल प्रकाशन पटना पृ.२११
१०. लिखने का कारण रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश राजकमल प्रकाशन पटना
११. बड़ा आदमी लोग भूल गये हैं रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा पृ. २४०
१२. हमारा दल एक समय था रघुवीर सहाय की रचनावली सं. सुरेश शर्मा पृ. ३३२

Mobile Apps: Promulgating a Host of Business Opportunities in India

Asha Tiwari

Abstract

Since the advent of the iPhone by Apple Inc. in early 2007, users could experience the functionality of personal computers on pocket-sized devices called “smartphones” and their associated mobile software “applications” or “apps” that are becoming increasingly popular in common man’s life. In the modern age of Information and communication system, people are habituated to use computer and computer application. But Mobile Application use and development is a new and rapidly growing sector. There is a global positive impact of mobile application. Using mobile application developed countries are upgrading themselves and making a new type of Information Technology (IT) infrastructure. Mobile applications are running on a small hand held mobile device which is moveable, easy to use and accessible from anywhere and any place. Now a days, so many people are using mobile application to contact friends, browse internet, file content management, document creating and handling, entertainment, etc. Not only has the mobile application an impact for user but also it plays an important role in business. It not only creates opportunities for large size business but benefits the small sized one as well. Many business companies are earning huge revenue using mobile application. This paper aims at highlighting the benefits of Mobile apps for business as well as consumers.

Keywords - Mobile Application (Mobile apps), Computer Application, Information Technology (IT), Smartphone,

Introduction

In recent years, the dramatic spread of mobile devices and applications and the expansion of cellular networks have brought about huge economic, political and cultural changes. The effects can be seen in areas as diverse as healthcare, education, business and the public sector. This is not just a regional phenomenon, it is a global trend. Mobile applications consist of software/set of program that runs on a mobile device and perform certain tasks for the user. Mo-

bile application is a new and fast developing segment of the global Information and Communication Technology. Mobile application is easy, user friendly, inexpensive, downloadable and runnable in most of the mobile phones including inexpensive and entry level phone. The mobile application has wide uses for its vast functioning area like calling, messaging, browsing, chatting, social network communication, audio, video, game, etc.

Key Words

- **Mobile Application (Mobile apps)** : A *mobile app* is a computer *program* designed to run on *mobile* devices such as smartphones and tablet computers.
- **Computer Application:** It is a set of computer programs designed to permit the user to perform a group of coordinated functions, tasks, or activities. Computer Application software cannot run on itself but is dependent on system software to execute.
- **Information Technology (IT):** Information technology is the application of computers and telecommunications equipment to store, retrieve, transmit and manipulate data, often in the context of a business or other enterprise.
- **Smartphone:** It is a mobile phone that performs many of the functions of a computer, typically having a touchscreen interface, Internet access, and an operating system capable of running downloaded apps.

Literature Review

Anshu Agarwal and Dr. Pravin H. Bhatawal, in their paper, “**M Commerce in India: Promise and Problems**” (2015), stated that although people have started using e-commerce but still they hesitate to use m-commerce (mobile commerce) because of security issues, payment problems and complexity of the mobile ap-

plication, etc. Even the application providers have to think taking into considerations the needs and type of users for promoting the business through mobile phones.

Eugenie Goodwin, Laurie Babin and Henry Cole, in their research paper, “**The Impact of Mobile Apps on Small Business Revenues**” (2014), investigated how small businesses use the new technology and its impact on revenues, and how satisfied the business owners are with these activities. It stated that Smartphones and mobile applications enable the small business owner to compete on a larger scale and improve revenue potential.

Rashedul Islam, Rofiqul Islam and Tahidul Arafhin, in their research paper, “**Mobile Application and Its Global Impact**” (2010), have discussed the effect of mobile application on individuals, business and social area and that how individual mobile user facilitates using mobile application and the popularity of the mobile application. They also discussed some effect of mobile application on society from the ethical perspective.

Thomas L. Rakestraw, Ranganathan V. Eunni and Rammohan R. Kasuganti, in their research paper, “**The Mobile Apps Industry: A Case Study**” (2012), opined that Intense competition in app development has led to a steep hike in failure rate among mobile app companies. In the

iPhone App Store, the top 10% of the apps in popularity account for 80% of all the apps downloaded. In response to this trend, many app developers are now resorting to third party app development to boost their revenues.

Objectives

- To study the various benefits of Mobile apps to business and customers,
- To know about social perspective of use of Mobile apps,
- To study various types of mobile apps available in the market,
- To analyze the factors to be considered while designing the Mobile app for business.

Research Methodology

The study is based on secondary data. Relevant data has been availed from various sources of information such as Research Papers, Books, and websites etc.

Limitation of the Study

The study is undertaken by the use of secondary data collected from other sources which may have some deficiencies.

Analysis And Interpretation

- *Benefits of Mobile Apps to Businesses*

Mobile apps are an extremely valuable way for businesses to generate more local prospects and repeat cus-

tomers. The recent mobile apps boom has caused many businesses to finally open their eyes to the potential mobile marketing can bring; they can no longer ignore this powerful creation as a means to generate more revenue. Mobile Apps benefits both large and small businesses in exploiting business opportunities of the market. Following are the benefits of Mobile Apps to Businesses.

- *Helps in being Visible to Customers at All Times*

In today's world of Smartphone revolution, a person generally spends hours on his or her mobile device. While probably only a handful of applications make up the bulk of this total usage, it doesn't change the fact that each user has to unlock, scroll, and scan their device for the apps they're looking for. Thus a well-designed app icon can be advantageous to the business, as human mind unconsciously does record every image and text it comes across, even if it happens unnoticed.

- *Create a Direct Marketing Channel*

Apps serve many functions: they can provide general info, prices, booking forms, search features, user accounts, messengers, news feeds, and much more. One of the biggest benefits of having a mobile app is that all the information that the business likes to provide to the customers; including special sales and promotions is right at

their fingertips. Also through push notifications, firm gets even closer to a direct interaction, and can easily remind customers about their products and services whenever it makes sense.

- *Provide Value to Your Customers*

Mobile Apps also helps in providing value added services to the customers. For eg., it helps to replace the old method of collection of loyalty points through point-collection card and makes it possible to collect their rewards via mobile app.

- *Build Brand Recognition*

A mobile app of the business can greatly contribute to brand awareness. It acts like a blank billboard sign. It can be made stylish, functional, or informative. This can be done by creating an App that has features that the customers will love, while at the same time is well branded and beautifully designed.

- *Improve Customer Engagement*

Every Business needs to pave a way to communicate promptly with their customers. Having a messaging (or help desk) feature within the app can really make a difference in the way the business communicate with the customers.

- *Cultivate Customer Loyalty*

The most important reason why any business should consider building own mobile app is customer loyalty. With all the promotional things done by all the businesses like roadside

banners, billboards, flashing signs, newspaper ads, flyers, coupons, websites, website banners, Facebook ads, and email marketing, any firm can lose the impact on customers because of the immense amount of advertising surrounding them. Mobile app can help in staying closer to the customers, and being just a fingertip away at all times.

Benefits of Mobile Apps to Customers

Not only do mobile apps benefit businesses; they also benefit consumers in many different ways. Otherwise, they wouldn't be as popular as they are today. Consumers today download a lot of apps – in some way; it's almost like an addiction. Today there is an app for just about anything consumers could ever want to do on their mobile devices. Following are the benefits of Mobile Apps to customers:

- *Convenient and Easy to Use*

The best thing about mobile apps is that they are very simple and easy to use. All mobile users have to do is to download them on their mobile devices, launch and use them whenever they want. They don't have to learn some difficult, long, drawn-out software before they put the app to use. Because they're so simple to use, the learning curve associated with them is usually just a few minutes. In other words, the app will start working for the business within moments of mobile users downloading them.

- *Easy One-Touch Access*

Mobile app functions as a virtual location for the business. Consumers can become familiar with the app fairly quickly and if they find it useful, they will continue to use it and refer it to others. Not only that, but a mobile app will make it easy for the customers to get in touch with the company as it is as simple as a few taps on their Smartphone. It facilitates the customers to call, email or text the firm immediately from the mobile app.

- *Receive Instant Notifications*

Consumers are able to receive notifications about special offers and promotions related to the business instantly, which is great in their eyes. Due to this “direct personal connection” with them, they feel special being that they’re one of the first ones to get such messages.

- *Have Pertinent Scheduling Information at Customer’s Fingertips*

As mentioned above, consumers have quick access to important features that can help them do business with the firm more seamlessly. For instance, if the company utilises customer reminders about important dates or appointments, the app can handle that. Not only can the customers schedule appointments through the mobile app, but they can also receive reminder notifications a few days prior to an appointment.

- *Discount and Deals on Mobile Apps*

Mobile users get various discounts, and buy deals on mobiles. For example, restaurants, online retail stores, Food chains, etc. may offer various deals and may even use GPS features to find deals closest to the mobile user.

Social Perspective towards use of Mobile Applications

Not only individuals or business, the mobile application also has a great effect in society. The whole society can be facilitating using mobile application. Some issues of social effect are described below :

- **Quick communication:** Some mobile applications like Facebook, Twitter, Messenger, Skype, Google Talk help the society people in communication to each other. They can stay in touch where the geographical distance is not a factor. So the social relation improves and makes it strong. And this is good for family, friend and society.
- **Save time and increase productivity:** In society or in developed country people can do their daily work like check email, contact business partner from any time in bus, train, car or walk. So, no need to wait in room or office. In this way, they save the time and people can get more time to work. The manpower’s productivity of society or country is increasing gradually.

- **Improve IT infrastructure in developing country:** In developing country, uses of mobile application improve the knowledge of people. Because, they are accessing Internet from everywhere. As a result, the IT infrastructure improves in any developing country.
- **Increase Job vacancy:** The mobile application development and mobile application business make more job vacancies in the society. So many people can get job in this field. This is also good for the society/country.
- **Less computer use less power consumption:** When most of the people will use mobile application for their daily simple work and getting facility from mobile application, the computer uses will be less as well as the power consumption will be less.
- **Considerable Cost Saving:** Mobile application can help people to make international call from his mobile. As a result the monthly expenditure will be reduced.
- **Entertainment:** Using mobile application people in society can entertain themselves.

Some of the Mobile applications available in the market

- *Ticket Sales*
IRCTC, Book my show, etc. apps are there that help users book their tickets for entertainment and travelling

sitting at home. Yathra.com and MakeMytrip.com also have apps that facilitate the customers to book airline tickets and to search hotels and accommodations.

- *Restaurant Apps*

Pizza Hut, KFCs, Domino's Pizza app also help the customers to customise order from the phone.

- *Retail Store Apps*

There are many apps available in store that help and guide the user to buy products online. Flipkart, Snapdeal, Amzon, etc. have launched their apps for retail purchasing.

- *Social and Gaming Apps*

Mobile gaming apps are beginning to integrate in- game content purchase by integrating with payment systems. There are app store on almost all operating systems whether it is Android, windows or any other. Also social networking sites like Facebook, Twitter, etc, have their apps to facilitate the users to get in touch with the world through one touch on smartphones.

- *Banking Apps*

Mobile banking services are increasingly popular. Most banks offer many banking services such as credit card payments, bill payments, on-the-go access to financial services and real-time personalized messages to consumers. There are mobile banking apps provided by all leading banks like Axis, Bank of Baroda, SBI, etc.

Factors to be considered before developing a mobile app for business

- *Determining how popular the app will be for the business*

The business should first do research regarding whether the app is going to be helpful to customers and are people going to use it? Polling the existing customers and online visitors and asking them about having an App will serve the purpose. This will help the firm better understand whether there is a market for the app.

- *Defining the purpose of the app*

First and foremost, the app has to have a clear purpose to provide value. The company needs to put itself into the customers' shoes to know, what do they want and need from the app and how is the app going to improve firm's service to them?

- *Allocation of time and resources*

Mobile apps are not just a financial investment, but also require an investment of time as well. Like anything based on technology, mobile apps should be maintained to stay relevant to provide the best service to the customers and to continue improving internal processes.

- *The real business requirements*

Mobile apps aren't for every business so before the firm makes any decision, it needs to focus on the actual needs of the business. If it needs something with high functionality and have a website that requires customers to

login, then a mobile app would be worthwhile because of the performance benefits mentioned earlier. Apps are also particularly useful for businesses that have high customer interaction and engagement.

With the help of the above data and interpretation, it is found that mobile apps are playing a vital role in a business, as well as it is equally beneficial to the customers and the society to a certain extent. The study highlights the benefits, uses, social perspective of mobile apps, and factors to be considered by the company before developing a mobile app for business to achieve the objectives of the study.

Conclusion

From the last few years, every mobile company is making the Smartphone and Feature phone. And by increasing the computing power of those mobile phones, rapidly increase the smart mobile application. Not only in the developed countries but also in the developing countries, the mobile application users rate is growing rapidly. The mobile application is used in different areas. According to statistics, mobile app usage is growing by leaps and bounds every year. So by developing a mobile app for business, the company can enable potential customers to have direct access to the business at all times. Mobile apps can boost customers loyalty as well as increase referral business which ulti-

mately helps in generating more profits. Thus Apps on mobile devices can help the business owners to save time; to reduce costs; to increase revenue and productivity; to work more effectively; and to serve better to their customers. Thus the firms should seize the opportunity and promote the business

by utilizing the power of mobile apps. Companies that fail to respond to these trends could soon find themselves at a disadvantage, both in terms of how they communicate with their customers, and in terms of how they are perceived by existing and potential employees.

References

1. Agarwal, A., Bhatnagar, P.H., "M Commerce in India: Promise and Problem", *International Journal of Research in Computer and Communication Technology*, Vol- 4, Issue- 4, April 2015, Web 28/08/2015.
2. Goodwin, E., Babin, L., Cole, H., "The Impact of Mobile Apps on Small Business Revenues", *Journal of Business and Economics*, USA, Vol-5, Issue- 4, April 2014, Web 26/08/2015.
3. Islam, R., Rofiqul, I., Arafin, T.M., "Mobile Application and Its Global Impact", *International Journal of Engineering & Technology*, Vol-10, Issue- 6, December 2010, Web 26/08/2015.
4. Panneerselvam, M.K., "Mobile Commerce – A Mode of Modern Business", *Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review*, Vol- 2, Issue-7, 2013, Web- 28/08/2015.
5. Rakestraw, T.L., Eunni, R.V., Kasuganti, R.R., "The Mobile Apps Industry: A Case Study", *Journal of Business Cases and Applications*, Williamson College of Business Administration, Youngstown State University, Youngstown, Ohio, September 2012, Web 27/08/2015.

Web Resources

1. <http://www.ijrcct.org/index.php/ojs/article/viewFile/1086/pdf>
2. <http://www.academicstar.us/UploadFile/Picture/2014-6/201461451251651.pdf>
3. <http://www.ijens.org/107506-0909%20ijet-ijens.pdf>
4. <http://indianresearchjournals.com/pdf/APJMMR/2013/July/14.pdf>
5. [http://www.aabri.com/NO2013 Manuscripts/NO13006.pdf](http://www.aabri.com/NO2013%20Manuscripts/NO13006.pdf)
6. www.wikipedia.com
7. www.researchmanuscripts.com

A Discourse on the Male Impersonation and Success

Meenakshi Kulkarni

Abstract

An insight into the functioning of the patriarchal society provides for interesting study. In order to proceed in exploring the women's role in Shakespearean plays, one has to consider the social context to which they belong, i.e. the Elizabethan society, as well as the theme and the plot in which they appear. Despite the power of Elizabeth I, women during this time had very little authority, autonomy, or recognition. Women gained their status based on the position of either their father or their husband. They had restricted economic, social and political rights. They were expected to be silent observers, submissive to their fathers, husbands and sons, they had to play a passive role. Women who attempted to assert their views were seen as a threat to the social order. They did not have a voice of their own. The marginalized position of women is relevant in some parts of the world even in today's times.

Female submission and limitations that society imposes on the four heroines as women and how by cross dressing they get success involving - Portia in *The Merchant of Venice*, Rosalind/Ganymede in *As You Like It*, and intelligent Katherine in the *Taming of the Shrew*, Viola in *Twelfth Night* playfully and successfully, explore the uncertain boundaries between the genders.

As women were considered inferior to men, a male disguise garbed to make their presence felt, cross-dressing presented a vital change of status. The mentality of the people during the period was that by wearing a woman's garb you can't be an intellectual. Asserting yourself was not allowed. The womenfolk had to be slavishly passive or obsequious. The girls with a strong mind and assertive attitude were impersonating, because of the societal times of the Renaissance era, the females were supposed to be passive. To break free from the shackles of society and assert themselves and emerge out from their defenseless and subordinate position in society in general, the girls took to cross dressing.

Thus the objective of the paper would be to explore the strange functioning of the patriarchal society, the repressed desire, which would contribute in opening up new realms for interesting research.

Keywords - Cross Gender, subjugation and marginalization, Cross Dressing, Female submission, gender dysphoria, Patriarchal Society,

Introduction

Viewing with the contemporary lenses Shakespeare's Play *Taming of the Shrew*, *As You Like*, *Merchant of Venice* and *Twelfth Night* in order to show how his plays can easily be ap-

propriated within the 21st discourses on gender and sexuality.

Shakespeare is judicious and careful in his representations of sexual indistinctness. Viola-in disguise as a young man as Cesario, in *Twelfth*

Night - wins the love of Duke Orsino in such a delicate way that what appears to be the love between two men morphs into the heterosexual mating of Orsino and Viola. Rosalind is a particular favorite among feminist critics, who admire her ability to challenge the limitations that society imposes on her as a woman. With boldness and imagination, she disguises herself as a young man for the majority of the play in order to woo the man she loves and instruct him in how to be a more accomplished, attentive lover - a tutorship that would not be welcome from a woman. Portia is not so stereotypically a feminine. We first see her resistance at the power of a dead father's control over her, and when she adopts male dress, she proves herself more than competent to enter the masculine arena of the courtroom and to hold her own as an advocate in that field.

The uncertainty is reinforced by the audience's knowledge that in Shakespeare's theatre even the enchanting female characters were portrayed by a boy actor of perhaps 16. All the cross-dressing situations in the comedies, involving Portia in *The Merchant of Venice*, Rosalind/Ganymede in *As You Like It*, and many others, playfully explore the uncertain boundaries between the genders. Shakespeare's female characters exercise a rather great deal of delicate forms of power and influence, and often do so in unusual and even

subversive ways that challenge traditional gender roles.

The Renaissance was a transitional period from the medieval time to the modern, a culture full of oppositions. The late sixteenth century England was a patriarchal society and the Renaissance culture was male dominated, women were suppressed and inferior and needed a male protector. The society is one, wherein men are the decision-makers and hold positions of power and prestige, and have the power to define reality and common situations. All important positions of power and prestige were held by men, thus the societal structure whereby men are dominant not in numbers or in force but in their access to status-related power and decision-making power.

As women were considered inferior to men, cross-dressing presented a vital change of status. If a woman imitated to be a man, she was, conceited and expected more rights than she was entitled to. Since a woman was not supposed to 'leave her house' and to travel alone, some women might have worn male clothing for protection. If a woman's male disguise was discovered, however, she was suspected of leading 'a loose life' (Howard, 421), and was punished.

During the last few years of King James's reign, women were condemning of dressing and behaving like men. The term *Hic Mulier*, used as a sexual

insult, was introduced by a preacher named Thomas Adams in a pamphlet he published in 1615. *Hic Mulier* (Latin : This [manlike] Woman - *hic* being the masculine form of the demonstrative pronoun jokingly applied to the feminine noun) is the name of a pamphlet published in 1620 in England that condemned transvestitism. Women wearing men's clothing was becoming increasingly widespread in that period, causing worry to the pamphleteer and other social activist. As with the London aldermen and magistrates, the author of *Hic Mulier* associates female cross-dressing with sexual wantonness. The pamphlet argued that transvestitism was an affront to nature, The Bible, the Great chain of being, and society.

In the *Taming of the Shrew*, how the intelligent Katherine has to be tamed by Petruchio (role model of men of those times) who tempers her with various psychological torments - the "taming" - until she becomes a compliant and obedient bride. In that age, Katherine faced tough competitions from the suitors from her more desirable for marriage sister Bianca who was docile and had all womanly characters. The mentality of the people during the period was that wearing woman's garb you can't be an intellectual. Asserting yourself was not allowed. The women-folk had to be slavishly passive or obsequious. The ladies were to swoon,

soft spoken, should have a shoulder to lean on and have to be an arm candy. As such an intellectual lady, who had a mind of her own, had to transform because the times did not permit the women to be strong and independent. How the strong minded Katherine had to undergo humiliation and be subdued, thus a study focuses on three strong female protagonists to get their voice heard, they had to slip into the garb of men, to be assertive and prove their point.

The inferior status of women can be paralleled in *The Second Sex* by Simone de Beauvoir (1949) in which she throws light on *Woman as Other*, elaborates a detailed analysis of women's oppression and a foundational tract of contemporary feminism. Michelet writes : 'Woman, the relative being...' And Benda is most positive in his *Rapport d'Uriel*: 'The body of man makes sense in itself quite apart from that of woman, whereas the latter seems wanting in significance by itself... Man can think of himself without woman. She cannot think of herself without man.' The Shakespearean characters under review here, their choice, the women wanted to wear the garb of men to be assertive and heard in the society. Though they excelled in their impersonations with telltale success it has to be asserted that they exude in feminine winning charm.

Katherine asserts her identity,

which is not coded than her transformation takes place and she is subdued. Throughout Padua Katherine has the disrepute of being a shrew, is foul-tempered and sharp-tongued at the start of the play Katherine feels out of place in her society. She acts like a shrew because she is depressed and worried. There can be quite a few reasons for her unhappiness, she expresses resentment about her father's treatment of her sister, but her anxiety may also stem from feelings about her own undesirability, the fear that she may never win a husband, her loathing of the way men treat her.

Due to her intelligence and independence, she is unwilling to play the role of the fine daughter. She clearly loathes society's expectations that she has to obey her father and show grace and courtesy toward her suitors. At the same time, however, Katherine must see that given the rigidity of her social situation, her only hope to find a secure and happy place in the world lies in finding a husband. These inherently conflicting impulses may lead to her misery and poor temper. A vicious circle ensues: the angrier she becomes, the less likely it seems she will be able to adapt to her prescribed social role; the more alienated she becomes socially, the more her anger grows. Katherine agrees to marry a lowly man like him, despite the degradations and denials that Petruchio adds to her life, but

for social approval, the shrew gives in her eventual obedience with Petruchio's "training" appears more rational than it might have seemed at first: by the end of the play, she has gained a position and even an authoritative voice that she previously had been denied. Petruchio's forcible treatment of Katherine is in every way designed to show her that she has no real choice but to adapt to her social role as a wife. In the end the other characters are shocked to see that Katherine seems to have been "tamed" - she obeys everything that Petruchio says.

The girls with a strong mind and assertive attitude were impersonating, because of the societal times of the Renaissance era, the females were supposed to be passive and could not have a voice of their own. Transformation of the Shrew to an obedient wife, was expected by the Elizabethan times as - females' voices were hushed, ladies could not solve the problem, females could not take decisions, females had all the rights inside the home in the forte of kitchen and doing all household chores and serve blindly the commandments of her husband

If they had to emphasize some rights, cross dressing was one of the solutions which can be seen in Portia, Viola, Rosalind - to be safe on the way, hoodwinked the public.

In Charlotte Perkin Gilman's story "*The Yellow Wallpaper*," the narrator

is diagnosed with neurasthenia, a disease characterized by so-called “nervous exhaustion” and extreme excitability. The narrator is prescribed S. Weir Mitchell’s “rest cure” in an effort to calm her nervous depression and allow her to resume her proper position in the household. Whether the diagnosis actually corresponds to the symptoms of the nervous diseases, hysteria, or neurasthenia, the fact remains that the narrator is forced to undergo a treatment that suppresses her creativity and emphasizes her inferiority to men. Similarly the Shakespearean heroines are made to believe that they are inferior to their male counterparts. Though the female protagonists were gems and assets of the society, but they had to be kept in their apt place at home and given a secondary treatment.

Portia is a fine example of a romantic heroine in Shakespeare’s mature comedies: she is Quick-witted, wealthy, and beautiful, Portia represents the virtues that are typical of Shakespeare’s heroines, exacting in what she expects of men, and adept at putting herself in a male disguise to make her presence felt. She is loyally obedient to her father’s will and yet determined that she shall have Bassanio.

When the audience first meets Portia and Nerissa, within her first three lines, Portia begins to undermine the social order of Renaissance Eng-

land. During her very first dialogue with Nerissa she claims,

It is a good divine that follows his own instructions; I can easier teach twenty what were good to be done, than to be one of the twenty to follow mine own teaching. The brain may devise laws for the blood, but a hot temper leaps o’er a cold decree – such a hare is madness the youth, to skip o’er the meshes of good counsel the cripple. (I.ii.14-21, Merchant of Venice).

Portia makes fun of those who tell people what to do, furthermore, as most of the people giving advice on how females should behave were men, Portia acknowledges that it is easy for church men to give instructions on how to behave, but wonders how many are actually able to follow their own advice.

She triumphantly with tenacity solves the murky legal affairs of Venice when the men have all failed. Shylock, the Jewish moneylender, is at the point of exacting a pound of flesh from Bassanio’s friend Antonio as payment for a forfeited loan. Portia foils him in his attempt in a way that is both clever and amusing. Ultimately Portia triumphs, not only with Shylock in the court of law but in her marriage with Bassanio. Portia has a masculine energy often throughout the play, her intellectual qualities are also highlighted, which many Elizabethans considered within the dominion of

men. As the intellectual sphere was considered to be more in line with the male sex, when Portia defends Antonio in court, she automatically appears masculine (the appearance certainly isn't harmed by the breeches she wears). Portia's sharp mindedness and effectiveness comes from her ability to make the law work for her. Had she not been in disguise she wouldn't have been able to enter the courtroom, leave aside winning the case. In her courtroom appearance, she vigorously applies the law, but defies convention by appearing disguised as a man. She emerges as the antidote to Shylock's malice because of her disguise and entering the portals of man dominated field of law.

Rosalind is one of Shakespeare's most acknowledged heroines. Rosalind is one of the most influential of all the women characters encountered in any of the Shakespearian comedies. In terms of her personality and wit, she seems to be unmatched. Rosalind is very intelligent, knows how to handle situations and cures others by her counseling :- her lover, Shepherd and Shepherdess. One of the reasons she is able to express herself so completely is that she remains disguised as a male for a long portion of *As You Like It*.

When it comes to love, Rosalind is as romantic as the next girl. Rosalind's also got a pretty good head on her shoulders. When lovesick Orlando

goes around claiming that he'll die if Rosalind won't have him, she points out that "men have died from time to time, and/ worms have eaten them, but not for love" (4.1.112-113, *As you like it*).

With boldness and imagination, she conceals herself as a young man - *Ganymede* for the majority of the play in order to entice the man she loves and tutor him in how to be a more accomplished, attentive lover - a tutorship that would not be welcome from a woman.

When Rosalind escapes to the forest, she knows that rape and robbery are very real possibilities on the road, so she decides to disguise herself as a young man. When our bossy, opinionated, and gutsy girl dons her disguise and ventures into Arden, she challenges all kinds of traditional 16th-century assumptions about women being passive, silent, and helpless. Though Rosalind identifies her hidden "fear" with being a "woman," she also seems to recognize that masculinity can be imitated or faked.

*A gallant curtal-ax upon my thigh,
A boar-spear in my hand, and in my heart*

*Lie there what hidden woman's fear
there will*

*We'll have a swashing and a martial
outside -*

*As many other mannish cowards have
That do outface it with their sem-*

blances. (1.3.124-129, As you like it).

Twelfth Night pursues a similar pattern of female disguise. In the kingdom of Illyria, a nobleman named Orsino lies around listening to music, yearning for the love of Lady Olivia. He cannot have her because she is in mourning for her dead brother and refuses to entertain any proposals of marriage. Meanwhile, off the coast, a storm has caused a terrible shipwreck. A young, aristocratic-born woman named Viola is swept onto the Illyrian shore. Finding herself alone in a strange land, she assumes that her twin brother, Sebastian, has been drowned in the wreck, and tries to figure out what sort of work she can do. A friendly sea captain tells her about Orsino's courtship of Olivia, and Viola says that she wishes she could go to work in Olivia's home. But since Lady Olivia refuses to talk with any strangers, Viola decides that she cannot look for work with her. Instead, she decides to disguise herself as a man, taking on the name of Cesario, and goes to work in the household of Duke Orsino. Viola (disguised as Cesario) quickly becomes a favorite of Orsino, who makes Cesario his page. Viola finds herself falling in love with Orsino - a difficult love to pursue, as Orsino believes her to be a man. But when Orsino sends Cesario to deliver Orsino's love messages to the disdainful Olivia, Olivia herself falls for the beautiful young

Cesario, believing her to be a man. The love triangle is complete: Viola loves Orsino, Orsino loves Olivia, and Olivia loves Cesario - and everyone is dejected.

Viola is a tremendously amiable figure. She has no serious faults, and we can easily discount the peculiarity of her decision to dress as a man, since it sets the entire plot in motion. She is the character whose love seems the purest. The other characters' passions are fickle: Orsino jumps from Olivia to Viola, Olivia jumps from Viola to Sebastian, and Sir Toby and Maria's marriage seems more a matter of whim than an expression of deep and abiding passion. Only Viola seems to be truly, passionately *in love* as opposed to being self-indulgently lovesick. As she says to Orsino, describing herself and her love for him:

She pined in thought,

And with a green and yellow melancholy

She sat like patience on a monument,

Smiling at grief. Was not this love indeed? (II.iv.111-114)

Viola's chief problem throughout the play is one of identity. Because of her disguise, she must be both herself and Cesario. This mounting identity crisis culminates in the final scene, when Viola finds herself surrounded by people who each have a different idea of who she is and are unaware of who she *actually* is. Were *Twelfth*

Night not a comedy, this pressure might cause Viola to break down. Sebastian's appearance at this point, however, effectively saves Viola by allowing her to be herself again. Sebastian, who independent of his sister is not much of a character, takes over the aspects of Viola's disguise that she no longer wishes to maintain. Thus liberated by her brother, Viola is free to shed the roles that she has accumulated throughout the play, and she can return to being Viola, the woman who has loved and won Orsino. The woman is the self-knowing, constant, loyal one; the man needs to learn a lot from the woman. The transition from same-sex friendship to heterosexual union is a constant in Shakespearean comedy.

Cross Dressing - Sexuality and the Cross-dressing of heroines in Shakespearean plays may be small in number, but they are impressive and significant. The cross-dressing, though a theatrical necessity, provides not only for the comic scenes but also for the defiant element in many of Shakespearean comedies. In the wake of the queer theory, critics have started to interpret these texts from an alternative standpoint giving a fresh lease of life to the playwright's majestic body of work.

Gender and disguise were used for deceit initially, but later on reveals a higher truth: In *'As you like it'*, the use of disguise is initially for the purpose

of deceit. Doesn't the soul-clinching friendship between Celia and Rosalind reverberate a platonic synthesis, especially when it seems that they can do very well even without a romantic male companion? Don't the dialogues between Ganymede and Orlando create a unique queer space for the spectator? Then again, one may contradict us in saying that the audience must have been completely aware of the fact that Rosalind was impersonating a role and hence it might be inadequate to appropriate Judith Butler's view on drag and impersonation as far as the wooing scene between Ganymede and Orlando is concerned. However, it won't be absolutely unbelievable to suggest that Rosalind's male impersonation is indeed effectually subversive and it marks a shift from the conventionally imagined gender roles. In this regard we may take a look at what Judith Butler (2007) says in her *Gender Trouble* :

In *Mother Camp: Female Impersonators in America*, anthropologist Esther Newton suggests that the structure of impersonation reveals one of the key fabricating mechanisms through which the social construction of gender takes place. I would suggest as well that drag fully subverts the distinction between inner and outer psychic space and effectually mocks both the expressive model of gender and the notion of a true gender identity. (p.186)

Butler (2007) goes on to quote Newton who writes :

At its most complex, [drag] is a double inversion that says “appearance is illusion”. Drag says [Newton’s curious personification] “my ‘outside’ appearance is feminine, but my essence ‘inside’ [the body] is masculine.” At the same time it symbolizes the opposite inversion; “my appearance ‘outside’ [my body, my gender] is masculine but my essence ‘inside’ [myself] is feminine” (p.186).

The second definition of drag is what we may use to define Rosalind. However, in Rosalind’s case this practice is a matter of choice as she had to defend her womanliness in a world where she apparently had to survive without any male support, which was needed in those times.

The deception involved with hiding the identity ending is used for temporary gain, in the end the final outcome of such deceit leads to revelation of higher truth.

Gender studies such as those of Bruce R. Smith and Valerie Traub also dealt importantly with issues of gender as a social construction and with changing social attitudes toward “deviant” sexual behaviour: cross-dressing, same-sex relationships, and bisexuality.

Reverse cross dressing - Shakespearean actors faked it all the time on a stage that prohibited women from act-

ing in public theaters. When Shakespearean Plays were first performed, women performing on stage was an unbelievable sight. So the roles of women were generally played by young boys of 14 or 15 Years old. Keeping aside the theatrical taxonomy, Cross-dressing and the confusion regarding one’s gender identity as projected in comedies gives a chance to scholars to read the text with the help of the emerging theories on gender and sexuality.

Conclusion

Choices for women in Elizabethan England were limited by today’s standards, and regulations regarding women’s behavior and manner were meticulously prescribed. Their socially-defined subservient roles to men as wives and daughters ordered that women should always be under the control of a man. Despite the fact that the country was led by a female monarch, women in early modern England faced numerous restrictions due to their gender. Shakespeare’s creation of these three women who defy expectations and assumptions about women’s roles in the world indicates a man ahead of his time in his appreciation for women’s abilities. Shakespeare challenges strict social views put forward on women by creating female characters who challenge male authority and are celebrated for their behavior.

The tomboyish Katherine, was

mellowed, by the first night challenge. Rosalind for maintaining a position in society, she succumbs to be a wife who is far inferior to her in all respects and how, similarly Portia is intellectually far superior to everyone else, including her husband Bassanio.

Portia, Rosalind and Viola to make their voices heard **had to get into the grab of men**, the disguise ultimately was to save their love in difficult situation, it could be done by them as they were intelligent but were ladies, so had to disguise themselves to be heard. The man's disguise is not a

psychological refuge but a vehicle for assuming power.

Shakespeare himself still proves an elusive figure almost five hundred years after his death. In recent times the plays of Shakespeare are still appealing, restudied and reanalyzed through the cultural and gender studies lens, still enigmatic and appealing to the aesthetic senses of drama lovers. Again his works give us a scope from the prism of modern theories. Though the characters are retrograde, but rather being typecast as retrograde characters, they are still aesthetically vibrant.

References

1. Clark, Sandra. *Hic Mulier, Haec Vir*, and the Controversy over Masculine women." *Studies in Philology*. 82.2 (Spring 1985): 157-183. JSTOR. Web. 18 November 2014.)
2. Butler, Judith. (2007). *Gender Trouble*. New York: Routledge. Hawthorn, Jeremy. (2010). "Theories of Gaze". *Literary Theory and Criticism*. Ed. Patricia Waugh. New Delhi: OUP. (pp.508-518)
3. https://en.wikipedia.org/wiki/William_Shakespeare
4. Shakespeare, William. (2001). "As You Like It". *Complete Works: The Arden Shakespeare*.
5. shakespeare.mit.edu/twelfth_night/full.htm
6. shakespeare.mit.edu/merchant/full.html
7. shakespeare.mit.edu/taming_shrew/full.html
8. <https://www.marxists.org/.../ethics/de-beauvoir/2nd-sex/introduction.htm>
9. www.academia.edu/.../Sexuality_and_the_Cross-dressing_Heroines_in_S...
10. arizona.openrepository.com/arizona/.../1/azu_etd_2657_sip1_m.pdf
11. Shakespeare, William. *The Merchant of Venice*. The Riverside Shakespeare 2nd ed. Ed. G. Blakemore Evans. Boston: Mifflin, 1997. 288-319.
12. Shakespeare, William. *Four Comedies*. Ed. G. R. Hibbard and Stanley Wells. New York: Penguin Classics, 1995.
13. <http://links.jstor.org/sici?sici=0037-3222%28198824%2939%3A4%3C418%3ACTTAGS%3E2.0.CO%3B2>
14. <https://repositorium.sdum.uminho.pt/.../Chapter%202%20The%20Perfor>
15. *Crossdressing, The Theatre, and Gender Struggle in Early Modern England* Jean E. Howard. *Shakespeare Quarterly*, Vol. 39, No. 4. (Winter, 1988), pp. 418-440.

शास्त्रीय संगीत में संशोधन के उद्देश्य तथा क्षेत्र

अनया थत्ते

सारांश

वर्तमान समय में विश्वविद्यालयीन शिक्षण पध्दती में सभी विषयोंमें संशोधन को अधिक महत्त्व प्राप्त हो रहा है। संगीत जैसे प्रस्तुतीकरण केंद्रित विषय में भी शोध की संभावनाएँ ढूँढने का प्रयास हो रहा है। परंतु सत्य यह है, कि लगभग १०-१५ वर्ष पूर्व तक विशेष रूप से संगीत के लिए संशोधन पध्दती का विकास नहीं हुआ था। इसी के कारण सामाजिक विज्ञान में प्रयुक्त संशोधन पध्दतियों के सहारे संगीत में भी संशोधन किया जाता था। परंतु आज इस दिशा में कई संगीतज्ञ तथा अभ्यासक संगीत की अपनी विशिष्ट संशोधन पध्दती के निर्माण में प्रयत्नशील हैं। यदि विद्यार्थी को शोध पध्दती का पूर्ण ज्ञान हो, तभी यह कार्य सुचारू रूप में होना संभव है। प्रस्तुत शोधपत्र द्वारा संगीत विषय में संशोधन करने के उद्देश्य, तथा संगीत के अलग अलग क्षेत्रों में संशोधन की संभावनाओं की चर्चा की गयी है।

सांकेतिक शब्द : संशोधन, संगीत, रागवर्गीकरण पध्दती, मनोविज्ञान,

विषयप्रवेश

मनुष्य एक बुद्धिवादी प्राणी है। ज्ञान संपादन करना उसकी मूलभूत प्रवृत्ति रही है। इसी जिज्ञासा के कारण मनुष्य ने अपने आसपास के जीवन का अवलोकन कर, अलग अलग अनुभवोंसे प्रेरित होकर अपने जीवन को विकसित किया है। आदीमानव से एक सुसंस्कृत मानव तक की उसकी विकासयात्रा इसी का फलित है। इसीसे हमें प्रगति की ओर बढ़नेकी मनुष्य की दुर्दम्य इच्छाशक्ती का परिचय होता रहा है। चाहे कोई मंगल कार्य हो, या मृत्यु जैसे दुःखद प्रसंग, या फिर ईश्वर की आराधना हो, मनुष्य के जन्म से मृत्यु तक की संपूर्ण जीवनयात्रा में संगीत हमेशाही उसका सहचर रहा है। इन सभी प्रसंगोंमें संगीत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाता है। गायन, वादन, नर्तन इन तिनों रूप में प्राचीन काल से संगीत मानवी मन का रंजन कर रहा है।

केवल एक कला के रूप में ही नहीं, अपितु विद्या के रूप में भी संगीत को समाज में

सम्मान की दृष्टी से देखा जाता है। संस्कृति के उगम तथा विकास के साथ ही संगीत में भी विकास होता रहा। इसके कारण बदलते सामाजिक परिवेश के साथ संस्कृति तथा संगीत का परस्पर संबंध कायम रहा। हमारे देश में हर प्रांत की संस्कृति भिन्न होने के कारण हर प्रदेश की संस्कृति पर वहाँ का वातावरण तथा लोकजीवन का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। मात्र शास्त्रीय संगीत का स्वरूप हर जगह एक जैसा दिखाई देता है। लोकसंगीत की तरह शास्त्रीय संगीत को भी आधुनिक अवस्था को प्राप्त करने के लिए कई स्थित्यंतरोसे गुजरना पडा। वैदिक कालीन तीन स्वरोंसे आज के संपूर्ण विकसित स्वरूप में आने के लिए शास्त्रीय संगीत को कई शतकोंका सफर करना पडा। स्वरलिपि पध्दती के विकास से साथ संगीत का शास्त्र हमें लिखित रूप में उपलब्ध हुआ।

संगीत पर सर्वप्रथम लिखित ग्रंथ के रूप में हमें भरत के नाट्यशास्त्र का उल्लेख कर

सकते हैं। यद्यपि यह ग्रंथ नाटक से संबंधित है, इसके कुछ अध्यायोंमें नाटक में प्रयुक्त होनेवाले संगीत तथा तत्संबंधी शास्त्र के बारे में विस्तृत विवेचन मिलता है। उसमें श्रुति, वीणा के तार पर मूर्च्छनाओंकी स्थापना इ. का उल्लेख है। अलग अलग प्रकार की वीणाएँ तथा सुपीर वाद्योंके प्रकारोंके भी उल्लेख है। नाटयशास्त्र के उपरांत निर्माण हुए ग्रंथ केवल संगीत विषयपर होने के कारण स्वर, श्रुति, ग्राह, मूर्च्छना, जाति, तार इ. सभी अंगोंका विस्तृत विवेचन हमें प्राप्त होता है। आगे चलकर शास्त्रीय संगीत के रूप में हुए परिवर्तन के बारेमें हमें शारंगदेवकृत संगीत रत्नाकरसे पं. भातखंडे लिखित अभिनव रागमंजरी इन ग्रंथोंमें विपुल जानकारी प्राप्त होती है। इस काल में संगीत के शास्त्र पक्षमें विकास होने के साथ साथ मध्यकालीन राजकीय अस्थिरता के कारण निर्माण हुई सामाजिक परिस्थिति के परिणामस्वरूप नए शैलियोंके साथ ही घराना पद्धति का विकास हुआ। घराना पद्धति के अंतर्गत कोई कलाकार अपने शिष्योंको किसी विशिष्ट घराने की गायकी गुरुशिष्य परंपरा से सिखाते थे। उन्नीसवीं शताब्दी के पूर्वार्ध से संगीत की शिक्षण पद्धति में भी काफी बदलाव आए। परंपरागत गुरु शिष्य परंपराके साथ ही संगीत शिक्षण के लिए संस्थागत शिक्षण पद्धति का उपयोग भी होने लगा। अलग अलग विश्वविद्यालयोंसे संगीत विषयमें स्नातक परिक्षा को मान्यता मिलने के कारण अब तक दुर्लक्षित रहे संगीत के शास्त्र पक्ष पर विश्लेषणात्मक दृष्टिकोण से विचार होने लगा। विश्वविद्यालय स्तर पर एम. फिल. तथा पीएच.डी. की सुविधा होने के उपरांत संगीत के शास्त्र पक्ष को अधिक गंभीरता से देखा गया।

शास्त्रीय संगीत के स्वरूप में हुई

तबदिलीयाँ, उनके पीछे की परिस्थिति, आधुनिक तथा तत्कालीन संगीत के स्वरूप में साम्य—भेद, संगीत की शिक्षण पद्धतियों में रहीं त्रुटियाँ, आदर्श शिक्षणपद्धति, अभ्यासक्रम, संगीत का बदलता स्वरूप आदि सभी के विषय में शास्त्रीय दृष्टिकोण से अभ्यास की आवश्यकता आधुनिक समय की मांग है। इन सभी मुद्दोंपर सखोल अभ्यास के उपरांत प्राप्त निष्कर्षोंके आधारपरही भारतीय संगीत का भवितव्य अवलंबित है। यही कारण है कि आधुनिक युग में संगीत के क्षेत्र में शोध की आत्यंतिक आवश्यकता निर्माण हुई है।

वैज्ञानिक प्रक्रिया द्वारा अज्ञात तथ्योंका अभ्यास करना, अप्रचलित सिद्धांतोंको खोजकर उन्हें स्थापित करना यह संशोधन का मुख्य हेतु है। परंतु किसी संशोधन के पीछे और भी कई उद्देश्य होते हैं। जैसे,

१) विशिष्ट परिस्थिति का सामूहिक अथवा व्यक्तिगत रूप में मूल्यांकन करना

इसके अंतर्गत किसी भी सामूहिक विषय तथा व्यक्तियोंद्वारा किए गए कार्य का समावेश होता है। प्राप्त जानकारी के आधार पर उस विषय का मूल्यांकन किया जाता है। उदा. गोवा कला अकादमी, गोवा द्वारा रागोंके प्रमाणीकरण पर एक चर्चासत्र का आयोजन किया गया था। इस चर्चासत्र में अलग अलग घरानों के नामचिन कलाकारों को आमंत्रित कर हर घराने में विशिष्ट रागों के प्रस्तुतीकरण का अभ्यास कर, उस राग के विषय में रहे मतभेदोंको दूर करने हेतु कुछ रागों की स्वरूपनिश्चिती करनेका प्रयत्न किया गया।

२) प्रचलित तथ्योंको नया रूप प्रदान करना

इसके अंतर्गत प्राप्त तथ्योंके आधार पर अध्ययन कर उनमेंसे नए मार्ग खोजने की

कोशिश की जाती है। किसी भी विषय पर शोध की संभावनाएँ अमर्याद हैं। परंतु इन संभावनाओं पर शास्त्रीय दृष्टिकोण से विचार होना आवश्यक होता है। इसी के उपरांत नए सिद्धांतों की निर्मिती होती है।

उदा — रागवर्गीकरण पद्धति :- संगीत में स्वरसाम्य तथा स्वरभेद के आधार पर रागोंको वर्गीकृत करने के लिए प्राचीन काल से आधुनिक समय तक कई पद्धतियाँ आविष्कृत हुईं। इनमेंसे हर एक पद्धति के अपने निजी गुण — दोष थे जिसके कारण प्रचलित सभी रागों को एक विशिष्ट पद्धति के अंतर्गत वर्गीकृत करना आज भी संभव नहीं है। इसी हेतु आज रागवर्गीकरण की नई पद्धति को संशोधित करना आवश्यक है।

३) विशिष्ट उपाधि प्राप्त करना

इसे सोपाधि संशोधन भी कहा जाता है। इसके अंतर्गत संशोधक किसी विश्वविद्यालय से संलग्न होकर विशिष्ट पदवी प्राप्त करने हेतु निश्चित कालावधि में विश्वविद्यालय के नियमोंका प्रतिज्ञापूर्वक पालन कर संशोधन कार्य करता है। इसप्रकार शोधकार्य पूर्ण होनेपर एम. फिल, पीएच.डी., तथा डी. लिट पदवी के हेतु विश्वविद्यालय को प्रबंध के रूप में अपना शोधकार्य प्रस्तुत करता है।

४) अज्ञात विषयोंपर अभ्यास कर चुनौतियों का सामना करने की इच्छा

जिस वक्त कला के किसी अभ्यासक को कला के संदर्भ में प्रश्न निर्माण होते हैं, उन प्रश्नों के उत्तर खोजने हेतु वह उस विषय की गहराई तक जाने का प्रयास करता है। इसी प्रयास में उसके द्वारा मौलिक संशोधन की संभावनाएँ निर्माण होती हैं।

उदा. — डॉ. विद्याधर ओक, जो प्रख्यात

हार्मोनियम वादक हैं, आपने हार्मोनियम जैसे पाश्चात्य Equi-tempered scale पर आधारित वाद्य पर संशोधन किया, जिसमें शास्त्रीय संगीत के संगत करते समय कुछ रागों के स्वर बजाना कठिन प्रयुक्त होता था। आपने तीन वर्ष के निरंतर संशोधन के बाद हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत के लिए उपयुक्त बाइस श्रुति मेलोडियम की निर्मिती की।

५) आनंद प्राप्ति

किसी भी उपाधि अथवा सम्मान की अपेक्षा किए बिना केवल आनंद की प्राप्ति के लिए भी व्यक्ति संशोधन करता है। उत्स्फूर्तता भारतीय संगीत की आत्मा है। इसी उत्स्फूर्तता के आधार पर कई विद्वानोंने तथा दिग्गज कलाकारोंने अनेक नए रागोंकी निर्मिती की। कुछ कलाकारोंने अपनी सृजनशीलता के आधार पर प्रचलित रागों में अलग अलग पद्धती से स्वरोंको बदलकर नए राग संशोधित किए। इस संशोधन के पीछे केवल एक ही हेतु रहा था, आनंदप्राप्ति।

६) नौकरी में पदोन्नती के लिए संशोधन

विद्यापीठ अनुदान आयोग के नियमोंके अनुसार महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयोंमें किसी भी विषय में अध्यापक के रूप में कार्यरत शिक्षकोंको पदोन्नती के लिए तथा विशिष्ट पद पर नियुक्त करने के लिए पीएच. डी. उपाधि की आवश्यकता होती है। इसकी पूर्तता के लिए भी संशोधन किया जाता है। इसप्रकार संशोधक की इच्छा ना होते हुए भी कई बार ऐसे शिक्षकोंको केवल नौकरी में आवश्यकता है इसी कारण संशोधन करना अनिवार्य हो जाता है। मात्र इस प्रकार के संशोधन में मौलिकता की कमी हमेशा ही पायी जाती है।

७) संशोधन वृत्ति पाने हेतु

यू.जी.सी. तथा भारत सरकार के सांस्कृतिक विभाग द्वारा हर वर्ष गायन, वादन, नृत्य, थिएटर, शिल्पकला इ. संस्कृतिविषयक संशोधन के लिए छात्रवृत्ति तथा संशोधनवृत्ति प्रदान की जाती है। इसके अंतर्गत दो वर्ष के समय में विशिष्ट विषय पर संशोधन करने हेतु संशोधक को आर्थिक सहाय्य दिया जाता है।

संगीत में संशोधन के क्षेत्र

संगीत में शास्त्र पक्ष के साथ साथ क्रियात्मक पक्ष भी महत्वपूर्ण समझा जाता है। संगीत प्रयोगशील कला होने के कारण उसके क्रियात्मक पक्ष को अधिक महत्व दिया जाता है। संगीतशास्त्र पक्ष में हुए संशोधन के परिणामस्वरूप निर्मित सिद्धांतों के कारण संगीत कला को भी स्थिरता प्राप्त होती है। किसी भी कला को परंपरा तथा शास्त्रनियमोंके साथही शास्त्रीय आधार प्राप्त होता है। इसी कारण संगीत के शास्त्र पक्ष में संशोधन की अत्यंत आवश्यकता है।

आधुनिक युग में भारतीय संगीत में नवनवीन विषयोंपर होनेवाले प्रयोगोंके कारण संगीत कला सतत विकसित हो रही है। क्यों और कैसे इन संशोधन के मूलभूत प्रश्नोंके आधार पर आज कई नए तथ्य प्रकाश में आ रहे हैं। विरासत में प्राप्त इस सांस्कृतिक तथा सांगितिक धरोहर का जतन करने, बदलते समय के अनुसार संगीत में विकास की नई संभावनाएँ ढूँढकर भूत, भविष्य तथा वर्तमान की कड़ी जोड़ने के लिए संगीत में संशोधन होना आवश्यक है। संगीत में संशोधन के क्षेत्र कुछ इसप्रकार हैं।

१) शास्त्रीय ग्रंथोंपर संशोधन

प्राचीन कालीन कई ग्रंथोंमें हमें

संगीतसंबंधी जानकारी प्राप्त होती है। इनमेंसे कुछ जानकारी आधुनिक युग के संगीत के लिए भी उपयुक्त है। मध्यकाल में मुसलमान कलाकारोंके संस्कृत विषय के अज्ञान के कारण संगीत के स्वरूप में आए बदलावोंके बारे में लिखित रूप में कहीं भी साहित्य उपलब्ध नहीं है। इस काल में कला तथा शास्त्र दोनों पक्ष में पर्याप्त रूप में विकास नहीं हुआ। संशोधन द्वारा इस न्यूनता को दूर कर भूत तथा भविष्य का संबंध जोड़ा जा सकता है। इसके द्वारा शास्त्रीय ग्रंथों में संगीतसंबंधी उपलब्ध जानकारी पुनः एक बार लोगों के सम्मुख लायी जा सकती है।

२) ऐतिहासिक क्षेत्र

संगीत के स्वरूप में प्राचीन काल से आधुनिक काल तक जो भी परिवर्तन हुए उनकी जानकारी हमें इतिहास से प्राप्त होती है। किसी विषय के भूतकालीन स्वरूप के संदर्भ हमें इतिहास से प्राप्त होते हैं। ऐतिहासिक संशोधन द्वारा शास्त्रीयता से संगीत के इतिहास से संबंधित महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त हो सकती है।

संगीत के प्राचीन वाद्य, उनकी उत्पत्ती, विकास, समयानुसार राग संकल्पना में आए बदलाव, प्राचीन गीतप्रकार तथा उनके गायनविधी, देवी देवताओंका राग से संबंध, आदी का अभ्यास ऐतिहासिक संशोधन के अंतर्गत होगा।

३) सामाजिक क्षेत्र

समाज से संबंधित सांगितिक प्रश्नों का अभ्यास इस क्षेत्र में होगा। इस अभ्यास का मुख्य घटक समूह अथवा समाजोपयोगी विषय होता है। इसके अंतर्गत संगीत से संबंधित सामाजिक प्रश्नोंके हल ढूँढकर निष्कर्ष प्राप्त किए जाते हैं। समाज के अलग अलग धर्म, पंथ, भाषा, इ. का संगीत से संबंध, विविध

गीतप्रकार तथा तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, संगीत के प्रति समाज की मानसिकता आदी विषयोंपर विचार इस क्षेत्र में अपेक्षित है।

४) मनोवैज्ञानिक संशोधन

संगीत तथा मनोविज्ञान का संबंध निर्विवाद है। संगीत की निर्मिती का उद्देश्य ही आनंदप्राप्ती होने के कारण इसमें अंतःप्रेरणा महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। अपने आसपास की परिस्थिती, वातावरण, श्रोताओंकी प्रतिक्रिया, तथा कलाकार की अपनी मानसिक स्थिती का परिणाम कलाकार के कलाविष्कार पर निरंतर होता है। मनोविज्ञान में संगीत को उत्तेजक कहा गया है। संगीत का मानवी मन पर होनेवाला परिणाम, कलाकार, श्रोता, संगीतकार की मानसिकता, राग तथा रस का परस्पर संबंध, संगीत चिकित्सा, औद्योगिक मानसशास्त्र आदी में संगीत का योगदान इ. अनेक विषयोंपर इस क्षेत्र में संशोधन की संभावनाएँ है।

५) विज्ञान तथा तंत्रज्ञान विषयक क्षेत्र

आधुनिक युग की वैज्ञानिक क्रांती का परिणाम संगीत के क्षेत्र में भी दिखाई देता है। इस प्रगति से संगीत के क्षेत्र को लाभ तो हुआ साथ ही में कुछ हानियाँ भी हुई। पहले केवल हमारे देश तक ही मर्यादित इस संगीत प्रकार को अब तकनीकी प्रगती के कारण संपूर्ण विश्वमें लोकप्रियता प्राप्त हुई है। नए वाद्यों की निर्मिती, रिकॉर्डिंग संबंधी नए आविष्कार, अलग अलग वाद्यों में ध्वनिविषयक गुणवत्तामें सुधार के तंत्र, संगीतोपयोगी विविध वाद्यों की तथा सॉफ्टवेयर की निर्मिती, तथा संगीत के ध्वनिशास्त्र का अभ्यास इस क्षेत्र के अंतर्गत होना संभव है।

६) प्रायोगिक क्षेत्र

संगीत प्रयोगाधिष्ठित कला होने के कारण उसके प्रायोगिक क्षेत्र में संशोधन की आवश्यकता निरंतर ही बनी रहेगी। इसके द्वारा प्रायोगिक क्षेत्र से संबंधित विषयोंपर शास्त्रनिर्मिती होने के कारण कला को भी स्थिरता प्राप्त होगी। संगीत के प्रत्यक्ष प्रस्तुतिकरण के समय आनेवाली समस्याएँ, सम्मेलनोंका आयोजन, प्रचलित अलग अलग संगीत प्रकारोंका प्रभाव, नए राग तथा तालों की निर्मिती, गीतप्रकार, वाग्गेयकार, बंदिशरचना, संकरसंगीत, कर्नाटकी तथा उत्तर हिंदुस्थानी संगीत तथा उनके विषय में तुलनात्मक अध्ययन, समप्राकृतिक राग, राग समय सिध्दांत, लोकसंगीत आदी अनेक विषयों का अध्ययन प्रायोगिक क्षेत्र में संभव है।

७) शिक्षण क्षेत्र

प्राचीन कालीन गुरुकुल प्रणाली, मध्यकालीन घराना प्रणाली, तथा आधुनिक समय की संस्थागत शिक्षण प्रणाली द्वारा संगीत के क्षेत्र में अध्ययन तथा अध्यापन कार्य सदियोंसे चला आ रहा है। आधुनिक युग के विश्वविद्यालयीन संगीत शिक्षण पध्दती द्वारा संगीत में एम.ए., एम.फिल, तथा पीएच.डी की उच्चस्तरीय उपाधियाँ पाना संभव हो रहा है। इसके लिए सभी विश्वविद्यालयोंके अपने अलग पाठयक्रम बनाए गए है। परंतु इतना होने पर भी संगीत को व्यवसाय के रूप में स्वीकार करनेवाले कलाकारोंकी संख्या में वृद्धि नहीं हुई। इसी कारण प्रचलित संगीत शिक्षण पध्दती योग्य है कि अयोग्य यह प्रश्न उपस्थित हुआ। संगीत की सभी शिक्षण पध्दतियोंका विश्लेषणात्मक अभ्यास, उनके गुण-दोष, आदर्श संगीत शिक्षणपध्दती की निर्मिती, संगीत शिक्षण में शैक्षणिक साहित्य का उपयोग, संगीत में

आजीविका प्राप्ति के मार्ग आदी का अभ्यास शिक्षण क्षेत्र के अंतर्गत संभव है।

निष्कर्ष

इस प्रकार संगीत के विविध उद्देश्यों को ध्यान में रखकर अलग अलग क्षेत्रों में संशोधन करने से संगीत का शास्त्र पक्ष विस्तारित होगा तथा क्रियात्मक पक्ष को भी शास्त्रीय आधार प्राप्त होगा। संगीत के बदलते हुए स्वरूप के

संबंध में शास्त्रीय दृष्टिकोण प्रस्थापित करने से भविष्य में भी विविध शाखाओंद्वारा संगीत का विकास होता रहेगा तथा भारतीय संगीत को विश्व में महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त होगा। आधुनिक युग में संगीत में शोध के नए क्षेत्र विकसित होकर आंतरविद्याशास्त्रीय संशोधन के लिए अभ्यासकोंको दिशा प्राप्त होगी।

संदर्भ ग्रंथ

१. श्री. मिलींद मालशे, शोधनिबंधाची लेखनपध्दती –आ. २री, मुंबई २००६.
२. डॉ. विजय जगरे, शोधप्रणाली, ए.बी.डी. पब्लिशर्स, जयपूर १९९५.
३. डॉ. मनोरमा शर्मा, सांगितिक अनुसंधान प्रक्रिया, हिंदीग्रंथ अकादमी, पंचकुला
४. Dr. Ranjit Kaur Bhalla, Advanced Research Methodology, Kanishka Publishers, New Delhi.
५. Dr. Lovely Sharma, Editor, Exploration in Indian music, Sanjay Prakashan, Delhi, First Edition 2008, ISBN – 978-81-7453-298-5.
६. Dr. S A K Durga, Research Methodology for Music, Centre for Ethnomusicology, Madras, 1991

आधुनिक शिक्षणप्रणालीमध्ये संगीत एक दुआ

वैखरी वझलवार

सारांश

मानवी जीवनामध्ये शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व आहे. शिक्षणाअभावी मानवाचा विकास खुंटतो. शिक्षणामुळे मानव सूज्ञ, सज्जन आणि स्थितप्रज्ञ होतो. मानवाने शिक्षित व्हावे ह्यासाठी प्राचीन काळापासून अनेक प्रयत्न झालेत आणि ते यशस्वीही झालेत. तर ह्या शिक्षणप्रणालीमध्ये आज अनेकानेक बदल झालेत. त्यामुळे कुठेतरी ताणतणावांना आमंत्रण दिले जाते. ह्या दृष्टिकोनातून विचार करताना असे लक्षात येते की या आधुनिक शिक्षण प्रणालीमध्ये संगीतामुळे जर हे शिक्षण ताणरहित होवून प्रत्येक विद्यार्थी जर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्राप्त करून यशस्वी जीवनाची वाटचाल करणार असेल तर आधुनिक शिक्षण प्रणाली मधील संगीताचा समावेश हा प्रत्येक विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठीही एक दुआच बनून राहिल. त्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थी व शिक्षक ह्यांच्या प्रत्यक्ष मतप्रवाहावरच हा शोधलेख लिहिण्याचे प्रयोजन आहे.

सांकेतिक शब्द : संगीत, आधुनिक शिक्षण प्रणाली, पुनःप्रेरणा, सकारात्मकता, तणावमुक्ती, सुदृढ मन, आवश्यक विषय, सहाय्यक विषय.

प्रस्तावना

संगीत ही ६४ कलांपैकी आद्य कला ह्या कलेत गीत, वाद्य आणि नृत्य ह्या तीन कलांचा त्रिवेणी संगम झालेला आहे. ही कला मानवाच्या जन्मापासूनच त्यांच्या आयुष्याशी निगडीत आहे. मानवाचे आयुष्य अधिकाधिक सदृढ, विकसीत आणि परिपूर्ण करण्यामध्ये संगीत ही कला अग्रणी आहे. हीच संगीत कला आधुनिक शिक्षणप्रणालीमध्ये शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी कशाप्रकारे दुआ बनून आहे ह्याविषयी काही प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या विचार विमर्शाचा आढावा घेवू.

ह्या शोध लेखाकरता १) इंजिनियरींग, २) मेडिकल, ३) एम.बी.ए., ४) सी.ए., ५) इतरही पदव्युत्तर विद्यार्थी व त्यांच्या शिक्षकांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेतल्या आणि उपरोक्त विषय निष्कर्षाप्रत नेला. (ह्या शोधलेखाकरता कुठल्याही पुस्तकाचा आणि इंटरनेटवर उपलब्ध माहितीचा संदर्भ घेतलेला नाही.)

इंजिनियरींगचे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांचा अभिप्राय —

ह्या गटातील विद्यार्थी आणि शिक्षक म्हणतात, “आजच्या ह्या धावपळीच्या युगात आणि स्पर्धेच्या युगात आमची ही शिक्षणप्रणाली आम्हा विद्यार्थ्यांना अत्यंत उत्तम प्रकारे घडवते. आम्ही सर्व म्हणजेच विद्यार्थी आणि शिक्षक याकरता सर्वतोपरी मेहनत घेतो. पण कुठेतरी एक क्षण असा येतो की तेव्हा आम्ही कंटाळून जातो हतबल होतो. पण पुन्हा नव्या जोमानी अभ्यासाकडे वळावेच लागते. ह्या सर्वात जर संगीताचा एखादा वर्ग जर आमच्या अभ्यासक्रमातच समाविष्ट केला तर आम्हाला वाटतं आम्हा सर्वांच्या मनावरील ताण तणाव नाहीसा होईल. तसे आमच्या कॉलेजमध्ये आमच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीनी आमच्याकडे संगीत, नाट्य, लेखन, वादविवाद आणि इतरही तत्सम सर्वच गोष्टींसाठी सर्व विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. त्याकरिता

वेगवेगळ्या क्लबची पण स्थापना केली आहे. पण असे जरी असले तरी, जर संगीताचा दिवसातून एकतरी वर्ग असला, आम्हाला पद्धतशीर संगीत शिकता आले तर त्याचा आम्हाला आमच्या शिक्षणात, अभ्यासात आणि व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टिनेही खुपच फायदा होईल. तसेच एक मोठा कलाकार जरी आम्हाला होता आले नाही तरी कलेचा साधक म्हणून आम्ही धन्यता पावू. आमच्या अभियांत्रिकीच्या अभ्यासक्रमासोबत संगीत कलेचा समावेश झाला तर आम्हा सर्वांसाठी ती एक अनन्य साधारण बाब असेल.’^{१४}

मेडिकलचे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांचा अभिप्राय

ह्यांनीही उपरोक्त मतप्रवाहाला दुजोरा दिला आणि पुष्टी दिली. ते म्हणाले, “आमचा अभ्यास आणि त्यानंतर आमचे सेटलमेंट हा प्रवास अत्यंत लांब पल्ल्याचा आहे. ह्या प्रवासात अभ्यास करता करता आम्हाला औदासिन्यही येते. काहीच करू नये, सर्व सोडून जावं असेही विचार मनात काहूर माजवतात. अशावेळी अर्थातच आम्ही विद्यार्थी आम्हाला आवडणारे संगीत ऐकतो मन प्रफुल्लीत होते, पुनः प्रेरित होते आणि नव्या उमेदिनी आम्ही अभ्यासाकडे वळतो. मेडीकलचा कोर्स ही इतका व्यापक आहे. की आम्हा शिक्षकांना तो नेटानी पूर्ण करणेही कधी कधी शक्य नसते. अशावेळी आम्हालाही कधी कधी औदासिन्य येते आणि वाटते ह्या विषयांबरोबर आमच्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांसाठीही जर संगीताच्या एका तासिकेची योजना केली गेली तर आम्हा सर्वांचा (विद्यार्थी आणि शिक्षक) हा आमचा प्रवास अत्यंत सहज आणि तणावरहित तसच यशोशिखरच गाठणारा ठरेल. आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा असा की

संगीताची शास्त्रशुद्ध जाण आम्हाला आमच्या व्यवसायात एका सहाय्यक उपचार पद्धती म्हणून मार्गदर्शक ठरेल. खरोखरच संगीत हे एक तणावमुक्तीचे आणि पुनः प्रेरणा प्रदान करणारे अत्यंत प्रभावी आणि परिणामकारक माध्यम आहे. त्यामुळे आमच्या रोजच्या दैनंदिनीमध्ये संगीताची एक तासिका जरी उपयोजिता आली तरी आम्हाला एक मानसिक सुदृढतेचा मंत्रच गवसला असे वाटेल.’^{१५}

एम.बी.ए. आणि एम.एस. करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा आणि शिक्षकांचा अभिप्राय

ते म्हणतात, “आमच्या ह्या शिक्षणाच्या स्पर्धेला वेगळीच कलाटणी मिळते. त्यामुळे जबाबदारी, प्रसंगावधानता, परिस्थितीचे तारतम्य ह्या सर्व गोष्टींबाबत संतुलन साधून आम्हा विद्यार्थ्यांना अभ्यास करावा लागतो. आणि वाढत्या सील्युबसमुळे तसच जागतिकीकरणाच्या विळख्यात ह्या विद्यार्थ्यांनी परिपक्वतेने पदार्पण करावे यासाठी आम्हा शिक्षक वर्गाचीही तारांबळ उडते. या अशा परिस्थितीत आम्हाला मानसिक स्थैर्य, पुनःप्रेरणा आणि उत्साह प्रदान करण्याकरता संगीत हे एकमेव साधन आहे. असे आम्हा सर्वांनाच वाटते. आणि आमच्या ह्या अभ्यासाच्या तासिकांमध्ये संगीताच्या किमान तीन तासिका तरी एका आठवड्यात असाव्यात अस आम्हाला वाटतं. त्या दृष्टिनी आमचे प्रयत्नही सुरु आहेत. संगीत नुसत ऐकण्यापेक्षा जर एखाद्या गुरु कडून आम्हाला संगीताचे पद्धतशीर ज्ञान मिळाले तर आम्ही धन्य होवू. कारण हे ज्ञान आणि ह्या ज्ञानामुळे आमच्यात होणारा संगीत कलेचा समावेश आमच्यासाठी यशस्वी आयुष्याची गुरुकिल्लीच ठरणार आहे.’^{१६}

सी.ए. करणाच्या विद्यार्थ्यांचा आणि त्यांच्या शिक्षकांचा अभिप्राय

हे क्षेत्र व्यावसायिक ह्या वर्गात येत असल्याने ह्या गटातील विद्यार्थी आणि शिक्षकांचे विचार असे आहेत. ते म्हणतात, “सी.ए.ची पदवी म्हणजे व्यावसायिक क्षेत्रातील पहिले पाऊल आणि स्वतःचा व्यवसाय म्हटला की आपल्यावर अधिक जबाबदारी तर असतेच पण एक दडपणही असते. तेव्हा हे दडपण जर संगीताच्या माध्यमातून शिकत असतांनाच नाहीसे झाले तर ह्या क्षेत्रातील यशस्वी विद्यार्थ्यांची संख्याही वाढेल. तसेच त्यामुळे शिक्षकांवरील ताणही कमी होईल. इथे कुणाला असेही वाटेल की सी.ए.चे आकडेमोड करणारे क्षेत्र आणि संगीत ह्यांची सांगड म्हणजे औरंगजेबाला संगीत शिकविण्यासारखे आहे. पण तसे नाही. संगीत ही कला अशी आहे जी कुठल्याही क्षेत्राशी अगदी कुठलाही आडपडदा न ठेवता एकरूप होणारी कला आहे. एवढच नव्हे तर असे तांत्रिक शिक्षण घेतांना जर संगीत कलेचा परिसरस्पर्श प्रत्येक विद्यार्थ्याला आणि तो विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकाला झाला तर त्या रुक्ष आणि काटेकोर विषयामध्ये सौंदर्यात्मकता निर्माण होईल आणि तो विषय मनात कुठलीही भिती न बाळगता अगदी सहपजणे आम्हा सर्वांच्या मनाचा ठाव घेतील. आणि ह्या क्षेत्रात यशस्वी होणाऱ्या लोकांची संख्या नक्कीच वाढेल. त्यामुळे ह्या सी.ए.च्या पदवीमध्ये निदान आठवड्यातून २-३ तासिका तरी संगीताच्या असाव्यात असे आम्हाला वाटते.”^४

इतर पदव्युत्तर विद्यार्थी आणि त्यांचे शिक्षकांचा अभिप्राय

ह्या क्षेत्रातील विद्यार्थी कला, वाणिज्य आणि विज्ञान शाखेतील तसच इतरही तत्सम

पदवी विभागातील आहेत. ते म्हणतात, ‘आम्ही जनरल ग्रॅज्युएटचे विद्यार्थी आहोत. आम्हालाही अभ्यासाचे ओझे आहेच पण आम्हाला अभ्यासाबरोबर इतर कलागुणांना न्याय द्यावासा वाटतो. त्यामध्ये संगीत ही कला आम्हाला अधिक जवळची आणि आपलीशी वाटते. संगीतामध्ये आमचे मन अधिक रमते. त्यामुळे आम्हाला सकारात्मकता पुनःप्रेरणा आणि चालना मिळते. त्यामुळे आम्हाला संगीत इतर विषयांसारखा एक आवश्यक विषय असावा असे आम्हा सर्व विद्यार्थ्यांना वाटते. ह्या प्रमाणे शिक्षक ही हेच म्हणाले. संगीत हा एक सहाय्यक विषय म्हणून अभ्यासक्रमात त्याचा समावेश करण्यात यावा. असे आम्हा सर्व शिक्षकवर्गस वाटते. तसे बघता केवळ पदव्युत्तर वर्गासाठीच नव्हे तर बारावी पर्यंतच्या शिक्षणात देखील संगीताचा असच समावेश असावा, असे आमचे प्रामाणिक मत आहे. थोडक्यात काय तर आधुनिक काळातील शिक्षण प्रणालीचा विचार करता असे खात्रीपूर्वक म्हणावेसे वाटते की कुठलीही शाखा असो संगीत हा विषय सर्वच शाखांसाठी एक आवश्यक, सहाय्यक विषय असावा ही एक अत्यंत प्रामाणिक आणि निखळ इच्छा आहे.”^५

निष्कर्ष

उपरोक्त पाचही मतप्रवाहांचा विचार केला तर असे लक्षात येते की संगीत ही कला एक सहाय्यक किंवा आवश्यक विषय म्हणून सर्वच शाखांमध्ये समाविष्ट केली जावी. ज्यामुळे शिक्षकांच्या आणि विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तापूर्ण आयुष्यावर त्याचा सकारात्मक परिणाम होईल. निकालावर त्याचा सकारात्मक परिणाम होवून अधिकाधिक विद्यार्थी सर्वच कठीण-सोप्या विषयांचा अभ्यास अत्यंत सुदृढ मनाने व ताण

आधुनिक शिक्षणप्रणालीमध्ये संगीत एक दुआ

तणाव न घेता करतील आणि ही गोष्ट शैक्षणिक कलोपासक भारत देश निर्माण होण्यास वेळ क्षेत्रासाठी व संगीताच्या क्षेत्रासाठी मानबिंदू ठरेल. लागणार नाही.
आणि सुशिक्षित, तणावमुक्त, यशस्वी आणि

संदर्भ सूची

१. प्रत्यक्ष मुलाखत : अभियांत्रिकीचे विद्यार्थी व शिक्षक
२. प्रत्यक्ष मुलाखत : वैद्यकीय क्षेत्रातील विद्यार्थी व शिक्षक
३. प्रत्यक्ष मुलाखत : एम.बी.ए. आणि एम.एस.चे विद्यार्थी व शिक्षक
४. प्रत्यक्ष मुलाखत : सीएचे विद्यार्थी व शिक्षक
५. प्रत्यक्ष मुलाखत : पदव्युत्तरचे विद्यार्थी व शिक्षक

Singing Techniques of Light Music

Ahinsa Tirpude

Abstract

India is rich in its cultural heritage. Especially Indian music, since vedic times has been considered as divine and also an effective medium of self-realisation. Music of India, as a whole, can be broadly divided into two streams i.e. Classical Music and Light Music. Classical Music has its own, deep rooted, science and theory, while light music is something which is very close to the hearts of common people. Though very popular and favourite of almost all Indians, Light Music has its own science and technique. Especially, the technique of singing Light Music is what makes it different from other styles of Indian Music. The present research paper intends to throw light on the various aspects of presenting Light Music.

Keywords - Singing Techniques, Light Music, Voice,

Introduction

It is said that, a person's voice reflects his or her soul. As we all know that music is a very effective tool of reaching to God. Especially 'Vaikhari', one of the Vani, is regarded as the divine sound which directly reaches God or it can be said that 'Vaikhari' is a medium of conversation with God. The 'voice' or 'vani' has to be taken care of for the purpose of soulful and effective 'Light Music' presentation. Before going deep into the techniques of 'Light Music', let us first take a look at the what 'Light Music' is all about.

Light Music

There is no theoretical definition of Light Music as such, but it can be said that – "Light Music is a popular

stream of India Music which is a beautiful blend of some 'folk' and 'semi-classical' styles." According to Pt. Prabhkar Dhakde (a renowned composer and violinist), "Light Music has in itself an embedded meaning which is 'Light' i.e. 'weightless'. Weightless and effortless singing of a 'Geet' with proper notes pronunciations and feelings is a complete and perfect way of performing Light Music.

Light music includes Bhaktigeet, bhavgeet, ghazal, film songs, etc. However, the base of Light Music is that of Indian Classical Music. The compositions are mainly Raag based. The composer has the freedom of improvisations or making changes in basic raag, according to the lyrics of song.

Doordarshan, Akashwani and

other audio-visual mediums have contributed towards the propagation of Light Music. Especially broadcasting of non-recorded and non-filmy songs through TV and AIR has no doubt enhanced the quality of not only the compositions, but artists as well. Private compositions are the soul of Indian Light Music.

Now, let us see some of the techniques of singing 'Light Music'.

Techniques

The main tool of vocal artist is his/her voice. The voice of a Light Music singer should be well groomed and cultured. It is very important for a Light Music performer to be well acquainted with the terms like voice modulations, vibrato, pitch, sustain, nasal voice, head voice, chest voice, etc.

The above terms are closely associated with the various singing techniques of Light Music. As discussed previously, 'voice' is of utmost importance. While singing, the voice carries the words of the 'Geet' or song and the 'Swaras' or 'notes' to the ears and ultimately to the heart of the audience. Be it a live performance or a recording, the voice of the artist is something which appeals first.

Points to be Taken Care of While Singing

- Complete Knowledge of Swar and Taal,

- Expressive and communicative voice,
- Balancing of voice,
- Taking good care of one's voice,
- Control on breath,
- Throw of voice,
- Voice modulation (wherever necessary),
- Proper Riyaz under the guidance of good guru,
- Maintaining proper distance and handling of the microphone,
- Proper pronunciation,
- Enhanced listening or aural capacities,
- Perfect pitching and singing correct notes,
- Touching the notes directly,
- Use of head voice during singing higher notes,
- Employing nasal voice while singing particular letters or words,
- Maintaining proper rhythm,
- Connecting with the audience,
- Versatility, Good range, Good grasping,
- Use of Falsetto and Vibrato,
- Expressions and 'Feel' according to the lyrics.

In regard with the 'feel' Surabhi Dhomne (a renowned vocalist), quotes – “ 'Feel' at a wrong place spoils the beauty of the song”.

“Extra feelings might suppress the actual notes or the actual tune of a particular song”, says Dhakde Guruji.

Expressions or feelings can be

easily conveyed through an expressive and communicative voice. Such a voice can be mastered by putting in great hard work, proper riyaz under an able Guru and a clear vision.

Role of a Composer or Music Director

Music Directors have a major role to play in the invention of a Master piece. The composers intend to compose the song according to the lyrics. The song might be a happy going, sad or romantic, but wearing the notes in a proper tune, in symphony with the words or lyrics is a difficult task. Selection of an appropriate raag is also a challenge. What kind of instruments have to be used, should it be a male or female oriented song, whether the song should be a duet or group, are some of the most important aspects of Light Music to be thought of by the composer. To create a master piece the composer, therefore, expects a singer or artist to present his/her work whole heartedly and with proper techniques. "Appropriate techniques implied by an artist definitely lead to a successful and flawless performance", says Shekhar Dande (composer-Aakashwani).

Implementation of Proper Voice

'*Harkat*', *Khatka*, *Murki*, '*Meend*', etc. are some of the important terms to be taken care of. According to Dhakde Guruji, the voice should be kept very Light while singing '*Murki*' or '*Harkat*'.

"Proper use of nasal voice helps a

preformer to touch the higher notes with precision", says Mr. Manik Ubale (well-known composer and singer). Words ending with Na, Ma, or words having dot or 'anuswar' must have a nasal touch", asserts Mr. M.A. Kader (Renowned singer).

While comparing the two styles of Indian music, Mr. Moreshwar Nistane says that classical singing is full-throat singing, while singing Light Music is just the vice-versa. Where classical singing demands 'gamak' while singing tanas etc., Light singing commands smooth and soft touch to the pieces of swaras held together (eg. *harkat*, *murki*, *short tanas*, etc.). Therefore, effortless and light singing not only helps the singer to maintain his/her tonal quality, but beautifies and adds an aura to the whole performance as well.

Studio Singing

Sound recordists like Mr. Sandeep Baraskar, Mr. Vikas Borkar, Mr. Charu Jichkar have similar views over the posture of a singer while singing in a recording studio. "The correct distance from the microphone, balancing of voice, etc. makes a lot of difference", says Mr. Baraskar. As there is no audience in front of a singer, it gets difficult for an individual singing in a recording studio to correlate and bring the expected feel in his/her performance.

According to Pandit Prabhkar Dhakde, head voice, chest voice and

nasal tone plays a very important role in vocal recordings. Use of head voice helps a singer to take notes much higher for the reason that head voice is much lighter. These singing techniques help the singers sing with less efforts and finally output of the vocals is quite soothing and melodious (no harshness, shrill or cracks are audible). Some of the vocal techniques can be used for more expressive singing through microphone.

Onstage Performances

Being a performing artist of 'Light Music', I feel that though onstage presentations need proper stage arrangement, acoustically well-designed auditorium, good sound and light system etc., but the 3 selfs, namely self-confidence, self-control and self-criticism are of utmost importance. Presence of mind actually helps an artist to cope with all the miss-arrangements or mishappenings (regarding technical part) during a programme. You have to have

egoless attitude while performing and consider the stage, the 'accompanists', the audiences and our singing as a worship and not a profession. Proper distance and handling methods of microphone and eye-contact with the audience helps enhance one's performance. The monitors on the stage should be fairly audible and the volume of the instruments and singer should be in sync.

Conclusion

Thus it can be concluded that 'Light Music,' though a musical form for masses, has its own science and technique. However, its intimate relationship with classical music cannot be denied.

The essence and beauty of a song completely depends upon the various aspects of singing techniques. Use of Light voice, implementation of proper singing techniques and perfect guidance is the key to success.

References

- Personal views and experiences.
 - Interviews
1. Pt. Prabhakar Dhakde, renowned composer and violinist, 7th March 2016, 5.00 pm, Sadar, Nagpur.
 2. Mr. Shekhar Dande, Well-known composer and singer, 7th March 2016, 2.00 pm, Akashwani, Nagpur.
 3. Mrs. Surabhi Dhomne, Well-known Singer, 13th March 2016, 8.00 pm, Scientific Hall, Nagpur.
 4. Mr. M.A. Kader, renowned composer and performer, 13th March 2016, 9.00 pm, Scientific Hall, Nagpur
 5. Mr. Moreshwar Nistane, renowned composer and vocalist, 15th March 2016, 5.00 pm, Reshimbag, Nagpur.
 6. Mr. Manik Ubale, composer and singer, 31st March 2016, 6.00 pm, Vaishali Nagar, Nagpur.
 7. Sound Recordists - Mr. Sandeep Baraskar and Mr. Vikas Borkar, 10 April 2016, 5.00 pm, Audiocity, Reshimbag, Nagpur.

Modern Technology and Agricultural Productivity in India

Rosalin Mishra

Abstract

Agriculture occupies a very important place in economic life of our country. It is the backbone of India's economic system. India is primarily an agricultural country. Agriculture is the source of livelihood for almost two thirds of the labor force in the country. Agriculture is the main source of National income and provides employment to an overwhelming majority of the Indian masses. Agriculture contributes about 22% of the national income in real terms, this sector is the primary source of saving and hence of capital formation or the economy. It is a fact that the agriculture sector for every country is the basic catalyst and accelerator of growth of the industrial and service sectors notwithstanding the overall economic growth of the nation. In short, Agriculture is the most important sector in the Indian Economy given its contribution to employment, foreign exchange, food and its linkages with other sectors. But unfortunately in India productivity of Agriculture sector is low due to problem in adopting new technology in this sector. Therefore measures should be taken by Indian Government to improve technology in the agriculture sector to increase the productivity of this sector. The paper throws light on significant technologies adopted by government of India after independence to attain the goal of food grain self sufficiency and its importance in the Agricultural sector.

Keywords - Urbanization, Globalization, Sustainable Agriculture, Selfsufficient,

Introduction

Agriculture is one of the most important sectors in the Indian Economy. Modern technology plays an important role in agriculture output of India. Access to new technology is crucial in maintaining and improving agricultural productivity. Agriculture needs continuous infusion of Innovation and technology in ensuring environmental sustainability. Socio Economic and Caste Census (SECC), released in 2015 also indicates that out of 24.39 crore households in the country, 17.91 crore live in villages and among these, 19.69

crore were considered as deprived household. Increasing urbanization, globalization and demand for high value products have dramatically changed the global context for agriculture. Agriculture is critical for those who live below the poverty line, as there is an uncertainty from the harvesting point of view.

Over the years one of the issues in Indian agriculture is the declining profitability of most of the agricultural crop and enterprises which is the main cause of alienation of the people from this crucial sector. There are number of

factors responsible for the gloom on the faces of the farming community. The real prices of agricultural commodities are not increasing in tune with the increasing costs of critical inputs such as labor, fertilizers, etc, that have been mainly responsible for the declining profitability in agriculture sector. The next challenge is the shortage of quality seed to achieve the yield potential in different crops. In India, average national yields of most agricultural commodities are about 40 to 50 percent of the corresponding world averages. The yield gaps in different crops should be seen as opportunities for future growth and simultaneously our approach should be consistent with agro-ecological, environmental, socio-economic, political and technical setting in major production regime.

Modern Technology and Agricultural Development in India since Independence

Starting with the first five year plan, agriculture and allied sectors have received considerable attention in both strategy development and resource allocation. The sixth five year plan (1980-85) was particularly significant since for the first time agricultural growth rate (5.7%) exceeds the rate of growth (5.5%) as a whole. There is a saying in farming “as you reap as you sow” and this is very true for planned development. The Indian Independence in 1947 was born in the

backdrop of the great Bengal famine in 1942-43. This is why Jawaharlal Nehru said soon after our Independence “everything else can wait but not agriculture”. This principle is reflected in different five year plans. As a result, we have not had any major famine since 1947, although our population has been increasing at a fast rate. It is only during the last twenty years that both public and private investment on agriculture sector has shown decline as a result of which agricultural growth has also declined. Recently steps have been taken to reverse the trend.

Since Independence, India has made immense progress towards agricultural development. There has been substantial increase in available food grains per capita. Prior to mid 1960, India used to import food grains to meet domestic requirement. However two years of drought in 1965-66 convinced India to adopt new technology in the agricultural sector to increase productivity in the agricultural sector.

India adopted significant technological reforms to attain the goal of food grain self sufficiency. It started with the decision to adopt superior yielding, disease resistant wheat varieties in combination with better farming knowledge to improve productivity. A hectare of Indian wheat farm that produced an average of 0.8 tons in 1948 produced 4.7 tons of wheat in 1975 from the same land. Such rapid growth

in farm productivity enabled India to become self-sufficient in food grains by 1970s. By 2000 Indian farms were adopting wheat varieties capable of yielding 6 tons of wheat per hectare. With Modern technological policies success in wheat, India's Green Revolution technology spread to rice and other crops. As with rise, the lasting benefits of improved farming technologies now largely depend on whether India develops infrastructures such as reliable electricity production, Irrigation network, flood control systems, all

season transportation and competitive buyers of produce from the Indian farmer.

However if we will make a comparison of yield per hectare of some selected crops in India with those in other countries of the world so as to show how much India lags behind the other countries of the world. In case of rice, the highest yield in the world is nearly 94 quintals per hectare recorded by Egypt. In case of wheat, the highest yield is recorded by England over 78 quintals per hectare while that under

Table 1: Area, production and yield in food grain in 2013-14 and the proportion of area under food grains irrigated in 2011-12

State	Area (m. Hectares)	Per cent of India	Production (million tonne)	Per cent of India	Yield (kg per hectare)	% Area irrigated (2011-12)
Uttar Pradesh	20.23	16.05	50.05	18.9	2474	76.1
Punjab	6.56	5.2	28.9	10.92	4409	98.7
Madhya Pradesh	14.94	11.85	24.24	9.15	1622	50.5
Andhra Pradesh	7.61	6.04	20.1	7.59	2641	62.5
Rajasthan	13.42	10.64	18.3	6.91	1364	27.7
West Bengal	6.24	4.95	17.05	6.44	2732	49.3
Haryana	4.4	3.49	16.97	6.41	3854	88.9
Maharashtra	11.62	9.22	13.92	5.26	1198	16.4
Bihar	6.67	5.29	13.15	4.97	1971	67.4
Karnataka	7.51	5.95	12.17	4.6	1622	28.2
Tamil Nadu	3.55	2.81	8.49	3.21	2396	63.5
Odisha	5.15	4.09	8.33	3.15	1617	29.0
Gujarat	4.29	3.4	8.21	3.1	1917	46.0
Chhattisgarh	4.95	3.93	7.58	2.86	1532	29.7
Assam	2.53	2.01	4.94	1.87	1952	4.6
Jharkhand	2.24	1.77	4.19	1.58	1874	7.0
Uttarakhand	0.89	0.71	1.78	0.67	2001	44.0
Others	3.26	2.59	6.38	2.41	-	-
All India	126.04	100	264.77	100	2101	49.8

Economy Survey 2014-15

pulses rose slightly from 11.3 to 12.5%. Area share of fruits and vegetables witnessed significant increase but it still remains below 10%.

Table 1 provides the area, production, yield and per cent area irrigated in food grains in different states of India. Uttar Pradesh accounts for the largest share by area as well as production by a wide margin. It accounts for almost one-fifth of the country's food grain production. While Punjab and Haryana have been traditionally seen as the major contributors to food grain production, Madhya Pradesh, Andhra Pradesh, Rajasthan and West Bengal have emerged as significant producers in recent years.

Factors affecting Modern Technology in India

Several factors have been identified as the most important sources, which hinder the use of modern technology in agriculture sector in India.

Education

Education speeds the rate of adoption of new technologies by farmers. Farmers, those who are educated may be able to access the successful adaptation of new technology in the agriculture sector. Education plays a vital role in the implementation of new technology in the agriculture sector, which not only increases the productivity but also makes the agriculture sector a profitable one and encourage young entrepre-

neur to invest capital in the agriculture sector. But unfortunately mostly people in rural areas are engaged in agriculture sector and lack of education among people in rural areas discourages the proper utilization of technology in India. So farmers can have general skills of using technology in agriculture sector through education and through education government of India can increase the rate of development of new technologies by imparting training to scientists also.

Research and Development

Agricultural research and development is required not only to increase productivity but to keep productivity from falling. Agricultural research include higher yielding crop varieties, better livestock breeding practices, more effective fertilizers and pesticides and better farm management practice. Thus a large share of agricultural research expenditures is devoted to maintain research.

Cost of Technology

Cost of technology is the major factor in encouraging or discouraging the application of appropriate technology in developing economies like India. Use of technology in developing country like India depends on its cost. In India labor is relatively cheaper than capital and therefore labor intensive technologies are less costly.

Risk Factor

Analysis of risk, both internal and external risk, is necessary before applying new technology in agricultural sector. It is an important factor to find out how smoothly and effectively technology works in agriculture sector.

Infrastructure

There is a direct relationship between infrastructure and Indian agricultural productivity to boost agricultural productivity. Investment in public transportation can reduce the farmer's cost of acquiring production inputs and of transporting outputs to market.

However the performance of the technology is explained on the basis of their success and failure stories. The current performance has also been assessed on the basis of percentage share of population adopting particular technology.

Problem of Farmers adopting Modern Technology

There is a risk element for farmers in new technology packages. Agronomical package may seem attractive but farmers may not be willing to accept the financial risk involved largely because of the increased investment required. The provision of appropriate credit facilities may sufficiently reduce the risk element to make the package more attractive. Following are the reasons why farmers do not adopt modern technology.

i) If the farmers are less educated,

- ii) If the technology is new to the farmers they do not believe it,
- iii) Old age farmers do not believe in new technology and only believe in their past experience,
- iv) Old behavior of cultivation practices embedded by farmers for long period,
- v) Lack of capital,
- vi) Lack of skilled labor,
- vii) Worry of low yield,
- viii) Farmers have not seen the demonstration field where technologies have been used successfully.

New Thrust Areas in Agriculture Sector

Now compared with average annual yield in India, only 30 quintals of rice and 26.2 quintals of wheat are produced. However as a consequence of new agricultural technology, India achieved relative self-sufficiency in food grains and its import of food grains become negligible. India is also able to accumulate larger buffer stocks of rice and wheat so that she could face any eventuality resulting from drought in a particular year or successively in two or three years. But the achievements in agriculture cannot and should not make the Government complacent, because there are still many thrust areas in which we must orient our agricultural policies in the interests of agricultural growth with emphasis on sustainability and equity.

Major Thrust Areas are -

- i) Output and area under coarse cereals has shown negligible improvement.
- ii) Stagnation in the output of pulses.
- iii) Another thrust area is to boost the production of edible oils.
- iv) New strategies of Irrigation and water management.
- v) The use of bio fertilizer has to be expanded.

Conclusion

In the developing countries like India, agricultural mechanization plays a vital role to make the country self-sufficient in food grains. Promotion to technology with social wisdom can help in checking migration of youth from rural to urban areas, mitigate the adverse impact of climate change and rejuvenate/revive India's agriculture very essential for sustainability of India's growth. But the process of adoption of new agricultural technology in India has been slow and interrupted mainly due to constraints like lack of capital, low price of agricultural produce, problem of insufficient cold storage, inadequate institutional credit, problem of soil and water testing facility, inadequate irrigation facility, high cost of fertilizers and high rental charges of implements and machine. However Indian Council of Agriculture Research (ICAR) formulated long-term strategies to increase production, productivity and quality of food crops through development of high yielding

stress tolerant varieties suited to different agro climate conditions of the country. A total of 371 high yielding varieties of hybrids of different food crops have been developed by National Agricultural Research System (NARS) during last five years (from 2010 to 2015). The various crop production technologies are being promoted under crop development program like National Food Security Mission (NFSM), Bringing Green Revolution to Eastern India (BGREI), Rashtriya Krishi Vikas Yojana (RKVY) for increasing production, productivity and quality of food crops. The ICAR initiated a network project on National Initiative on climate resilient agriculture (NICRA) in 2011 aiming at enhancing climate resilience of Indian Agriculture through strategic research, technologies, demonstrations, capacity building and sponsored competitive grant project. The research on adaptation and mitigation covers crops, live stock, fisheries and natural resource management.

Government of India is also implementing National Mission for sustainable agriculture which aims at making agriculture more productive, sustainable, and remunerative and climate resilient by promoting location specific Integrated/Composite farming system, soil and moisture conservative measures, comprehensive soil health management, and effective water management practices and mainstreaming rain fed technologies.

References

1. Ruddy Dutt, K.P.M Sundaram “Indian Economy : Indian Agriculture under the five year plan, The Green Revolution”, S. Chand Publisher, 2014, p. 480.
2. Misra and Puri “Indian Economy : Agriculture production and productivity Trend”, Himalaya Publishing House, p.258.
3. Dr. Harender Raj Goutam, Kurukshetra September 2015, : Adoption of Technology can change Agriculture from subsistence to commercial, Vol. 71, p.28
4. Prof M. S. Swaminathan, Yojana 2010, : Agriculture Evolution in last sixty year, Vol. 54, p. 12.
5. Ghanshyam Goel and Samrat Bandopadhyaya, Kurukshetra September 2015, Agricultural Extension Programme, Vol 71, p.35.
6. Dr. Praveen Kumar, Kurukshetra January 2015, Making Farmer an Entrepreneur, Vol. 63, p.27
7. Dr. Shailendra Bhushan Sharma and Dr. Babita Choudhary October 2015, Impact of Modern Technology on Agriculture Productivity”, Vol. 63, p.54
8. National Advisory Council website

Listening skills: Its Relevance in the Learning of Language

Shilpa Sarode

Abstract

Listening plays an important role in language acquisition. Of all the four communication skills, listening skill is often ignored. In order to become fluent in any language one should master the art of listening. In the process of communication one doesn't realize that we spend more time in listening. If we look at the time spent in all the four types of communication skills, we find that we spend 9% of time in writing, 16% in reading, 30% in speaking and 45% in listening. In process of acquiring, using and learning all the four communication skills, listening is the first skill which is learned and used, after that speaking comes on second number, reading on third and writing on fourth. Unfortunately listening skill, which is first acquired and used, is taught last in our schools. There are special trainings and courses for reading, writing and speaking but less importance is given to listening. The present paper is a humble attempt to emphasise the importance of listening skill in learning of English Language.

Keywords - listening, communication skills, language acquisition, learning,

Listening: The most important communication skill

Listening is the most important aspect in the process of communication. The process of listening involves receiving and understanding oral communication. The listener is expected to hear the sounds of language and decode it and give appropriate feedback. It is also expected from the listener to understand different accents, intonation and speakers attitude. The listener should have the ability of reading between the lines i.e. to understand what was intended but not communicated.

Listening vs Hearing

There is a difference between lis-

tening and hearing. Hearing is an involuntary act of perceiving sounds by ears. There is no need of interpreting it whereas listening requires active attention to make sense. It is a process of hearing with purpose. In the process of listening, listener decides what to listen to. The process of listening requires conscious learning and it involves an active effort to select, remember and process sound. It also needs active participation. In short, it is an information processing activity which requires energy and discipline. It is an activity essential for successful communication.

Facts about Listening

Listening plays an important role

in language acquisition. Of all the four communication skills, listening skill is often ignored. In order to become fluent in any language one should master the art of listening. In the process of communication one doesn't realize that we spend more time in listening. If we look at the time spent on all the four types of communication skills, we find that we spend 9% of time in writing, 16% in reading, 30% in speaking and 45% in listening. In process of acquiring, using and learning all the four communication skills, listening is the first skill which is learned and used, after that speaking comes on second number, reading on third and writing on fourth. Unfortunately listening skill, which is first acquired and used, is taught last in our schools. There are special trainings and courses for reading, writing and speaking but less importance is given to listening. Following are the interesting facts about listening:

- About 85 per cent of what you know has been imbibed by listening.
- You spend 45 per cent of your time in listening.
- You listen to 125-250 words per minute, but think at 1000-3000 words per minute.
- More than 35 business studies indicate that listening is a top skill needed for succeeding in any business

- You are distracted, preoccupied or forgetful 75 per cent of the time.
- You remember only 20 per cent of what you hear.
- Marketing studies indicate that the average attention span for adults is 22 seconds
- The number of adults who have had any training in listening skills is less than 5 per cent of our total population.
- You remember about half of what you have heard.
- On an average, only 35 per cent of people are effective as listeners.
- About 75 per cent of oral communication is ignored, misunderstood, or quickly forgotten (Francis Peter S. J. ,116).

Role of Listening in Language Acquisition

Listening plays an important role in acquisition of language. Developing a habit of listening to target language improves the language proficiency. The nuances of a particular language like sound, rhythm, stress and intonation can be learned through the process of active listening. Without listening skills, communication is not possible. Listening has vital role in learning language for communicative purpose. Listening to a target language helps language learner to learn proper pronunciation, vocabulary, syntax and to understand message from the tone of

voice, pitch and accent. Of all the communication skills, 45 per cent of language competency is gained through listening skill. But in teaching and learning of second language, listening skill is taken for granted. It is a sophisticated mental process which consists of interrelated sub skills like receiving, comprehending, assessing and responding. Consciously acquiring listening skill is found difficult by language learners as it involves the above mentioned interrelated sub skills. At present, due to the emphasis on communicative language teaching and importance given to language proficiency, teaching and learning listening skill has started gaining importance. Yet it has not become a vital part of curriculum of language teaching. More emphasis should be given to listening skill in teaching and learning of language.

Difficulties in Teaching and Learning listening skills

The difficulties in listening arise due to the four factors associated with listening which are as follows: Speaker, message, listener and surrounding. While learning target language, learners face problems in listening due to the following factors:

- The quality of sound system of recorded material.
- Cultural difference in two languages may also cause problem in listen-

ing as learner may not understand certain vocabulary and phrases which belong to a target language.

- Different accent of target language may lead to confusion in understanding of the language. This problem is faced by ESL listeners who are used to their teacher's accent and find it difficult to understand other accents of language. It the responsibility of the teacher to acquaint with both American and British accent.
- Unfamiliar vocabulary may also cause problem in listening. Listeners are unable to understand language with difficult vocabulary. Listening passage with known word is easy to understand though topic may not be familiar.
- Speech rate is also one of the problems in listening. If the speaker speaks speedily, normal listener may find it difficult to catch the target word. Most of the language teachers are aware of the fact that the slow speed of the speech facilitates the beginner's comprehension of language listening.
- Length of the speech is another cause of listening problem. For the beginners it is difficult to listen continuously for more than three minutes. They are unable to keep all the information in mind. Listening for short time increases the compre-

hension and reduces boredom due to which concentration of the listener is alive.

- Surrounding is one of the factors which affect listening. The size of classrooms, seating arrangements, distance between speaker and listener and external noises may affect the listening comprehension.
- Lack of listener's concentration may also affect the listening comprehension. Even the smallest distraction in attention may hamper concentration considerably. This is not the case in acquisition of other language skills like writing, speaking and reading.

Listening involves interpersonal and interpretive modes of communication hence it causes problem among the learners. In the process of listening, one has to actively participate. Learner has no control over its speed as he has over the other language skills (reading, speaking and writing).

Strategies in Listening Skill

There are various listening strategies to suit different listening situations. This has helped language learners to get adjusted according to their listening behaviour in different types of listening situations. Listening strategies can be broadly divided into bottom up, top down, cognitive and meta cognitive.

Bottom up strategies are based on

linguistic competence of the listener. To comprehend the message, listener relies on his lexical and grammatical competency. In bottom up strategies, focus is on specific details while listening and word order pattern is known by listener.

Top down strategies are based on listener's background knowledge of topic. Listener understands meaning with the help of his background knowledge of the topic. Top down strategies consist of focusing on the main idea of the topic, predicting, drawing conclusions and summarising. Thus bottom up strategies go from language to meaning whereas top down strategies goes from meaning to language.

Cognitive strategies consist of mental activities which are related to comprehending and storing the message into long term memory for retrieval whenever it is required. It includes processing of linguistic and non linguistic inputs and storing them into working or long term memory for retrieval.

Meta cognitive strategies perform the function of managing cognitive strategies. It consists of monitoring ones progress in learning, selecting and analysing the effects of learning strategies and if necessary, changing the behaviour and learning strategies. It triggers ones thinking which leads to better performance in learning.

Teacher's Role in Developing Listening Skills

English Language teachers can make use of above mentioned strategies in classrooms. Teacher can develop bottom-up listening skills by giving exercises like:

- Identifying referring pronouns from the speech,
- Recognising the tense of the speech,
- Making difference between negative and positive statement,
- Finding out word order in a sentence,
- Recognizing key words of speech,
- Picking of modal verbs from the speech.

A teacher can undertake following activities to develop top down listening skills :

- Students are asked to form questions they expect to listen about the topic and see if these are answered
- Students are expected to form a list of things they know about the topic and what they expect to learn from the topic. They are asked to listen to the topic and compare with their list
- They are asked to read one speaker's part from the text and predict the other speaker's part and then listen and compare
- They are asked to read the list of key points to be covered in the text and listen which of the points are covered

- Students are asked to listen to one part of the story and predict the remaining part, then listen and compare
- Students are asked to read news headlines and predict what is given in the news, then read the news and compare.

Usually while learning listening skills, language learner combines bottom up and top down strategies together to enhance their language proficiency.

Conclusion

One cannot deny the importance of listening skill in the process of language learning. No communication is possible without listening. Listening not only plays an important role in language acquisition but also it has a vital role in learning of other subjects. In spite of advance in technology in the field of language, learners find it difficult to learn listening. The main reason for it is that they don't consider listening as a skill and do not find any need to learn it scientifically. As a result, they do not spend enough time on listening skills. The strategies which are employed to teach listening skills are most of the times inappropriate. The surrounding in which listening take place may also cause a problem in listening skills. Making use of bottom up and top down strategies can help learners in improving their listening skills.

Role of a teacher is important in the process of learning listening skills. A teacher can help a learner with various listening strategies and teach him/her how to apply it in various listening situations. In order to improve proficiency in language learning, teaching of listening skills should be included in

the curriculum of language learning as it is the first skill which is acquired and used in the process of communication. Other skills are developed with the help of listening skills. Hence learning of listening skill is important in order to master any language.

References

1. Peter S.J Francis. 2012. *Soft Skills and Professional Communication*. Tata McGraw Hill Education Private Limited.
2. Buck, Gary. *Assessing Listening*. 2010. Cambridge University Press.
3. Renukadevi D. “*The Role of Listening in Language Acquisition; the Challenges and Strategies in Teaching Listening.*” International Journal of Education and Information Studies. Volume 4 (2014) 59-63. Web 4 Jan 2016. “<<http://www.ripublication.com>>”.

Stress Management Among Working Women

Usha Daigavane

Abstract

Stress is the psychological and physiological reaction that takes place when one perceives an imbalance in the level of demand placed on the capacity to meet that demand on individuals. The role of working women has changed throughout the world due to economic conditions and social demands. This has resulted in a scenario in which working women have tremendous pressure to develop a career as robust as their male counterparts while sustaining active engagement in personal life. The ever-increasing work pressure is taking a toll on the working women leaving them with less time for themselves. This affects the person's physical, emotional and social well being. The women are best recognized for organizing their role as professional and house maker pretty flawlessly. However this organizing may cost them more stress than they can actually manage. It is better known as dual role stress. Management of stress is difficult unless the individual experiencing stress is not aware of the specific causes or sources of stress.

Keywords - Stress, Working women, Factors causing stress, managing stress,

Introduction

Women of the early centuries were mostly confined to their kitchens and those who were employed worked in factories, farms or shop works. Very few women had the access to higher education and they were forced to be at the mercy of their fathers' or husbands' attitudes towards women and work. The fast developing knowledge economy has given place for more number of women to be enlightened by higher education. Education has not only empowered them but also has given them robust careers. With brain power being the requisite skill in this knowledge era, rather than endurance or physical strength, the women workers seem to flood into every industry at

par with men. But this has indeed become a tough challenge for women as they have to perform a lot of duties in home and office as well. Working mothers of today fulfil family responsibilities and also try to remain fully involved in their careers coping up with the competing demands of their multiple roles. The caring responsibilities that working mothers have lays a heavy stress on them when it is combined with their professional duties. The attempt of working women to integrate, organize and balance the various problems and activities in their different roles simultaneously puts them under tremendous pressure. As a result, the family becomes an organizational stakeholder and this powerful

social trend marked the beginning of the work/life balance paradigm shift.

Key Words

Stress

Stress is the pressures people feel in life due to their reaction to situation.

Hans Selye defines stress as “an adoptive response to the external situation that results in physical, psychological, and or behavioural deviation for organisational participants”.

Working women

A woman who earns a salary, wages or other income through regular employment, usually outside the home.

Managing Stress

Managing or coping with stress is used to denote the way of dealing with stress or the effort to master conditions of harm, threat, or challenge when routine or automatic response is not readily available.

Review of Literature

(A) **Sarita Joshi, Shipra Banerjee and Sandhya Madan Mohan** (2014) Stress Due To Dual Role Of Working Women

Stress in the work place is a commonality throughout world in every business. Managing that stress becomes vital in order to keep up job performance as well as relationship with co-workers and family members. Changing the work environment relieves work stress. Making the envi-

ronment less competitive between employee's decreases some amounts of stress.

(B) **Sudha Tiwari, Dr.Rashmi Bansal** (June 2015), Women, Work and Stress Management - A Comparative Study of Education and Finance Sectors.

Women working in the education and finance sectors feel stress due to various professional and family factors, prominent of which being relocation and uncertainty, anxiety about the future of their children and financial implications. The percentages of women being affected by these actors in the two sectors are comparable, the most prominent factor being financial implications.

(C) **Uma Devi T.** (October 2011) A Study on Stress Management and Coping Strategies With Reference to IT Companies.

Stress issue has become contemporary, being an occupational hazard in fast pacing IT profession, needs to be addressed without delay. Hence the importance of the study of stress at various levels, among IT employees, is growing. At organizational level, well designed coping strategies have become the attention of companies like Tata Consultancy Services, Infosys, Wipro, Microsoft, and Cognizant, etc., Stress can make an individual productive and constructive when it is identified and well managed. In times of great stress or adversity, it's always

best to keep busy, to plow anger and energy into something positive. Positive attitude and meditation will be helpful for coping with the stress. Having broader perspective of life will definitely change the perception of stress. Let us hope that we will be successful in making distress into eu-stress for our healthy lifestyle as well as organizational well being

Purpose of Study

The researcher has tried to study the various causes of stress and ways to manage stress among working women.

Objectives

1. To understand the concept of stress,
2. To identify the factors causing stress among working women,
3. To study the various ways of managing stress.

Research Methodology

The research paper is based on secondary data. Various books, search engines, were used to collect secondary data.

Limitations

1. The paper is based only on secondary data.
2. Lack of time and other resources as it was not possible to conduct survey.

Stress and Working Women

Stress is a negative consequence

of modern living. In an age of highly dynamic and competitive world, man is exposed to all kinds of stressors that can affect him in all realms of life. Hans Selye (1936) first introduced the term stress into life science. The term stress is derived from the Latin word 'Stringere' which means to be drawn tight. Stress is a complex, dynamic process of interaction between a person and his or her life.

The women are best recognized for organizing their role as professional and house maker pretty flawlessly. However this organizing may cost them more stress than they can actually manage. It is better known as dual role stress.

When you perceive a threat, your nervous system responds by releasing a flood of stress hormones, including adrenaline and cortisol. These hormones rouse the body for emergency action. The heart pounds faster, muscles tighten, bloodpressure rises, breath quickens and your senses become sharper.

Stress Warning Signs and Symptoms

Cognitive symptoms : Memory problems, inability to concentrate, poor judgment, seeing only the negative, anxious, constant worrying.

Emotional symptoms: Moodiness, irritability or short temper, agitation, sense of loneliness and isolation, depression or general unhappiness.

Physical symptoms: Aches and pains, diarrhea or constipation, nausea, chest pain, rapid heart beat, etc

Behavioural symptoms : Eating more or less, sleeping too much or too little, isolating yourself from others, using alcohol, cigarettes, nervous habits (nail biting), etc. Many health problems are caused by stress.

Common External Causes of Stress

Major life changes, financial problems, work being too busy, relationship difficulties, children and family.

Common Internal Causes of Stress

Chronic worry, unrealistic expectations, rigid thinking, lack of flexibility, negative self talk, etc.

Some Important Causes of Stress

1. More household responsibilities

Women completed more than double the amount of work performed by men, about 16 hours per week. They also spent more time caring for children, running domestic errands and baby sitting.

2. Work/life balance

Putting in extra hours at work (paid or unpaid) was especially common in families where both parents were employed full-time with women responding that they struggled the most.

3. Friendships and family life

Large number of women visit so-

cial networking sites, eating or sleeping more to manage stress. Working women consider family issues as a major area of ongoing stress.

4. Concern over remuneration and the gender pay gap

Working women are largely unsatisfied by their earnings as they feel that they are paid less than men and so feel stressed for low salary even after contributing the same amount of time and work.

5. Lack of job satisfaction

Women have significantly lower job satisfaction primarily due to their lack of influence and promotional opportunity.

6. Mental stress, especially depression

Mental health issues as a source of stress has some impact on their performance at work. Worryingly, a World Health Organization (WHO) study suggests within five years, depression will become "the second leading cause of global disability burden," with women affected twice as much as men.

7. Concern for other family members

Women feel concerned about the health of other family members and get stressed due to any unexpected contingency.

8. Career progression

Employees in male-dominated

fields (such as engineering) are more highly remunerated and this stress flows on throughout a women's career as the gender divide is not addressed.

9. *Competitive stress at work*

A feeling that they are being overlooked for promotion can especially cause additional stress in the job among women.

10. *Life Events*

Life events such as death of a spouse, divorce, injury to one's family members, unwanted pregnancy have dramatic effect on women causing more stress and consequently affecting the health.

11. *Role Conflict*

When people face conflicting demands in discharging their roles, it is called 'role conflict'. When two roles conflict with each other, it is called 'Inter role conflict'. Women experience inter role conflict trying to balance the needs of their job and needs of their family thereby facing stressful situations.

12. *Workload*

Women can be asked to do more work than they can complete in a specific period of time. This can be unpleasant and lead to high level of stress.

Stress Management

Stress management is the need of the hour. However hard we try to go

beyond a stress situation, life seems to find new ways of stressing us out and plaguing us with anxiety attacks. Moreover, be it our anxiety, mind-body exhaustion or our erring attitudes, we tend to overlook causes of stress and the conditions triggered by those. In such unsettling moments we often forget that stressors, if not escapable, are fairly manageable and treatable.

• **Mentoring Programs**

Today working women are battling with the concept of super mom and the world's best wife and also be at the same time fulltime career women. But to maintain balance among all these roles is a challenge. Thus Mentoring sessions must be designed and run by experts to advise about time - management at home and office. Importance of time management must be taught to them.

• **Recreational / Cultural Program**

Recreational activities is more of a fun embodied in the form of activities to refresh one's body and mind. It is an excellent medicine for ailments which cannot be cured by any other manner. Facilities like employee activity club, special telecast of a program in cafeteria, sports tournament, special Friday menu, special lunch arrangements and dinners of good performer of the month must be provided to rejuvenate women employees' efficiency.

- **Individual oriented strategies for coping with stress**

1. *Solo-Active* - Reading, Writing, Photography, Art, Playing a musical instrument, Collection of different things, Running, Hobbies, Vacations.
2. *Group- Activities* : Sports, Games, - Eating out, Vacations.
3. *Solo-Passive/Group-Passive* - Television, Movies, Shows and Theatre, Listening to music, Concepts, opera, Sporting events, Vacations.

- **Yoga and its relevance to stress management**

Yoga, too, has been recommended and studied in relationship to stress, although the studies are less scientifically replicable. Nonetheless, several researchers claim highly beneficial results from Yoga practice in alleviating stress and its effects. The findings from empirical studies on Yoga revealed that long-term practitioners of Yoga had acquired a remarkable voluntary control over their autonomic processes which helped them in coping with psychological stress.

- **Meditation and its relevance to stress management**

Meditation and Relaxation Response can help combat stress and revitalize the mind. First choose a word or phrase-such as, peace or one. Then

sit in a comfortable position, close your eyes, relax your muscles, and allow yourself to breathe slowly and naturally. As you exhale, repeat the word or phrase. After doing this for 10 to 20 minutes once or twice a day, you may notice your stress drifting away along with your exhalations. Meditation that cultivates mindfulness is particularly effective at reducing stress, anxiety, depression, and other negative emotions. Meditation is a skill tool for Life Enhancement, Workplace Efficiency, Stress Management, Emotional and Spiritual Fulfillment. It helps in balancing mind and body and increases mental alertness, concentration – resulting in clarity of decision making.

- **Other Ways of Managing Stress**

- If the institution concentrates and give more importance to financial problems, unsatisfactory Work, working environment, the level of depression rate will be reduced comparing with the present level.
- Since the individual often gets into stress due to organization changes, proper communication should be given to reduce such stress. Seek professional help when appropriate.
- Women Employee can exercise regularly and get enough sleep. Make time to enjoy an activity outside the work place.
- If you dislike something at home or work, try to change those things that

bother you. "Griping" doesn't solve much.

- Maintain a positive attitude; this will make it easier to live and work with others. Learn about the various relaxation methods available to help you ease your daily tensions.
- Do activities that help you feel relaxed and content (e.g., taking a brisk walk, stretching, or imagining you are in a favourite place).

Conclusion

In high pressure environment the working women are experiencing role conflict, role ambiguity, every day hassles and work/family conflict. These stressors produce occupational stress among them.

Introduction of stress management programmes, say for example, emotional intelligence training which helps women to be self aware of the abilities and skills required for the range of roles, responsibilities and demands of their work, manage emotional reactions to specific situations and people, accurately pick-up on emotions in other people and react to others emotions

and understanding others needs and, socially skilled enough to use awareness of one's own emotions and the emotions of others to manage interactions successfully.

Supervision in other helping professions has been successful in providing support, changing perceptions, managing emotions and coping with stressful situations and in so doing has improved relationships with others and work performance. The stress can be managed by keeping a fine balance between professional obligations and family life. It is advisable to avoid unnecessary concern about the colleagues' attitude and leaving the worries of the work-place there itself before coming home. A refrain from unrealistic expectations about the performance of the children may be helpful in alleviating stress.

Now time has come when the organizations adopt the philosophy of - Healthy mind and healthy body, which will help in cultivation of right attitude and transformation of present turbulent societies into a stress free society or they will end up paying price for it.

References

1. Sarita Joshi, Shipra Banerjee and Sandhya Madan Mohan. *Stress Due to Dual Role of Working Women* (2014)
2. Sudha Tiwari, Dr.Rashmi Bansal. *Women, Work and Stress Management- A Comparative Study of Education and Finance Sectors* (June 2015)
3. Uma Devi T. *A Study on Stress Management and Coping Strategies with Reference to IT Companies* (October 2011)
4. S. S. Khanka - *Organisational Behaviour*
5. zenithresearch.org.in

6. languageinindia.com
7. iosrjournals.org
8. pbr.co.in
9. journals.foundationspeak.com
10. ijsr.in
11. scipress.com
12. shodhganga.inflibnet.ac.in
13. applications.emro.who.int

Our Contributors

1. Ahinsa Tirpude, Assistant Professor, Dept. of Music, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
2. Akhilesh Peshwe, Vice-Principal and Head, Dept. of English, R.S. Mundle Dharampeth Arts and Commerce College, Nagpur
3. Asha Ambhore, Associate Professor, PGTD of Sanskrit, RTMNU, Nagpur
4. Asha Tiwari, Associate Professor, Faculty of Commerce, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
5. Anaya Thatte, Mumbai
6. Geeta Hiranwar, Associate Professor and Head, Dept. of Sociology, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
7. Meenakshi Kulkarni, Assistant Professor, Dept. of English, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
8. Meenakshi Wani, Assistant Professor, Dept. of Hindi, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
9. Mrudula Kale, Research Scholar, Dept. of Sanskrit, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
10. Pallavi Kawale, Research Scholar, Dept. of Sanskrit, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
11. Pariwartika Ambade, Assistant Professor and Head, Dept. of Hindi, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
12. Ratnaprabha Anjangaonkar, Associate Professor, Dept. of Sociology, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
13. Rosalin Mishra, Assistant Professor, Dept. of Economics, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
14. Seema Deshpande, Assistant Professor, Dept. of Philosophy and Head, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
15. Shilpa Sarode, Assistant Professor, Dept. of English, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
16. Snehal Shrivastav, Research Scholar, Dept. of History
17. Usha Daigavhane, Assistant Professor, Faculty of Commerce, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
18. Vandana Pathak, Associate Professor, Dept. of English, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur
19. Vaikhari Wazalwar, Assistant Professor and Head, Dept. of Music, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur

Research Journal

Call for Papers

Research papers, research articles, research accounts, review articles, book reviews, research news, commentary, communication, etc. on the subjects from the Faculties of Arts, Social Sciences and Commerce are invited for the publication in the **Research Journal Vol. 13, Issue 1, 2017**.

The articles may be sent as an e-mail attachment to ladcollege@yahoo.co.uk or two printed/typed copies alongwith CD by post on or before **15th January 2017** at the following address : **The Convenor, Research Journal, L.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Shankar Nagar, Nagpur - 440 010**.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Two issues of Research Journal are published every year. Of these, the first issue covers research papers pertaining to Arts, Social Sciences and Commerce and the second issue incorporates research papers from Science, Home Science, Applied Electronics, Cosmetic Technology, Hotel Management and Catering Technology, Interior Designing and both the issues cover research topics of interdisciplinary studies.

Manuscript Preparation : Papers must normally present results of original work. Reviews and articles based on important fields and emerging areas will also be considered for publication. Submission of the script will be held to imply that it has not been previously published and is not under consideration for publication elsewhere and further that, if accepted, it will not be published elsewhere. The guidelines for contribution are given in the journal. The format for contributors given in the journal should be submitted along with the manuscript. The decision of the Editorial board will be final for selection of the paper for publication. For any other information, contact : The Convenor, Research Development Cell, L.A.D. and Smt. R.P. College for Women, Nagpur.

Papers should be typed in double space on one side of the white paper. Pages should be numbered starting from the title page, text of the paper, references, tables and figures. The title page should include the title of the paper, name/s of author/s and the name of the institution/s. The name of the author should not appear anywhere else in the paper. The paper should include :

1. **Title** : It should be short and expressive and should contain words suitable for indexing.
2. **Abstract** : All papers must have an abstract of not more than 200 words, should convey main points of the paper, outline the result and conclusions. Presentation of numerical results should be avoided in the abstract.
3. **Key words** : About 3-5 words should be provided for indexing and information retrieval. Phrases of several words should be avoided.
4. **Text** : All papers should have a brief introduction. The text should be intelligible to readers in different disciplines. All technical terms, symbols and abbreviations should be defined. In case of scientific papers, the units of measures should be either metric or SI. Tables must be numbered in Arabic numerals in their order of appearance in the text. Tables should have descriptive title. Line drawings, figures, should be roughly twice the printed size and submitted in duplicate. Photocopies of photographs should not be submitted. Handwritten symbols and equations should be avoided as far as possible. Spelling of the symbols may be typed and provided in brackets alongwith the symbol at the end of the paper on a separate sheet.

The text should incorporate the following details :

- i) Brief introduction focusing on literature and scope of study
 - ii) Subheads at appropriate places such as materials and methods, observations, results, discussions or result and discussion, conclusions, etc.
 - iii) Illustrations that will help a general reader.
 - iv) **Manuscript** - It should be submitted on Compact Disc in MS-Word format alongwith two hard copies. The paper size should be A4 with 1" margin from all sides. **The font 'Times New Roman' of point size 12 for English contribution and font 'Kruti Dev 50' or 'Shree Dev 0708' of point size 14 for Marathi and Hindi should only be used.**
5. **References** : References should be numbered in superscript, serially in the order in which they appear through the text followed by tables and figures. List of references at the end of the text should be in the following format :
Vol:, No., p.p.

Illustration

Zachmann, E. J. and Molina, F.A.I. (1993) *Presence of Culturable Bacteria in Cocoons of the Earthworm Eisenia Fetida*, Applied and Environmental Microbiology, **Vol. 59, No. 6**, p.p. 1904-1910.

Reference to books should include : name(s) of author(s), initials, (year of publication), title of the book, edition, initials and name(s) of editors, if any, place of publication, publisher and chapter or pages referred to.

References to report and unpublished conference proceedings should include title of the report/paper.

References from internet of resources other than research journals must cite Title of the database or website (*italicized*), author, url details (An example of the url is : <http://en.wikipedia.org/wiki/passerine>), date of access (day, month and year), time,

References to theses must include title of thesis, degree for which submitted, the name of the university and city where it is located.

6. **Acknowledgement** : Author may acknowledge the help received during the course of investigations in 2-3 lines at the end of references.

7. **The word limit for various contributions :**

Review Articles	: 2500 words, cited references not more than 50
Research Paper	: 2500 words
Research Account	: 2500 words, cited references not more than 50
Research Articles	: 2500 words
Book Review	: 1500 words
Research Communication	: 500 words
Research News	: 500 onwards

8. **Subscription rates :**

- a) Institutional : Rs. 2000/- per annum (two issues)
- b) Author/First Author : Rs. 1000/- (one copy)

FORMAT FOR SUBMISSION OF RESEARCH PAPER / ARTICLE

Title of Paper _____

Name of Contributors _____

Institutional Address _____

Residential Address _____

Ph. No. Resi. _____ Off. _____

E-mail _____ (Mob.) _____

Designation _____

Qualifications _____

Publications _____

(Attach a separate sheet if required)

Any other (awards, citations etc.) _____

Declaration

The research paper/article entitled _____

contributed by me/us for publication, in the **Research Journal (ISSN 0974-0317) Vol. 13, No. (1), 2017** is my own original work. It has not been sent for publication in any other research journal.

Signature of author

Date : _____

(Name and Designation)

Mob. No. : _____

Encl. : CD with two hard copies

e-mail : _____

Panel of Reviewers

Research Journal, Volume 12, (Issue 1), 2016 (ISSN 0974-0317)

1. **Dr. P. Chuckerbutty** Former Principal, Former Associate Prof. and Head, Dept. of English, P.W.S. College, Nagpur.
2. **Dr. A. M. Hayat** Head Dept. of Urdu, Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur.
3. **Dr. A. D. Welankar** Retd. Head, Dept. of Marathi, Shri Binzani Mahavidyalaya, Nagpur.
4. **Dr. J. Gavai** Former Prof. and Head, P. G. Dept. of Political Science, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
5. **Dr. L. Rastogi** Retd. HOD, Dept. of Sanskrit, Nutan Adarsha Mahavidyalaya, Umred.
6. **Dr. S. Gadge** Former Associate Prof. and Head, Dept. of Sanskrit, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Nagpur.
7. **Dr. M. Kashikar** Prof. and Head, P. G. Dept. of Political Science, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
8. **Dr. M. Maind** Head, Dept. of Hindi, C. J. Patel College of Arts, Commerce and Science, Tiroda.
9. **Dr. N. Sinha** Former Associate Prof. and Head, Dept. of Home Economics, VNISS, Nagpur.
10. **Dr. R. Lambat** Principal, Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur.
11. **Dr. S. Meshram** Associate Prof., P. G. Dept. of History, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
12. **Dr. V. Deshpande** Former Acting Vice Chancellor and Professor, P. G. Dept. of Management Studies, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
13. **Dr. S. Deshpande** Prof., Dept. of Economics, P. G. Dept. of Economics, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
14. **Dr. R. Harode** Former Associate Prof. and Head, Dept. of Home Economics, VNISS, Nagpur.
15. **Dr. S. Sen** Associate Prof., P. G. Dept. of English, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
16. **Dr. S. Buhariwala** Former Reader and Head, Dept. of English, P. G. Dept. of English, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
17. **Dr. R. Kelapure** Former Associate Prof. and Head, Dept. of Philosophy, SBMM, Nagpur.
18. **Dr. R. Ashtikar** Associate Prof., R.S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur.
19. **Dr. S. Nair** Principal, Dharampeth Arts and Commerce College, Nagpur.
20. **Dr. U. Dabir** Principal, Rajkumar Kewalramani Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.
21. **Dr. Borkar** Asst. Prof., P. G. Dept. of Sociology, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
22. **Dr. C. Modak** Associate Prof. and Head, Dept. of Music, L.A.D. & Smt. R.P. College for Women, Nagpur.
23. **Dr. S. Kashalkar** Performing Artist and Guru of Classical Music, Nagpur.